

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Стан наукової розробки теми	8
1.2. Джерельна база дослідження	26
РОЗДІЛ 2	
МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ ГУБЕРНАТОРСТВО	
У 1805-1900 рр.	32
2.1. Передумови створення, причини та історія заснування, особливості адміністративно-територіального устрою і управління	32
2.2. Миколаївське та Севастопольське військове губернаторство у 1805-1856 рр.	53
2.3. Миколаївське військове губернаторство у 1856-1900 рр.	76
РОЗДІЛ 3	
ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ	
ГУБЕРНАТОРІВ	113
3.1. Взаємовідносини державної влади і місцевого самоуправління у Миколаївському військовому губернаторстві у ХІХ ст.	113
3.2. Земельна політика в Миколаївському військовому губернаторстві у ХІХ ст.	130
3.3. Діяльність військових губернаторів у галузі національної та релігійної політики	143
ВИСНОВКИ	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	173
ДОДАТКИ	192

Здобувши незалежність, Україна вийшла на якісно новий рівень своєї історії. Молода держава стала на шлях реформ в державному управлінні, політиці, економіці. Особливого значення набуло врахування реального історичного досвіду, як позитивного, так і негативного. У цьому аспекті актуальними стають дослідження державного управління на сучасних українських землях. Виникає інтерес до проблем регіональної історії, пов'язаний з дослідженням факторів, що впливали на соціально-економічний розвиток регіону, на процеси індустріалізації, урбанізації, становлення ринкових відносин і були прискорені відміною кріпосного права та ліберальними реформами 60-70-х рр. XIX ст. У зв'язку з проведенням земельної реформи в незалежній Україні актуальним стає дослідження історії землеволодіння на її терені, в тому числі на землях Північного Причорномор'я та Криму. В останній час особливого значення набула проблема взаємовідносин державної влади і місцевого самоврядування, національного та релігійного самовизначення окремих груп населення.

Історія Північного Причорномор'я та Криму за часів Російської імперії та Радянського Союзу розглядалась як історія стратегічно важливих прикордонних земель великої держави. Ці регіони, передусім південні землі України, і їх історію потрібно розглядати не з точки зору стратегічного придатку, а як історію земель власне Української держави.

Про XIX ст. можна говорити як про період інтенсивної колонізації краю Російською імперією, яка мала як прогресивні, так і згубні наслідки. Одним з осередків цієї колонізації є Миколаївське і Севастопольське (Миколаївське) військове губернаторство.

Історія Миколаївського військового губернаторства як комплексний аспект наукових пошуків залишається у колі малодосліджених проблем. На сьогодні не існує історичних праць, автори яких розглядали б історію губернаторства в усьому її обсязі. І оскільки в українській, російській та радянській історіографії тема спеціально не розглядалась, це визначає її актуальність і **головну мету дослідження**: проаналізувати та узагальнити відомості щодо колоніальної політики Російської імперії та історії управління у військових адміністративно-територіальних одиницях, створених російським урядом на Півдні України, визначити головні віхи розвитку Миколаївського і Севастопольського (Миколаївського) військового губернаторства, напрямки діяльності губернаторів та їх політику як вищих урядових чиновників і представників російського уряду.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:

- визначити рівень наукової розробки теми;
- розкрити передумови, причини й мету заснування губернаторства;
- з'ясувати його адміністративно-територіальний устрій;
- висвітлити організацію і структуру державного управління в губернаторстві; визначити повноваження військового губернатора, показати взаємозв'язок цієї посади з посадою головного командира Чорноморського флоту і портів;
- розглянути діяльність військових губернаторів щодо місцевого самоуправління, національних та релігійних груп населення, земельного питання, економічного розвитку та благоустрою міст і селищ губернаторства;
- визначити відносини установ місцевого самоврядування з військовими губернаторами;
- встановити імена губернаторів, оцінити їх внесок у розвиток міст і селищ губернаторства;
- розкрити причини ліквідації губернаторства, його історичне значення.

Дане дослідження торкається території Миколаївського військового губернаторства, яке в різні періоди включало: м. Миколаїв (з 1805 р. до 1900 р.), селища Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівку (з 1805 р. до 1877 р.), Березнегувате і Висунськ (з 1820 р. до 1877 р.) сучасних Миколаївської, селища Знам'янку і Богданівку (з 1805 р. до 1820 р.) Кіровоградської, селище Покровськ (з 1805 р. до 1877 р.) Херсонської областей, м. Севастополь (з 1805 р. до 1864 р.).

Хронологічні рамки охоплюють період з часу заснування Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства у 1805 р. і до ліквідації Миколаївського військового губернаторства у 1900 р.

Основні положення і висновки монографічного дослідження знайшли відображення в авторських публікаціях та повідомленнях на 2-й Миколаївській обласній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 130-річчю з дня народження М.С.Грушевського (Миколаїв, 1996), 3-й та 4-й Миколаївських обласних краєзнавчих конференціях (Миколаїв, 2000, 2002), Міжнародній науково-методичній конференції “Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку” (Херсон, 1997), 6-й Щорічній науковій конференції Національного університету “Кієво-Могилянська академія” (Київ, 2000), Всеукраїнській науковій конференції “Адміністративно-територіальний устрій та самоврядування в Україні XVI-XX ст.” (Запоріжжя, 1999), 3-х і 4-х Запорізьких єврейських читаннях (Запоріжжя, 1999, 2000), 8-й Щорічній Міжнародній міждисциплінарній конференції з іудаїки

⁶
(Москва, 2001), Миколаївській науково-практичній конференції Ради національних товариств (Миколаїв, 2001), Щорічній науково-методичній конференції “Могілянські читання 99” (Миколаїв, 1999), III Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2001).

Результати дослідження опубліковані у наступних статтях в матеріалах конференцій, збірниках наукових праць:

1. Б.О.Глазенап і реформа міського управління у Миколаєві // Національний університет “Києво-Могілянська академія”. Миколаївська філія. Наукові праці. – Т. 1. – Миколаїв, 1998. – С. 39-43.
2. Історія заснування Миколаївського військового губернаторства // Національний університет “Києво-Могілянська академія”. Миколаївська філія. Наукові праці. – Т. 2. – Миколаїв, 1999. – С. 19-24.
3. Миколаївський військовий губернатор Микола Васильович Копитов // Національний університет “Києво-Могілянська академія”. Миколаївська філія. Наукові праці. – Т. IV: Збірник наукових праць до Щорічної науково-методичної конференції “Могілянські читання 99”. – Миколаїв: Видавничий відділ МФ НаУКМА, 1999. – С. 16-18.
4. Адміністративно-територіальний устрій та управління у Миколаївському військовому губернаторстві у XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. VII. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. – С. 132-139.
5. Політика Миколаївських і Севастопольських військових губернаторів щодо єврейського питання // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XII. – Запоріжжя, 2000. – С. 5-13.
6. Миколаївський військовий губернатор І.І. де Траверсе // Український історичний журнал. – Київ: Наукова думка, 2000. – № 6. – С. 94-102.
7. Управління Севастополем у складі Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1864 рр.) // Національний університет “Києво-Могілянська академія”. Миколаївська філія. Наукові праці. – Т. VIII. – Миколаїв, 2000. – С. 20-25.
8. Межування земель в Миколаївсько-Севастопольському військовому губернаторстві в першій чверті XIX ст. // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. –

- Черкаси, 2001. – Вип. 3. Матеріали III Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – С. 121-125.
9. Статистичний аналіз національного складу населення Миколаївського військового губернаторства у XIX столітті (за матеріалами офіційної статистики) // Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили. Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 4. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 37-42.
10. Организация административно-управленческого и полицейского аппарата в Николаевском и Севастопольском военном губернаторстве // Великий історик, державний діяч, патріот України. Тези і матеріали доповідей II Миколаївської обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю з дня народження М.С.Грушевського. – Миколаїв, 1996. – С. 61-71.
11. Зростання кількості населення Миколаївського військового губернаторства (1805-1900 рр.) // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. Ч. 1. – Херсон, 1997. – С. 186-189.
12. Діяльність військового губернатора Миколаєва Б.О.Глазенапа на користь відкриття Миколаївського порту для пожвавлення економіки і торгівлі // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць. Ч. 2. – Миколаїв, 1998. – С. 6-13.
13. Євреї на терені Миколаївського військового губернаторства у XIX ст. // Запорожские еврейские чтения. Вип. 3. – Запорожье: ДИВО, 1999. – С. 17-23.
14. Взаємовідносини військових губернаторів з місцевим самоврядуванням Миколаєва у XIX ст. // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2000. – С. 100-109.
15. Вплив Кримської війни (1853-1856 рр.) на розвиток Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2002. – С. 72-80.
16. Судьба евреев в Николаевско-Севастопольском военном губернаторстве // Материалы 8-й ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Москва, 2001. – С. 39 -54.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

На сьогоднішній день історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства як комплексний аспект наукових пошуків залишається у колі малодосліджених проблем. Тому автор не може вказати жодного з вичерпних комплексних досліджень, яке б висвітлювало історію губернаторства у всьому її обсязі.

Проте слід зазначити, що існує велика кількість історичних досліджень, які вказують на існування губернаторства, частково торкаються окремих аспектів його розвитку. Всю цю літературу можна поділити на п'ять груп:

1. Праці загального характеру з історії державного управління та міського самоврядування в Російській імперії та окремих її регіонах.

2. Дослідження з історії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства, Херсонської та Таврійської губерній.

3. Роботи з історії міст і сіл, що входили до складу військового губернаторства.

4. Твори з історії Чорноморського військового флоту та суднобудування.

5. Біографічні дослідження життя та діяльності адміралів Чорноморського флоту.

Перша група. До неї відносяться праці загального характеру, які розглядають адміністративно-територіальний поділ та державне управління в Російській імперії у XIX ст. Серед них роботи дореволюційних істориків І. Андрієвського, Є. Анучина, М. Варадінова, А. Градовського та радянських вчених Н. Єрошкіна, П. Воробейникова, А. Дубровіної [14; 15; 41; 50; 65; 337].

Економічні функції міст півдня Російської імперії в другій половині XIX ст., соціальний склад населення, проблеми економічної конкуренції, вплив регіональних факторів висвітлила радянська дослідниця О. Дружиніна [330]. Вона рекомендувала досліджувати не тільки історію Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній, а й

менших адміністративно-територіальних одиниць Півдня України⁹: Таганрозького, Одеського, Керч-Єнікальського, Феодосійського градоначальств, Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства; вводити в науковий обіг річні звіти губернаторів і градоначальників [330, с. 7-8, 20-21].

М.І.Бутич спробувала розробити періодизацію змін в адміністративно-територіальному поділі та управлінні в Україні з 1775 р. до 1914 р., вияснити компетенції та функції генерал-губернаторів, військових губернаторів і їх канцелярій [36].

Історію створення генерал-губернаторств в Україні, основні напрями діяльності їх керівників щодо інкорпорації та інтеграції України до складу Російської імперії, структуру та посадові функції чиновників канцелярій, характер документування управлінської діяльності висвітлила в своїх працях київський історик, завідувач відділу історії та теорії архівної справи Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства В.С.Шандра [562; 563; 564].

У вказаних працях фактичний матеріал та висновки, що робляться на його підставі, не торкаються Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства, але вони дають можливість зрозуміти загальну структуру державного управління в Російській імперії, в тому числі на Півдні України, та основні тенденції його розвитку.

Друга група. Перші праці з історії Новоросійського краю, Херсонської та Таврійської губерній з'явилися на початку XIX ст. Вони належать мандрівникам. Серед них записки Павла Сумарокова [329; 496], якого було призначено суддею в Севастополь. Він здійснив декілька поїздок по Криму та Бессарабії і написав дві книги про Крим. У своїх нотатках він описує Херсонес, Балаклаву, Інкерман, Миколаїв і Севастополь та інші міста кінця XVIII – початку XIX ст., їх географічне положення та клімат, будівництво споруд, флот, перших поселенців тощо. Праці Сумарокова є лише записками мандрівника, він не ставив перед собою завдання глибоко вивчати ту чи іншу проблему. І хоча П.Сумароков не володів глибокими знаннями, іноді перебільшував, багато приймав на віру, його матеріали до цього часу цікавлять істориків і краєзнавців.

Окрім П.Сумарокова, “мандрівні записки” залишили Н.Всевозький, маршал Мармон герцог Рагузький, І.М.Муравйов-Апостол, А.Демидов, К.Зеленецький, Афанасьєв-Чужбинський, І.Палімпсестов, Е.Августинович [52; 404; 415; 326;

352;¹⁰ 24; 463; 3]. Записки, як правило, мають описовий характер, на фоні якого автори робили перші спроби осмислення і оцінки розвитку південних земель в XIX ст. В них піднімаються проблеми колонізації Новоросійського краю, пристосування народів до місцевих економічних, політичних і культурних умов.

В середині XIX ст. з'явилися воєнно-статистичні огляди офіцерів Генерального штабу капітана Рогальова, штабс-капітанів Фон-Вітте і Пестова, полковника Герсіванова, підполковника А.Шмідта про кількість населення у Новоросійському краї, його національний і релігійний склад, землі, підпорядкування окремих міст і селищ, розвиток промисловості, будівництво кораблів, адміралтейські поселення, кількість військових частин, навчальні та виправні заклади, торгівлю в Миколаєві тощо [46; 47; 406]. Автори вказують на особливості управління в Херсонській і Таврійській губерніях.

В дослідженні А.Шмідта більшість інформації в статистичних таблицях згрупована по повітах Херсонської губернії, тому неможливо виділити звідти кількісні дані по Миколаєву і адміралтейських селищах. Динаміка росту населення представлена даними ревізій, які не можуть бути повними. Вони не враховували військових, їх сімей та інші категорії населення.

В середині XIX ст. в Одесі вийшла праця історика-краєзнавця, статистика, економіста і етнографа, одного із засновників Одеського товариства історії і старожитностей А.О.Скальковського, в якій автор наводить лише окремі дані по Миколаївському і Севастопольському військовому губернаторству, звинувачуючи в цьому підпорядкованість військового губернаторства морському відомству [525, с. 43-44]. До цього ж періоду відноситься праця Ф.А.Федорова, в якій один з розділів присвячено Севастополю і Балаклаві. Наявність фактичного і статистичного матеріалу в ній обмежена з тієї ж причини [549].

Економічний аналіз торгівлі хлібом через Миколаївський комерційний порт, діяльність військового губернатора Миколаєва Б.О. фон Глазенапа з відкриття Миколаївського порту для іноземної торгівлі, участь єврейського населення в хлібній торгівлі висвітлив Ю.Янсон [575].

Стан Чорноморського флоту, кількість кораблів і гармат на них, чума і холера 1830 і 1831 рр., будівництво і руйнування водопроводу у Севастополі були предметом дослідження В.Х.Кондаракі [369].

Значний внесок в дослідження історії заселення і розбудови Новоросійського краю вніс історик і громадський діяч, академік УАН, автор понад 200 наукових праць з історії Слобідської, Лівобережної та Південної України XV-XVIII ст. Д.І.Багалій [26]. Автор показує

заселення Новоросійського краю, іноземну колонізацію, заснування і будівництво Херсона, Катеринослава, Миколаєва, Одеси, наводить інформацію про матеріальну культуру населення тощо.

П.П.Семенов-Тяньшанський у своїй праці [513] говорить про заснування Миколаєва і Севастополя, вказує, що Миколаїв з приписаними до нього хуторами і адміралтейськими селищами складав окреме губернаторство, наводить дані про кількість населення міста на 1904 р., головні вулиці, церкви, театри, навчальні заклади тощо. Робота виконана автором як довідник по містах і селищах Російської імперії. Такого ж плану є роботи А.С.Суворіна [54] та під редакцією П.П.Семенова [339].

З радянських вчених варто виділити працю П.Н.Надінського [419], в якій автор багато уваги приділяє історії Севастополя часів Кримської війни, але питань державного управління, діяльності губернаторів та їх заступників не торкається.

Вказані дослідження історії Новоросійського краю і Криму цінні насамперед своїм фактичним матеріалом. Автори більшості з них вказують на самостійність Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства від цивільного управління Новоросійського краю, Херсонської і Таврійської губерній, залежність розвитку міст і селищ губернаторства від морського відомства. У певній мірі підпорядкованість морському відомству заважала історикам повністю висвітлювати історію губернаторства, подавати повні статистичні та інші відомості.

Третя група. Це досить численні роботи, які слід поділити на три підгрупи: дослідження історії Севастополя, Миколаєва та Чорноморських адміралтейських селищ, з 1861 р. – передмість м. Миколаєва.

Севастопольському повстанню 1830 р. автори XIX ст. приділяли мало уваги, та все ж таки у 1865 р. в журналі “Современник” вийшла стаття Ф.Хартахая [551], а у 1867 р. журнал “Русский архив” надрукував записку священика Софронія Гаврилова [445].

Чимало праць присвячено героїчній обороні Севастополя (1854-1855 рр.) в роки Кримської війни (1853-1856 рр.) [30; 31; 70; 71; 331; 338; 457; 407; 552; 572].

Важливе значення має робота Ф.В.Ліванова [399], який не тільки вказує на існування військового губернаторства в Севастополі, а й висвітлює порядок зміни його керівництва в першій половині XIX ст. А.Валуєва підкреслює заслуги І.І. де Траверсе, М.П.Лазарева, С.Хрущова з улаштування справ міста [39].

За радянських часів історію Севастополя досліджували як окремі автори, так і авторські колективи. У 1923 р. в журналі “Літопис

12
революції” вийшла публікація про повстання 1830 р. [512]. У 1928 р. була опублікована робота В.П.Бабенчикова, що розкривала героїчні сторінки оборони Севастополя [25]. В 1936 р. до подій севастопольського повстання 1830 р. звернувся А.Полканов [466], який на архівних матеріалах показав зрадницькі дії представників влади різних рангів, зокрема адмірала О.С.Грейга, губернатора М.А.Столипіна та інших. До цього часу праця А.Полканова залишається єдиною ґрунтовною роботою з цього питання.

Відразу після Великої Вітчизняної війни події оборони Севастополя в роки Кримської війни викликали ще більшу цікавість. До цієї теми звернулись С.К.Бушуєв, А.Н.Ляговський, Д.І.Корнієнко, Л.Г.Горев, П.С.Мягков, Г.І.Сьомін [37; 402; 379; 61; 416; 515]. Дипломатичній історії за часів Кримської війни присвятив свою роботу академік Є.В.Тарле [542].

В 50-х рр. ХХ ст. А.І.Неделін [420] висвітлив історію Севастополя від заснування міста до початку Кримської війни. Він охарактеризував діяльність О.А.Саричева, Р.Р.Галла на посаді флотських начальників у Севастополі, М.П.Лазарєва на посаді головного командира Чорноморського флоту, відмітив встановлення посади тимчасового військового губернатора напередодні російсько-турецької війни 1828-1829 рр. і призначення на неї М.А.Столипіна. Два історичних нариси опублікував Г.І.Сьомін [514; 516], де він виклав основні етапи історії міста від його заснування у 1783 р. до середини ХХ ст.

Невдовзі А.І.Неделін, Г.І.Сьомін, Є.В.Тарле, Г.Н.Губенко, Н.Ф.Зоткін під керівництвом С.Ф.Найди видали колективну монографію, присвячену дореволюційній історії Севастополя [362]. Спираючись на матеріали ЦДАВМФ СРСР, автори характеризують Севастополь як головний військово-морський порт на Чорному морі, розвиток промисловості, торгівлі, соціально-економічне становище жителів, військових, будівництво адміралтейства, порту, батарей, спеціальний розділ присвячують повстанню 1830 р. Вони зробили заявку на працю, яка б охоплювала історію міста за все ХІХ ст. у всіх її аспектах, однак вона не дала читачам реального бачення історії Севастополя.

У 1974 р. авторський колектив “Історії міст і сіл Української РСР” здійснив видання окремого тому по Кримській області, в якому цілий розділ присвячено місту Севастополю [35]. Автори стисло характеризують основні етапи розвитку міста від заснування до 70-х рр. ХХ ст. Перш за все звертається увага на розвиток Севастополя як військово-морського порту, громадське життя міста зовсім не розкривається, не ставляться також питання державного управління і самоврядування.

Багато фактів замовчується або неправдиво коментується. Тому праця потребує доопрацювання і перевидання.

У 1983 р. вийшла праця Г.І.Ванєєва [40], в якій автор, спираючись на архівні матеріали, виклав хронологію найважливіших подій у Севастополі за ХІХ ст.

Як бачимо, до 90-х років ХХ ст. в численній науково-історичній літературі, присвяченій Севастополю, питання державного управління та міського самоврядування не висвітлювались. Причини полягали насамперед у політичних та ідеологічних умовах, недостатній джерельній базі. Першу спробу висвітлити вказану тему зробили наукові співробітники дореволюційного відділу музею героїчної оборони та звільнення Севастополя, автори збірника “Достойний поклоніння”, що вийшов у 1996 р. О.Завгородня, автор статті “Організація і діяльність міських органів управління” [340], пише, що посада військового губернатора в Севастополі встановлена у 1801 р., окреслює основні завдання і функції військового губернатора, вказує, що в його руках зосереджувалась як військова, так і цивільна влада у місті. Дослідниця правильно вказує, що органи міського станового самоуправління грали лише роль адміністративно-господарського придатку до апарату адміністрації військового губернатора. Вся повнота влади у місті належала військовим, це обумовлювалося особливим становищем міста – порту, фортеці, головної бази Чорноморського флоту.

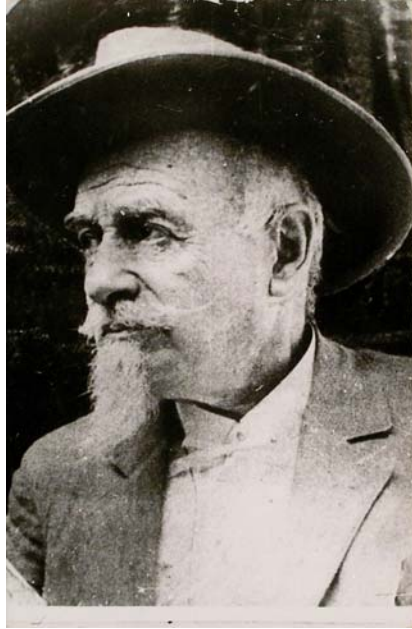
І.Дьяконові належать дві цікаві роботи: “Населення Севастополя” і “Під жезлом Меркурія” [333; 334]. В першій автор наводить лише окремі дані про кількість населення Севастополя, його становий та етнічний склад. Дослідниця припускається помилки авторів ХІХ ст., які вважали, що військові не відносились до категорії “населення міста”. На цю похибку вказувала в своїй роботі ще історик О.Дружиніна [330, с. 31]. Автор посібника також вважає неправомірним вилучати військових з категорії “населення міста”. В статті “Під жезлом Меркурія” І.Дьяконова висвітлила розвиток промисловості і торгівлі у Севастополі у першій половині ХІХ ст. Вона першою серед дослідників ХХ ст. вказала на гостроту земельної проблеми у Севастополі.

І.Спиридонова [534; 535] показала будівництво порту і фортеці, берегових батарей, портових споруд, вказала на внесок Ф.Клокачова, Т.Мекензі, Ф.Ушакова, І. де Траверсе в їх проектування і будівництво.

Оглянувши статті збірника “Достойний поклоніння”, доходимо висновку, що він є поки що єдиною роботою, в якій автори ставлять питання організації державного і станового управління у місті (стаття О.Завгородньої), а також мають дещо інший погляд на розвиток економіки і торгівлі у місті.

¹⁴
Нові факти з історії Севастополя містяться у статтях директора держархіву м. Севастополя В.В.Крестьянникова [387] та співробітника цього ж архіву Д.П.Шевякової [567], монографії Ю.А.Скорикова [526].

Найцікавішою з історії Миколаєва є й залишиться робота краєзнавця, відомого громадського діяча другої половини XIX ст. – початку XX ст. Г.М.Ге [56]. Її важко переоцінити, бо написана вона на архівному матеріалі, що більшою частиною втрачений, а те, що залишилось, говорить про виняткову сумлінність Григорія Миколайовича як історика. Книга охоплює історію Миколаєва за сто років від його заснування у 1789 р. до 1889 р. Автор розкриває причини та історичні передумови заснування міста, його будівництво, діяльність на цьому поприщі Г.О.Потьомкіна, М.Л.Фалєєва, проєктувальників, будівельників тощо. Окремий розділ присвячено заснуванню Миколаївської губернії, переїзду Чорноморського адміралтейського правління на чолі з М.С.Мордвиновим з Херсона до Миколаєва, створення військового губернаторства.

Г.М.Ге

Г.Ге висвітлює діяльність головних командирів Чорноморського флоту та миколаївських і севастопольських військових губернаторів як адміністраторів, цивільних керівників Миколаєва: адміралів І.І. де Траверсе, М.Л.Язикова, О.С.Грейга. Окремі сторінки присвячено зародженню і розвитку торгівлі, єврейському питанню. 60-ті роки XIX ст. Г.Ге характеризує як початок відродження міста. Провідником відродження стає військовий губернатор, адмірал Б.О. фон Глазенап. Г.М.Ге приділяє дуже багато уваги роботі Б.О. фон Глазенапа на посту військового губернатора Миколаєва, ретельно досліджуючи його здійснені і нездійснені проєкти. Г.Ге вказує на суперечливість міського життя: з одного боку, через підпорядкованість морському відомству все в Миколаєві було флотським, і цивільне життя відсувалося на другий план, з другого боку, морське начальство сприяло тому, щоб

уряд Російської імперії більше опікувався проблемами міста. Робота Г.Ге є надзвичайно цінною. По-перше, він користувався матеріалами міського архіву і архіву Чорноморського флоту, по-друге, він був представником органів міського самоврядування, знав всі проблеми міського життя і на морське відомство дивився очима члена міської громади.

Через декілька років після появи праці Г.Ге світ побачила невеличка робота М.В.Ульянова [545], а у 1896 р. вийшла монографія протоієрея П.П.Сланського, законоучителя Миколаївського технічного залізничного училища і Миколаївської Олександрівської гімназії [335]. П.Сланський був дійсним членом-співробітником Одеського товариства історії і старожитностей при Новоросійському університеті. У своїй праці він подає стислий огляд історії міста за перше століття його існування. До речі, саме у П.Сланського автор посібника відшукала згадку про початкову організацію управління містом, про перших цивільного губернатора і градоначальника Миколаєва. Робота П.Сланського не була помічена його сучасниками, не знають про неї й нащадки. Навіть в енциклопедичному словнику “Миколаївці” в статті про П.Сланського, яку написала Т.Н.Губська, він згадується лише як священнослужитель, автор брошури “Релігійно-патріотичні читання” [67, с. 135].

Так і залишилась невиданою робота історика-архівіста В.І.Стрельського [539]. Вона ще й зараз зберігається в Миколаївській обласній науковій бібліотеці ім. О.Гмирьова у рукопису. В.І.Стрельський, працюючи з 1935 р. в держархіві Миколаївської області старшим науковим співробітником, потім директором, одночасно викладав історію України в Миколаївському педагогічному інституті, завідував кафедрою історії України. На сторінках газети “Південна правда” В.Стрельський вів колонку “Місто Миколаїв”, він є автором близько 50 статей з історії Миколаєва і Миколаївщини. У 1945 р. в Київському держуніверситеті він захистив кандидатську дисертацію на тему “Історія міста Миколаєва” [540; 541; 395, с. 319].

70-80-ті рр. ХХ ст. позначені виходом у світ “Історії міст і сіл України. Миколаївська область” [64], де окремий розділ висвітлює історію Миколаєва. Однак дореволюційному періоду відведено лише декілька сторінок. Підкреслюється, що в першій половині ХІХ ст. в місті служили М.П.Лазарев, Г.І.Бутаків, Є.П.Манганарі, Ф.Ф.Беллінсгаузен, П.С.Нахімов, В.О.Корнілов. Питання державного і станового управління містом, діяльності військових губернаторів, демографічне, земельне, розвитку культури та освіти взагалі авторами не ставилися.

¹⁶ У 1989 р. до 200-річчя міста було видано невеличкий довідник “Николаев: 1789-1989. Страницы истории” [400], в якому в хронологічному порядку представлені відомості про найважливіші події в місті за 200 років його існування, зокрема й ті, що стосуються історії губернаторства.

Книга доктора технічних наук, професора, краєзнавця, почесного громадянина Миколаєва [11, с. 187-188] Ю.С.Крючкова [393] охоплює всю історію міста від заснування до сьогодення. Окремі розділи він присвячує заснуванню і будівництву міста, планам Г.О.Потьомкіна стосовно Миколаєва, характеристиці М.С.Мордвинова, В.П. фон-Дезіна, І.І. де Траверсе, які, на думку Ю.Крючкова, не зробили помітного вкладу в розвиток Чорноморського флоту та Миколаєва. До того ж І.І. де Траверсе, на його думку, мріяв бути “незалежним військовим губернатором”, тому плів інтриги, і, нарешті, відділив управління містом від Херсонської губернії. Залишається запитати Ю.Крючкова: чому таке управління існувало впродовж 100 років, якщо воно мало на меті лише задовольнити мінливе бажання французького аристократа? Очевидно, що автор недостатньо вник у цю проблему і не зміг встановити історичні причини виділення губернаторства в окрему адміністративну одиницю. Окремі розділи присвячено діяльності губернаторів О.С.Грейга, М.П.Лазарева, Б.О. фон Глазенапа, М.А.Аркаса, О.О.Пещурова. Робота Ю.Крючкова переважно фактологічна, в ній багато помилок, неточностей. Майже вся інформація, наведена з архівних документів, потребує перевірки. Висновки книги переповнені суб’єктивізмом, тому праця не може повною мірою претендувати на науковість. Однак, незважаючи на недоліки, треба віддати належне автору за те, що він перший в ХХ ст. написав історію рідного міста.

У праці “Освіта на Миколаївщині у ХІХ – на початку ХХ ст.” [458] вказано на роль військового губернатора Б.О. фон Глазенапа, його дружини Емілії в організації народних шкіл в Миколаєві, передмістях і хуторах в 60-70-х рр. ХІХ ст.

Передумови та здійснення міської реформи на Півдні України у другій половині ХІХ ст., проведення виборів та склад органів міського самоврядування, їх компетенцію і діяльність розглядає О.Марченко у кандидатській дисертації [405].

Окремі напрямки в діяльності міського самоврядування Миколаєва висвітлено в статтях Л.Цибуленко, Г.Коваля, П.Тригуба, Н.Довгань. Л.Цибуленко вказує на обмеження економічної активності міста, зокрема самостійності та активності органів міського самоврядування [559]. П.Тригуб та Н.Довгань згадали, що вжитих Миколаївською думою заходів явно не вистачало для повного задоволення

потреб населення і лише частина мешканців Миколаєва у XIX¹⁷ – на початку XX ст. користувалася лікарняними та спортивними спорудами [544]. Г.П.Коваль, навпаки, ідеалізує діяльність Миколаївської міської думи. Водночас його праця має багато фактичних помилок, на яких зроблено неввірогідні висновки [368].

Члени Миколаївського товариства “Золота лодія” підготували і видали у 1999 р. енциклопедичний словник, до якого увійшли відомості про миколаївців періоду 1789-1999 рр., зокрема про військових губернаторів, міських голів та інших видатних діячів XIX ст. [432].

Історія Чорноморських адміралтейських поселень до цього часу практично не вивчена. Окремі відомості з даної теми є в наукових працях дореволюційних істориків А.О.Скальковського, А.Шмідта, радянських вчених І.О.Бакланової, О.Й.Дружиніної, П.Іванова, В.І.Тимофієнка, І.О.Гуржія [525; 406; 27; 330; 354; 543; 69]. Ближче до цієї теми підійшов В.О.Духніч, який в загальних рисах охарактеризував життя цієї категорії державних селян [332]. В останні роки цією темою плідно займається завідуючий відділом держархіву Миколаївської області О.В.Серединський, але він розглядає історію поселень окремо від Миколаївського військового губернаторства, безпосередньою частиною якого вони були [519; 520; 521; 522; 523; 524]. Історія чорноморських адміралтейських поселенців після звільнення їх від кріпосної праці на морське відомство взагалі не отримала висвітлення ні в історичній, ні в краєзнавчій літературі.

В результаті аналізу праць третьої групи автор посібника дійшла висновку, що історичні і краєзнавчі дослідження, які стосуються хронологічних рамок даної теми, у XIX ст. локалізувались навколо окремих подій в історії Севастополя: заснування міста, повстання 1830 р., Кримська війна (1853-1856 рр.) та оборона м. Севастополя (1854-1855 рр.), відбудова міста і його відродження як головної бази Чорноморського флоту після 1871 р. Цю схему можна застосувати й для історіографії Севастополя у XX ст. Історія Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства, державного управління й місцевого самоврядування взагалі не дістали відображення в дореволюційній та радянській історіографії. Серед сучасних досліджень ця тематика окреслена лише в праці О.Завгородньої.

І все ж Севастополю більше поталанило з істориками, історичними та краєзнавчими дослідженнями, ніж Миколаєву. З історії Миколаєва можна назвати лише декілька виданих праць. У більшості з них, як і в севастопольській історіографії, питання державного управління

18 спеціально не розглядались. Лише Г.Ге спробував висвітлити історію Миколаєва як центра окремої адміністративно-територіальної одиниці – Миколаївського військового губернаторства.

Загальним недоліком всіх дореволюційних праць є їх фактологізм, відсутність аналізу й висновків. Але велика кількість фактів є одночасно й позитивною особливістю цих праць, бо іноді вони є єдиним джерелом, яке подає відомості про ті чи інші події. Праці радянського періоду страждають заідеологізованістю, вказана вище тема в умовах комуністичного режиму взагалі не могла досліджуватись повною мірою.

Четверта група. Питання історії становлення і розвитку військово-морського флоту на Чорному морі та суднобудування на півдні Російської імперії почали розробляти в історичній науці лише з другої половини XIX ст., а точніше – після Кримської війни. Група російських істориків на чолі з С.І.Слагіним (1824-1868) намагалася довести, що російський народ має свою багату морську історію, на противагу іншим історикам, які пояснювали розвиток російського флоту тільки західним впливом. У 1860 р. С.І.Слагін приступив до написання “Матеріалів для історії російського флоту”, але закінчити роботу не зміг. Її продовжили його співробітники на чолі з Ф.Ф.Веселаго, який також намагався довести самобутній характер російського військово-морського мистецтва [42; 44].

Історію Чорноморського флоту висвітлила робота З.А.Аркаса [16] – брата головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського військового губернатора М.А.Аркаса. З.А.Аркас, російський морський офіцер, історик, археолог, бібліограф, один з фундаторів Морської бібліотеки та її директор, активний член Одеського товариства історії і старожитностей, зробив значний внесок в благоустрій морської бази і міста Севастополя. Він не тільки займався археологічними дослідженнями давнього Херсонеса, його перу належать наукові праці з історії Чорноморського флоту, опубліковані в “Записках Одеського товариства історії і старожитностей”.

Структуру управління морським відомством в Росії розглядав у своїй роботі В.Чубинський [561]. Плеяду морських істориків продовжив В.Ф.Головачов. В основі його творчості було покладено критико-історичний метод, що дозволяє розглядати події морської історії в нерозривному зв'язку із загальним історичним процесом. Він висвітлює становлення Севастополя як головного порту на Чорному морі і подає відомості про управління цим містом з часу заснування до початку Кримської війни [60]. Саме Головачов, перший з дослідників,

які вивчали історію Севастополя, звернувся до теми управління містом і вказав на те, що цивільне управління знаходилося в нерозривному зв'язку з військово-морським.

Помітною фігурою в розвитку морської історичної науки напередодні Жовтневої революції 1917 р. був генерал-майор М.Л.Кладо. Проте він ігнорував соціально-економічні фактори історичного процесу та розглядав лише чисто воєнно-морський бік тієї чи іншої проблеми. В своїй роботі він наводить статистичні дані про Чорноморський флот та Севастополь напередодні Кримської війни [363].

Д.Афанасьєв проаналізував причини та передумови виникнення Чорноморського флоту, відтворив історію заснування Херсона, Миколаєва, Севастополя, дослідив здобуток Г.О.Потьомкіна, Ф.Ф.Ушакова, І.І. де Траверсе, О.С.Грейга, М.П.Лазарева та інших на Чорноморському флоті. Значна частина роботи присвячена подіям Кримської війни [20; 21; 22; 23].

За радянських часів дослідники звернулися до історії Чорноморського флоту XIX ст. лише наприкінці XX ст. У 1990 р. вийшла праця А.П.Шевирьова [566], де розглядалась діяльність Морського міністерства, одного з центрів ліберальної демократії в уряді Олександра II. Автор дійшов висновку, що, незважаючи на незавершеність реформ у морському відомстві, вони сприяли відродженню Російського флоту після Кримської війни.

Визначенням впливу морського відомства і кораблебудівних структур на соціально-економічний розвиток Миколаєва в середині XIX – на початку XX ст., виявленням глибини цього впливу на динаміку розвитку міста, його позитивних та негативних наслідків займався А.Ю.Кондуков [370; 371; 372; 373; 374; 375].

Робота М.І.Дмитрієва та В.В.Колпичева [327] розповідає про дві основні групи російських казенних суднобудівних заводів і адміралтейств, а саме – Балтійську та Чорноморську. У 1959 р. вийшла цікава робота І.О.Бакланової [27], яка одна з перших звернулася до теми Чорноморських адміралтейських поселень та робочих екіпажів на Чорноморському флоті.

Ґрунтовну роботу представив у 1990 р. корабельний інженер, контр-адмірал Б.М.Зубов [353], у якій на підставі вивчення архівних і літературних джерел виклав історію розвитку і становлення морського суднобудування і військового флоту на півдні Росії, починаючи з часів слов'янорусів і до початку XX ст., охарактеризував роль окремих миколаївських губернаторів у розвитку суднобудування.

20
Окремо слід виділити морську енциклопедичну літературу. Наприкінці XIX ст. за ініціативою Г.А.Леєра було доопрацьовано “Військовий енциклопедичний лексикон”. У 1883-1897 рр. була видана нова російська військова енциклопедія у 8 томах. Напередодні Першої світової війни російський книговидавець і просвітитель І.Д.Ситін розпочав видавництво військової енциклопедії. З 1911 р. до 1915 р. вийшло 18 томів [45]. Радянські енциклопедисти продовжили цю справу: у 1991 р. вийшов “Морський енциклопедичний словник” (у 3-х томах) під редакцією доктора технічних наук В.В.Дмитрієва; у 1996 р. – довідник “Російський імператорський флот”. В тій чи іншій мірі автори статей зібрали відомості про події та видатних діячів Чорноморського флоту [33].

Таким чином, праці цієї групи розкривають історію міст і селищ губернаторства перш за все як суднобудівних центрів, баз Чорноморського флоту. В цьому ж аспекті досліджувалась діяльність головних командирів Чорноморського флоту.

П'ята група. Останній розділ історіографічного огляду присвячений біографічним дослідженням життя та діяльності військових губернаторів та їх севастопольських заступників. Розпочав цю справу авторський колектив “Общего морского списка”, який видавався частинами в 90-х рр. XIX ст. за розпорядженням Морського міністерства. Очолював колектив відомий російський військово-морський історик Ф.Ф.Веселаго. Текст “Списку” обмежується сухим хронологічним переліком службової діяльності морських офіцерів, і тільки в біографіях небагатьох високосвітських чи героїчних постатей, таких як М.Лазарев, В.Корнілов, П.Нахімов, викладено короткі характеристики їх служби [378]. Хоча авторський колектив користувався виключно офіційними документами, з недовірою ставився до автобіографій, мемуарів, спогадів [43], проте неточності зустрічаються в датах приєвнення чинів, у відомостях про нагородження тощо. Але рівної “Списку” праці, на думку автора посібника, немає. Це невичерпне джерело біографічних даних про офіцерів Російського імператорського флоту, від лейтенанта до адмірала, серед яких є інформація на всіх військових губернаторів та їх севастопольських заступників.

В історії Миколаївського і Севастопольського губернаторства є окремі постаті, які своїм життям та діяльністю викликали неабияку зацікавленість істориків та краєзнавців, їм присвячено чимало праць. Це адмірала І.І. де Траверсе, О.С.Грейг, М.П.Лазарев, П.В.Нахімов, Г.І.Бутаков, М.А.Аркас.

Про окремі аспекти життя та діяльності адмірала І.І. де Траверсе писали П.Белавенець, Ф.Ф.Веселаго, Д.М.Афанасьєв, Г.М.Ге, Б.Н.Зубов, Д.Н.Копелев, В.Арсеньєв. Діяльність І.І. де Траверсе на посаді військового губернатора спробував висвітлити і Ю.С.Крючков. Оцінки І.І. де Траверсе в історичній і краєзнавчій літературі досить суперечливі. Одні автори захоплюються його особою, інші, навпаки, звинувачують його в усіх смертних гріхах. Можливо, що поштовхом негативного ставлення до Траверсе стали мемуари його сучасника і колеги адмірала П.В.Чичагова [18]. Декабрист барон В.І.Штейнгель у своїх працях дав різку і вкрай негативну оцінку діяльності де Траверсе в Росії [29, с. 178-179]. Аналогічної думки дотримувалися дослідники XIX ст. Ф.Ф.Веселаго та П.Белавенець. Перший пише про де Траверсе як про людину, що зробила кар'єру через знайомства з можновладцями [42, с. 443; 29].

Навпаки, історик Д.М.Афанасьєв досить позитивно оцінює діяльність маркіза де Траверсе як головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського військового губернатора, так і морського міністра. Він пише про нього як про обдарованого адміністратора та керівника, що сприяв розвитку суднобудування, підготовці спеціалістів для флоту, укріпленню Миколаєва і Севастополя як стратегічно важливих воєнно-морських фортець [20, с. 255-256].

Миколаївський історик Г.М.Ге також підкреслював, що “становище Миколаєва дуже змінилось на краще у 1802 р., коли головним командиром Чорноморського флоту був призначений маркіз де Траверсе” [56, с. 118-119].

У радянські часи історики досить довго не згадували адмірала І.І. де Траверсе. І лише у 90-х роках XX ст. з'явилося кілька праць про життя та діяльність адмірала. Автори цих праць теж поділяються на тих, хто засуджує його, і тих, хто ним захоплюється. Серед перших – російський адмірал і воєнний історик Б.Н.Зубов, а також Н.Ю.Березовський, В.Д.Доценко та Б.Н.Тюрін, Д.Н.Копелев, В.Арсеньєв [353; 33, с. 224; 377; 17]. Цілком позитивну оцінку діяльності де Траверсе в Росії дає праця Санкт-Петербурзького дослідника Ю.Коваленка [367].

Наступною постаттю, яка викликала неабиякий інтерес дослідників, є адмірал О.С.Грейг. Література про О.С.Грейга, що вийшла до революції, чимала. За неповними даними, бібліографія, де в тій чи іншій мірі згадується Грейг та його діяльність, нараховує близько 100 найменувань, серед яких 10 біографічних нарисів. Перші публікації про його життя та діяльність з'явилися в “Записках вченого комітету Морського міністерства” та “Морському збірнику” в 60-х рр.

XIX²² ст. [5; 6]. Серед біографічних нарисів найцікавіший належить А.Асланбегову [19]. В радянські часи про О.Грейга також писали немало – більш ніж 20 книжок і статей, не рахуючи газетних публікацій. Докладний аналіз наукової і інженерної діяльності з оцінкою внеску О.Грейга в розвиток вітчизняної науки і техніки зробив Ю.С.Крючков [390]. Автор підкреслює, що “цей передовий діяч представляв собою ідеал глибокого вченого-морська, морська-практика і цільної освіченої людини”, “за 10 років успішного правління О.С.Грейга Чорноморський флот знову перетворився в могутню бойову організацію” [390, с. 5, 18, 84]. Ю.Крючков також здійснив декілька публікацій про адмірала О.С.Грейга в наукових журналах “Судостроение”, “Вопросы истории естествознания и техники” [389; 391; 394]. Чимало місця автор присвятив адміралу О.С.Грейгу в книзі “История Николаева” [393]. Ю.Крючков по суті став біографом О.С.Грейга. У своїх публікаціях автор ідеалізує адмірала та його діяльність, закриваючи очі на недоліки в його роботі.

Зовсім протилежний погляд на адмірала О.С.Грейга представлений в “Записках севастопольця”, що публікувались в журналі Петра Бартенєва “Русский архив” [357, ст. 1581-1582]. Невідомий автор характеризує О.Грейга як людину “незвичайних здібностей, але гарячу й слабку”, звинувачує адмірала у потуранні зловживанням. Те ж саме свідчить і А.Полванує [466, с. 20-23, 104-113]. Ю.Крючков у вже згаданій праці “История Николаева”, навпаки, захищає О.Грейга. Але в “Истории Николаева” Ю.Крючков все ж оперує не документами, а емоціями, зменшуючи на користь О.Грейга досягнення інших адміралів і губернаторів, в тому числі і його наступника, учасника трьох кругосвітніх експедицій, першовідкривача Антарктиди адмірала М.П.Лазарева, якого він характеризує як аморальну, неосвічену, невиховану людину з деспотичним характером [393, с. 82].

Бібліографія про М.П.Лазарева налічує сотні найменувань книг, статей та інших публікацій російською, українською та іноземними мовами. Автор монографії виділив лише праці тих дослідників, які висвітлювали діяльність адмірала М.П.Лазарева на посаді головного командира Чорноморського флоту і портів та військового губернатора Николаєва і Севастополя. Серед них публікації в “Морському збірнику”, некролог 1851 р. та стаття про відкриття пам’ятника М.П.Лазарєву в Севастополі в журналі “Русский архив” [421; 459; 498; 412].

Автор однієї з дореволюційних публікацій пише, що в Російській імперії „Лазарєв відомий як творець і вчитель Чорноморського флоту, але мало кому відомо, в чому полягала його робота і його

вчення” [412, с. 355]. Тому він закликав до “глибокого вивчення” життя та діяльності М.П.Лазарева не тільки як “вчителя чорноморських моряків”, а й як “взірця державного діяча”.

В радянські часи життя та діяльність адмірала М.П.Лазарева досліджували Р.Мордвинов, А.Соколов, Є.Кушнарьов, К.Нікульченков, Ю.Шереметьєв, Є.Шварц, М.Федоров, письменник С.Сергєєв-Ценський [413; 531; 568; 565; 548; 517; 518]. Багато сил до дослідження біографії М.П.Лазарева доклав К.І.Нікульченков [433]. У 1961 р. він очолив авторський колектив, який зібрав і упорядкував тритомний збірник документів і матеріалів про життя та діяльність адмірала М.П.Лазарева, автографи самого адмірала [396]. У 1988 р. громадськість відмітила 200-річчя з дня народження видатного адмірала. В Севастополі з цього приводу пройшла конференція, результатом якої став вихід у світ збірника матеріалів [1].

Життя та діяльність П.С.Нахімова дослідниками оцінюються одно-стайно позитивно. Герой Кримської війни, захисник севастопольських бастионів, П.С.Нахімов викликав неабиякий інтерес уже в перших дослідників історії севастопольської оборони [7; 8; 388; 28; 341].

Наступна особа, що викликала інтерес істориків, – це Г.І.Бутаков. Перший біографічний нарис зробили Є.Березін і А. де Ліврон у 1884 р. [32]. Один з розділів присвячено періоду 1856-1860 рр., коли ще в чині контр-адмірала Г.І.Бутаков працював завідуючим морською частиною в Миколаєві і військовим губернатором Миколаєва і Севастополя. Автори вказують на основні напрямки діяльності Г.І.Бутакова: скорочення Чорноморського флоту та боротьба з казнокрадством.

В середині ХХ ст. А.Лурье та А.Маринін знову звернулись до біографії Г.І.Бутакова [401]. Окремі напрямки його діяльності досліджували П.В.Максимов та М.Р.Федоров [403; 547]. На межі тисячоліть до біографії Г.І.Бутакова звернулась науковий співробітник Миколаївського музею суднобудування і флоту І.Гузій, яка в своїй роботі спробувала дослідити діяльність Г.І.Бутакова на Чорноморському флоті. На жаль, дослідниця виклала лише давно відомі факти з біографії видатного адмірала, використовуючи при цьому вже опубліковані роботи інших вчених та довідково-енциклопедичний матеріал [68].

Біографом адмірала М.А.Аркаса спочатку став А.І.Денисов [58]. У 1887 р. він видав біографічний нарис, в якому ретельно дослідив основні періоди життя видатного адмірала, його діяльність на флоті та в губернаторстві. Робота А.І.Денисова цікава ще й тим, що він повністю наводить автографи М.А.Аркаса, міського голови М.Парізо, відзив дружини адмірала Софії Аркас, які характеризують М.Аркаса як

24
військового губернатора міста, турботливого господаря, людину, чоловіка й батька.

Діяльність М.А.Аркаса зі створення Російського товариства пароплавства і торгівлі висвітлили Б.В.Лемачко і В.В.Яровий [397].

М.А.Аркас є представником славетного миколаївського роду мореплавців, істориків, краєзнавців і просвітителів, центральною постаттю якого, безперечно, є син Миколи Андрійовича Микола Миколайович Аркас, засновник товариства “Просвіта” в Миколаєві, автор “Історії України-Русі” та опери “Катерина”. Але до самого адмірала Аркаса сучасні миколаївські дослідники звертаються не тільки тому, що він батько видатного просвітителя. Він є й сам надзвичайно цікавою особистістю. “За вісім років свого губернаторства він зробив для міста стільки, скільки інший не зробив би і за все життя”, – пише сучасна миколаївська дослідниця Т.Березовська. Вона досліджує епістолярну спадщину адмірала, яка складається з ділового листування, доповідних записок, проектів, розпоряджень, що характеризують його як талановитого адміністратора, військового теоретика, підприємця, організатора [34].

Автор посібника вважає, що біографічні дослідження не охоплюють в достатній мірі всіх керівників Миколаївського військового губернаторства. Окремі праці присвячено І.І. де Траверсе, О.С.Грейгу, М.П.Лазареву, П.С.Нахімову, Г.І.Бутакову, М.А.Аркасу. Це лише 16% від усієї кількості керівного складу військового губернаторства. Життя та діяльність інших осіб ще потребує висвітлення, майже кожна біографія може стати темою окремого історико-біографічного дослідження.

Підсумовуючи огляд літератури, зазначимо, що, незважаючи на широке коло праць, наукова розробка поставленої автором проблеми далека від її вирішення: сьогодні фактично відсутні монографічні дослідження щодо Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства, організації, структури та діяльності його установ і посадових осіб. Роботи істориків і краєзнавців XIX ст. цінні тим, що в них зібраний багатий фактичний матеріал. Він потребує подальшої обробки й аналізу та може бути використаний як невичерпне джерело для висвітлення історії Миколаївського військового губернаторства. Ці роботи іноді є єдиним джерелом окремих фактів. Найбільшу цінність, з точки зору автора посібника, становлять праці Г.Ге, В.Ливанова, П.Єланського, в яких зосереджено найбільше матеріалу з історії державного і місцевого управління, діяльності посадових осіб.

Загальним недоліком праць радянського періоду є їх заідеологізованість та недостатнє використання джерельної бази. Більшість

дослідників прагнула залучити матеріали московських та ленінградських архівів, через це поза межами досліджень залишилися документи місцевих архівів. Питання державного управління та місцевого самоуправління в цей період не розглядалися, бо радянська ідеологія взагалі відкидала будь-який досвід організації державної влади і місцевого самоуправління Російської імперії.

Вочевидь окреслені проблеми набули актуальності в останнє десятиліття, коли Україна стала на шлях незалежності і розбудови власної держави, коли при формуванні влади використовується позитивний, аналізується і враховується негативний досвід минулих поколінь. До висвітлення цієї теми вже підійшли в своїх роботах В.Шандра, Л.Цибуленко, О.Завгородня та інші сучасні дослідники.

Історія Чорноморського флоту та суднобудування майже вичерпно викладена як в загальних працях з історії флоту Росії, так і в спеціальних роботах з проблем Чорноморського флоту. Такі історики, як Д.Афанасьєв, В.Головачов, І.Бакланова, Б.Зубов, А.Кондуков, своїми працями наблизили необхідність дослідження організації влади в Миколаївському військовому губернаторстві, яке було базою Чорноморського військово-морського флоту та суднобудування на Півдні України.

Зазвичай автори біографічних досліджень у більшості прагнули показати діяльність певної особи як військового діяча, адмірала Чорноморського флоту і не звертали увагу на його працю як адміністратора, цивільного керівника. За радянських часів позитивно аналізувалась лише діяльність Г.І.Бутакова та М.П.Лазарева, на всіх інших існував погляд як на царських генералів, експлуататорів народних мас. Науковців також більше цікавили ті особи, які займали посаду головного командира Чорноморського флоту. Але контора головного командира, штаб Чорноморського флоту, канцелярія військового губернатора у XIX ст. знаходилися у Миколаєві. Керувати Севастополем на такій відстані було незручно. Тому в Севастополі обов'язки військового губернатора виконував, як правило, флотський начальник (пізніше – командир Севастопольського порту), проте майже ніхто з дослідників не згадує про цих діячів, навіть невідомими залишаються їх прізвища. Очевидно, що окремого розгляду потребує внесок адміралів Чорноморського флоту в розбудову міст і селищ губернаторства.

Виходячи з викладеного вище, стає зрозумілим, що потрібне об'єктивне наукове вивчення проблеми, основу якого повинні складати недосліджені архівні матеріали та інші документи.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження складається з опублікованих (законодавчі акти, збірники документів, статистичні матеріали, публіцистика, мемуари, спогади, періодична преса, адрес-календарі) і архівних матеріалів. Оскільки тема належить до кола малодосліджених проблем вітчизняної історії, автор прагнула до вивчення та використання великої кількості неопублікованих джерел. З огляду на те, що більшість досліджень зроблена на базі московських та петербурзьких архівів, автор посібника вирішила більше залучати місцеві джерела.

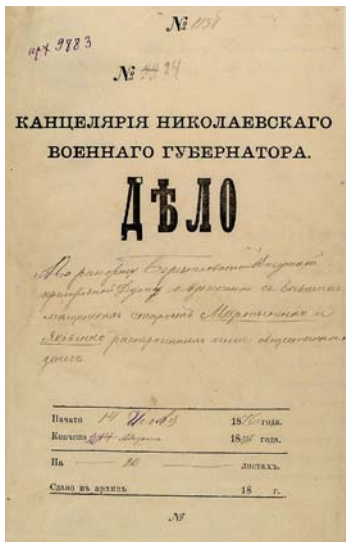
Базовим для дослідження є фонд *“Канцелярії Миколаївського військового губернатора” (ф. 230)* – один з найбільш інформативних і особливо цінних фондів Державного архіву Миколаївської області, документи якого охоплюють період з 1805 до 1900 рр. (увесь період існування військового губернаторства в Миколаєві) та складають 11963 одиниці зберігання. Він містить архівні матеріали не тільки миколаївського, а й севастопольського походження.

Окрім цього, за проблематикою праці вводяться до наукового обігу інші матеріали Державного архіву **Миколаївської області**: ф. 131 *“Миколаївське повітове двокласне училище”*, ф. 216 *“Миколаївська міська управа”*, ф. 222 *“Миколаївська міська дума”*, ф. 229 *“Канцелярія Миколаївського градоначальника”*, ф. 231 *“Миколаївська міська поліція”*, ф. 239 *“Миколаївський міський статистичний комітет”*, ф. 243 *“Канцелярія будівництва міста Миколаєва”*, ф. 246 *“Управління Чорноморських адміралтейських поселень”*, ф. П-1817 *“Комісія по изучению истории Октябрьской революции и Коммунистической партии Советского Союза “ИСПАРТ”*.

Для ще більшого розширення джерельної бази і повного висвітлення теми автор залучила фонди державних архівів **Одеської** (ф. 1 *“Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора”*, ф. 5 *“Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора”*), **Херсонської** (ф. 14 *“Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня”*) областей та **Автономної республіки Крим** (ф. 26 *“Канцелярія Таврійського губернатора”*).

Державний архів **м. Севастополя** не має документів за першу половину XIX ст. Автор посібника використала у Севастопольському міському архіві мікрофільми, які архівісти відзняли в **Російському державному архіві Військово-Морського флоту (ф. 315 “Колекція**

Вигляд архівних справ фондів Державного архіву Миколаївської області № 230 “Канцелярія Миколаївського військового губернатора” та № 222 “Миколаївська міська дума”

матеріалів з історії російського флоту”, ф. 243 “Управление главного командира Черноморского флота и портов Черного моря”), намагаючись поповнити недостатню історико-архівну базу за цей період.

Також автор звернулася до **Центрального державного історичного архіву України в м. Києві** (ф. 356 “Канцелярія Миколаївського військового губернатора” – 486 од. зб. за 1850-1900 рр.), Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В.І.Вернадського, Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В.І.Вернадського, Одеської міжобласної наукової бібліотеки ім. О.Горького, Миколаївської обласної наукової бібліотеки ім. О.Гмирьова, Севастопольської морської бібліотеки Чорноморського флоту Російської Федерації, Севастопольського музею Чорноморського флоту Російської Федерації, музею героїчної оборони і визволення м. Севастополя, Миколаївського музею суднобудування і флоту, Миколаївського обласного краєзнавчого музею.

Архівні матеріали, що використані в дослідженні, доцільно поділити на такі **групи**:

– іменні укази Сенату, сенатські укази, височайше схвалені висновки Державної ради та положення Комітету Міністрів, циркуляри Міністерства внутрішніх справ, розпорядження Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, тимчасового Одеського генерал-губернатора. Ця група документів має високий ступінь достовірності інформації і характеризує колоніальну політику російського уряду на Півдні України;

– накази і розпорядження Миколаївського і Севастопольського військового губернатора, листування військового губернатора з урядовими установами, Сенатом, міністерствами морським, воєнним і внутрішніх справ, органами місцевого самоуправління тощо. Цей комплекс документів найкращим чином характеризує усі напрямки діяльності миколаївських військових губернаторів;

– звіти Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, Херсонського і Таврійського цивільних губернаторів, звіти і матеріали до них, а також огляди (1880-1899 рр.) Миколаївського військового губернатора по портових містах Миколаєву і Севастополю та по військовому губернаторству в цілому, звіти підлеглих губернатору установ, звіти і доповідні записки чиновників. Названа група документів представляє офіційні матеріали, що майже кожного року направлялись в Петербург і містили відомості про стан справ у кожній адміністративно-територіальній одиниці або її установі. На прикладі звітної документації губернаторів різного рангу стає очевидною самостійність, особливий статус і широта повноважень в Новоросійському краї Миколаївського військового губернатора;

– окремі справи канцелярії Миколаївського військового губернатора з питань адміністративного і поліцейського управління, економічного і культурного розвитку міст і селищ губернаторства, штатні розклади канцелярії, формулярні списки чиновників;

– документи органів місцевого і станового самоврядування, протоколи засідань, матеріали виборів, постанови, звіти і листування з різних питань, а також документи особливого у міських справах присутствія;

– матеріали загальноросійської, регіональної і місцевої статистики, в тому числі документи з проведення загальноросійського перепису населення 1897 р., переписів Миколаївського військового губернаторства 1863, 1875 рр., статистичні відомості, зібрані Миколаївським і Таврійським статистичними комітетами, інформації поліції про кількість населення, його становий і соціальний склад, кількість і якість землі, врожайність, кількість промислових підприємств, торгових, релігійних, навчальних закладів.

В цілому автором було проаналізовано 14 фондів державних архівів Одеської, Херсонської, Миколаївської областей, м. Севастополя, Центрального державного історичного архіву в м. Києві.

До друкованих джерел відносяться:

– **Збірники документів**

Законодавчі матеріали, використані в дисертації, зібрані в **“Повному зібранні законів Російської імперії”**. В основному вони стосуються заснування Миколаївської губернії, адміністративно-територіальних змін, становлення воєнно-морських структур, в тому числі й Чорноморського флоту, подальших змін в управлінні Чорноморським флотом і Миколаївським військовим губернаторством.

Другою важливою збіркою є зібрання узаконень і розпоряджень по морському відомству **“Звід морських постанов”** (1830-1901 рр.), що видавалась в Санкт-Петербурзі в Головному Адміралтействі. Тут містяться відомості про штати порткових управлінь, в тому числі й Миколаївського порту, даються пояснення щодо повноважень головного командира, витрат на його утримання, накази по морському відомству про призначення головних командирів, накази та розпорядження самих головних командирів по Чорноморському флоту тощо.

Автор використав окремі документи зі збірок, присвячених 200-річчю Севастополя і Миколаєва [511; 38].

– **Статистичні матеріали**

Безперечний інтерес представляє робота, проведена статистичним комітетом Таврійської губернії, опублікована в збірнику К.В.Ханацького [550]. В ньому зібрані відомості про кількісний, національний, релігійний склад населення, його заняття, про відбудову Севастополя після війни, кількість будинків, лавок, показники виробництва і торгівлі, судноплавство, зміни в управлінні містом з 1859 до 1865 рр.

Дуже важливим джерелом, що містить відомості про кількість населення Миколаєва, передмість, хуторів, його соціальний склад, є матеріали перепису населення Миколаївського військового губернаторства, проведеного Миколаївським статистичним комітетом 1875 р. [424]. На основі даних цього перепису базувалась вся офіційна статистика військового губернаторства, навіть після Першого загального перепису населення Російської імперії, матеріали якого також відносяться до цієї групи джерел [465]. Сюди ж відносяться стислі статистичні звіти Миколаївського губернаторства [380; 381; 382; 383; 384], які містять цифрову інформацію про розподіл населення за станами, віросповіданнями, про народжених і померлих, кількість навчальних, релігійних, торгових закладів, врожайність у передмістях і на хуторах.

30
До цієї групи джерел відносяться “Огляди Миколаївського військового губернаторства”, статистико-економічні огляди Херсонської губернії, аналізи роботи Миколаївського торгового порту, збірка документів про будівництво водопроводу в м. Миколаєві [62; 408; 447; 448; 449; 450; 451; 361; 499].

– *Публіцистика, мемуари, спогади, періодика*

Цю групу джерел складають публікації в журналі “*Морський збірник*”, який почав виходити у 1848 р. під редакцією В.Мельницького [359; 360; 385; 386; 417; 425; 426; 427; 428; 429; 430; 443].

Саме в “Морському збірнику” знайшли місце численні публікації лікаря морського відомства *М.Закревського*, який все життя служив у Севастополі і безпосередньо брав участь у всіх подіях першої половини XIX ст. Його репортажі, спогади протягом багатьох років публікувались в цьому журналі. Якщо зважити на недостатню кількість документів з історії м. Севастополя, то публікації М.Закревського є безцінним джерелом з вказаної теми [342; 343; 344; 345; 346; 347; 348; 349; 350].

“Морський збірник” друкував твори й миколаївських авторів. Численна кількість їх належала купцю *Андрію Самокішину* [503; 504], *підпоручику Леонтєву 2-му* [398], *Н.Сайну* [502], *Е.П.* [336], деякі зовсім не підписані.

В XX ст. “Морський збірник” продовжував свою роботу. В 90-х рр. він розпочав акцію “Галерея російських флотоводців”, в якій друкувались біографії видатних російських адміралів [546; 10; 12].

Окрім “Морського збірника”, статті про Миколаїв і Севастополь друкувались в журналах “Современник”, “Русская старина”, “Русский архив”, “Одесский вестник”, “Северная Пчела”, “Еврейская старина”, “Исторический вестник” [51; 55; 467; 560; 527; 357; 532].

– *Матеріали Таврійської губернської архівної та земельної комісії*

Таврійська губернська вчена архівна комісія була заснована у 1887 р. і видавала “Известия”. Саме тут під керівництвом А.Маркевича було опубліковано матеріали канцелярії Миколаївського військового губернатора, які зараз переважно втрачені [355; 356].

На особливу увагу заслуговують звіти члена Таврійської земельної комісії Д.І.Каллістова, якому було доручено за архівними матеріалами простежити стан межування севастопольських земель між різними власниками, починаючи від заснування міста. Результатом його роботи став детальний звіт з переліком планів і власників [366; 414]. В посібнику використано також публікації з періодичних видань того часу, зокрема газети “Южанин”, “Рассвет” [574; 571].

– *Матеріали довідкового характеру, адрес-календарі*

До цієї групи джерел відносяться довідники, путівники, адрес-календарі, в яких є інформація про міста Севастополь, Миколаїв і селища морського відомства, що стосуються досліджуваного періоду [434; 435; 436; 437; 438; 439; 440; 441; 442; 462; 365; 410].

В цілому проаналізована джерельна база посібника цілком достатня для вирішення поставлених завдань і дозволяє розглянути питання про передумови створення Миколаївського військового губернаторства та його історичний шлях; дослідити та охарактеризувати головні напрямки діяльності військових губернаторів, які були представниками уряду Російської імперії на підвладній їм території; визначити місце та роль органів міського самоуправління та їх взаємовідносини з державною владою; проаналізувати діяльність державних установ, підпорядкованих військовому губернатору; проаналізувати соціально-економічний стан населення, що проживало на території військового губернаторства.

Мапа м. Севастополя, 1825 р.

РОЗДІЛ 2

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ ГУБЕРНАТОРСТВО У 1805-1900 рр.

2.1. Передумови створення, причини та історія заснування, особливості адміністративно- територіального устрою і управління

Північне Причорномор'я та Крим ще з давніх часів мали велике політичне, стратегічне та економічне значення. У IX-XIII ст. тут пролягала велика торговельна магістраль “шлях із варягів у греки” між Балтикою і Візантією. Київські князі Аскольд і Дір (861 р.), Олег (907 р. і 911 р.), Ігор (941 р. і 944 р.), Святослав (968-970 рр.) та Володимир (988 р.) вели успішну боротьбу за право вільного мореплавства і торгівлі на Чорному морі, підписували вигідні угоди з Візантією. У XIII ст. ці території захопили монголо-татари. В результаті вдалих дипломатичних дій наприкінці XIV ст. литовсько-руський князь Вітовт отримав від татар грамоту, в якій вони зрікались “історичних прав” на руські землі і повертали Україні Чорномор'я. На цих землях Вітовт збудував низку фортець, у тому числі Хаджибей.

Довгий час про землі Криму і Північного Причорномор'я, панування у Чорноморському басейні мріяла Російська держава. Починаючи з XV ст. вона вела війни з Кримським ханством, а потім Османською імперією. Війни слідували одна за другою: 1676-1681, 1686-1700, 1710-1713, 1735-1739, 1768-1774, 1787-1791, 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878 рр. В результаті були звільнені від турецького іга і приєднані до Росії Південна Україна, Бессарабія, Крим, Північно-Західний Кавказ, Чорноморське узбережжя Кавказу, **південно-західна** Грузія та північна частина Турецької Вірменії.

Запорізькі козаки багато разів здійснювали довгострокові походи проти турок по Чорному морю в Крим і до витоку Дунаю. На легких судах “чайках” вони досягали Кафи і Сінопа, громили Очаків і Азов. Один з найбільших морських походів козаки здійснили у 1633 р.

Вони вели бої за Ізмаїл, Кілію, міста і селища між Дніпром і Дунаєм. У 1637 р. козаки відвоювали у турків фортецю Азов і п'ять років її утримували. Козаки брали участь в більшості російсько-турецьких війн.

Результатом російсько-турецької війни 1768-1774 рр. був Кючук-Кайнарджийський мирний договір (11 червня 1774 р.), за яким до Російської імперії відійшли територія Південної України до Південного Бугу, фортеці Кінбурн, Керч, Єнікале. На той час це забезпечувало Росії право вільного мореплавства на Чорному морі та вихід через чорноморські протоки. Росія бажала закріпити свої завоювання. Досягти цієї мети можливо було тільки з сильним військовим флотом.

Організацією суднобудування і заснування флоту на Чорному морі займався визначний державний і військовий діяч Російської імперії Григорій Олександрович Потьомкін. У 1780 р. він остаточно переїхав на Південь і обрав центром свого управління Кременчуг. Насамперед на Півдні України, в урочищі Олександр-шанц, за ініціативою Г.О.Потьомкіна та Указом Катерини II від 18 червня 1778 р. було засновано фортецю, порт з гаванню, адміралтейство з верф'ю та місто, яке отримало назву Херсон [468, с. 722-723]. Через рік херсонські суднобудівники спустили на воду 60-пушечний корабель "Екатерина" і фрегат "Григорій Богослов". Херсонське адміралтейство з верф'ю діяло до 1827 р. За цей час тут побудували 170 кораблів і суден для Чорноморського флоту.

З початку 1773 р. російські моряки вели вимірювання в Ахтіярській гавані, яка за своїми кліматичними умовами, природними особливостями і розташуванням в Чорноморському басейні представляла унікальні можливості для базування флоту і здійснення контролю над акваторіями Чорного і Азовського морів. Капітальне освоєння берегів Ахтіярської гавані почалося після приєднання Кримського півострова (8 квітня 1783 р.) [511, с. 5]. До середини квітня 1783 р. сюди прибули Капорський і Дніпровський полки та ескадра під командуванням віце-адмірала Федота Олексійовича Клокачова, щойно призначеного командуючим флотом "на Чорному і Азовському морях" [40, с. 6; 20, с. 206]. Однак 8 травня 1783 р. він очолив Херсонську портову адміністрацію і відбув до Херсона. Після нього командування ескадрою прийняв Томас Федорович Мекензі, який одночасно став і командиром Севастопольського порту. Г.О.Потьомкін довіряв Т.Ф.Мекензі, і останній був повністю самостійний у своїх діях. Начальником штабу при ньому був Д.Н.Сенявін, який фактично керував спорудженням бази для флоту. 3 червня 1783 р. під керівництвом Д.Н.Сенявіна на місці невеличкого татарського селища Ахті-Яр заклали перші кам'яні будинки, які поклали початок Севастополю [511, с. 28].

³⁴
Ф.О.Клокачов раптово помер 27 жовтня 1783 р. Через місяць, замість нього, на чолі Херсонської портової адміністрації став контр-адмірал Яків Пилипович Сухотін, а 5 вересня 1785 р. Г.О.Потьомкін запропонував що посаду Миколі Семеновичу Мордвинову [20, с. 205-206].

10 лютого 1784 р. Катерина II підписала Указ, за яким повеліла “улаштувати такі укріплення”: “фортецю велику Севастополь, де нині Ахті-Яр і де повинні бути адміралтейство, верф для кораблів першого рангу, порт і військове селище” [472, с. 21-22]. Т.Ф.Мекензі помер 10 січня 1786 р., замість нього на посаду командира Севастопольського порту було призначено графа Марка Івановича Войновича, який водночас став начальником Севастопольської ескадри [20, с. 210, 212]. Саме М.І.Войновича приймала Катерина II під час відвідин Севастополя у травні 1787 р.

Катерина II прибула в Севастополь у супроводі високопоставлених осіб іноземних держав. Демонстрація могутності Чорноморського флоту під час відвідин викликала відповідну реакцію іноземних країн. Туреччина висунула ультиматум про повернення Криму, і 21 серпня 1787 р. почалася чергова російсько-турецька війна. Діючий флот потребував спорудження нових кораблів на заміну тих, що вийшли із ладу. Це завдання покладалось на Херсонську верф, “але мілководдя гирл перешкоджало виводити із Херсона в море великого рангу кораблі...” Тому губернатор Новоросійського краю Г.О.Потьомкін розпочав пошук нового зручного місця для будівництва верфі.

Невдовзі один з його підлеглих, крігс-комісар М.Л.Фалєєв, запропонував вільну ділянку при злитті річок Південний Буг і Інгул, де й було засновано верф і місто Миколаїв (1789 р.). Потьомкін загорівся ідеєю “майбутнього грандіозного адміралтейства – гнізда нового російського Чорноморського флоту”. Будівництвом міста керував М.Л.Фалєєв. 25 серпня 1790 р. “Височайшим Указом” капітаном над Миколаївським портом і начальником штурманів було призначено бригадира Івана Тихоновича Овчина [20, с. 217-218]. 2 вересня 1790 р. для організації роботи на новозаведеній верфі Г.О.Потьомкін направив двох штаб-офіцерів, сім обер-офіцерів, чотирнадцять унтер-офіцерів та бухгалтера. 21 лютого 1791 р. для нагляду за цивільними роботами призначено капітана Конопліна, 26 квітня на посаду городничого вступив відставний секунд-майор Якимович (Данило Єкимович – [281а, арк. 27]), а на посаду архітектора – капітан Неплюєв [20, с. 217- 218].

29 серпня 1791 р. Г.О.Потьомкін писав М.Л.Фалєєву: “Поспішайте з озброєнням Миколаєва. Ти не можеш собі уявити, наскільки він потрібен. Від цього, крім того, залежить честь моя і Миколаївської верфі, мало кому відомої...” [20, с. 217]. Незважаючи на великий приплив

бажаючих оселитися в Миколаєві, робочих рук в адміралтействі не вистачало. За розпорядженням Г.О.Потьомкіна до Миколаївського адміралтейства у 1790 р. були приписані селища Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Покровськ, Знам'янка і Богданівка з метою забезпечення верфі робочою силою, “щоб при нестачі адміралтейських майстрових і при цілковитій неможливості здобувати не тільки їх, а взагалі робочі руки в новому завойованому безлюдному краї, використовувати поселенців в кораблебудівні, теслярські та інші роботи” [300, арк. 125 зв. – 126].

Селище Богоявленськ розташоване на березі Бузького лиману (сучасний Жовтневий район м. Миколаєва), у пониззі р. Інгул розташовані Калинівка і Воскресенськ (сучасна Миколаївська область), на чумацькому тракті Миколаїв-Херсон – Покровськ (сучасна Херсонська область), Богданівка і Знам'янка (сучасна Кіровоградська область) [290, арк. 2; 292, арк. 2; 406, ч. 2, с. 368]. Ці селища були засновані і заселені самим Г.О.Потьомкіним. Насамперед у 1784-1786 рр.

Перший будиночок в Миколаєві

були заселені Знам'янка і Богданівка. Коли у 1819 р. постало питання про передачу цих поселень з морського у військово відомство, в Богданівці вже було 194 будинки, проживало 696 душ чоловічої і 691 жіночої статі, а в Знам'янці – 202 будинки, 725 душ чоловічої і 756 жіночої статі [287, арк. 52-75, 78-114.] Богоявленськ, Калинівка, Воскресенськ і Покровськ заселені за “Височайшим Указом” від 2 липня 1789 р. [292, арк. 2]. У Богоявленськ Г.О.Потьомкін примусово переселив селян із Київського і Новгород-Сіверського намісництв. Добровільно селились тут адміралтейські теслярі і матроси, звільнені від служби. В 1794 р. до Богоявленська були переселені майстри Кривецького канатного заводу з Білорусії: прядильники, ткачі, гутники. За статистичними даними у 1795 р. в Богоявленську вже проживало 452 душі чоловічої і 412 жіночої статі [285, арк. 96; 295, арк. 22; 400, с. 173]. Селище Покровськ було заселене сім'ями вільнопоселенців з Київського і Новгород-Сіверського намісництв, а також заштатними церковнослужителями. На 1795 р. в селищі було 19 будинків, проживало 52 душі чоловічої і 39 жіночої статі [285, арк. 83, 85, 96; 400, с. 198]. Згідно з розпорядженням Г.О.Потьомкіна

36 села Калинівку і Воскресеньск примусово заселяли російськими кріпаками, які втекли від своїх поміщиків. Крім них, тут оселялись вихідці з Правобережної України, а також сім'ї ремісників з різних місць Російської імперії. У 1795 р. у Воскресеньську мешкало 290 душ чоловічої і 159 жіночої статі, у Калинівці – 81 душа чоловічої і 75 жіночої статі [284, арк. 6-7, 10-11, 133-135, 139-140, 161, 172, 174, 176, 201; 285, арк. 96]. Адміралтейські поселення до 1798 р. були підпорядковані Канцелярії будівництва м. Миколаєва. Потім вони були передані у розпорядження Чорноморської виконавчої експедиції. До 1797 р. адміралтейські поселення виконували різні роботи на підприємствах Морського відомства, у тому числі на Знам'янському фаянсовому та Миколаївському цегельному заводах. З 1 січня 1797 р. поселенці були звільнені від робіт, замість них мали сплачувати оброк по 4 руб. з кожної душі чоловічої статі. Оброк збирався два рази на рік, в липні і січні, і направлявся в інтендантську експедицію Чорноморського адміралтейського правління [283, арк. 12, 18, 32, 40, 41, 43; 286, арк. 90-91]. Г.О.Потьомкін весь час опікувався адміралтейськими поселеннями, особливу увагу він звертав на Богоявленськ, який планував поєднати з Миколаєвом, збудувавши місто амфітеатром на березі Бугу [300, арк. 132]. На жаль, завершити все задумане йому не вдалося: 5 жовтня 1791 р. по дорозі з міста Яс до Миколаєва він помер, не втіливши свої плани до кінця.

29 грудня 1791 р. було укладено Яську мирну угоду, за якою до Росії відійшли землі між Південним Бугом і Дністром та назавжди закріплювалося все Північне Причорномор'я, у тому числі Крим. Необхідність захищати щойно завойовані землі спричинила значне збільшення штатів та фінансування Чорноморського флоту, на утримання адміралтейств, флоту та для суднобудування з державної скарбниці імперії почали виділяти 2112246 руб. 48 3/4 коп. щорічно. Кількість кораблів мала дорівнювати 490 суден різного типу. Оцінили й всі переваги Миколаївської верфі. За постановою від 28 квітня 1795 р. Миколаїв було призначено місцеперебуванням Чорноморського Адміралтейського правління. М.С.Мордвінов влаштувався в Миколаєві ще рік до того. Для нього збудували будинок, в якому розміщувались ще й експедиції правління. В квітні 1794 р. в Миколаїв перевели кадетський корпус. Протягом 1795 р. переїхало все Чорноморське Адміралтейське правління. У травні 1796 р. переведено адміралтейські майстерні. В цьому ж році засновано в Миколаєві казенну друкарню морського відомства. Таким чином, Миколаїв став містом, в якому зосередились всі інститути управління Чорноморським флотом. Місто швидко будувалося. Якщо, за свідченням німецького

лікаря Дрімпельмана, у 1788 р. тут не було нічого, крім окремих халуп з очерету і вартових, то в 1792 р. в місті вже існували: 1 церква, 4 громадських будинки, 100 казарм, 13 магазинів, 158 кам'яних і дерев'яних будинків, 209 мазанок, 61 землянка, 149 лавок, 23 погребі, 1566 душ жителів і 1734 тимчасових робітники [26, с. 52-53].

У 1795 р. Миколаїв було приписано до Херсонського повіту Вознесенського намісництва, яке було засноване в цьому ж році [431, с. 111; 328, с. 260; 474]. Миколаїв управлявся градоначальником, ним тоді був майор Вороновський. У місті на той час вже діяла ратуша, члени якої 24 грудня 1797 р. звернулись до Новоросійського губернського правління з проханням дозволити обрати в Миколаєві міську шестигласну думу і совісний суд [312, арк. 5, 31].

Згідно з камеральним описом Криму 1784 р. татарське селище Ахті-Яр, поблизу якого будувався Севастополь, було віднесено до Магупського кадилику. Указом Катерини II від 2 лютого 1784 р. засновано Таврійську область, до складу якої увійшов Кримський півострів, у тому числі і Севастополь [4, с.102]. З перших днів Севастополь розвивався як міжнародний торговий порт [511, док. № 7]. Маніфестом Катерини II від 22 лютого 1784 р. серед інших міст Севастополь було відкрито “для всіх народів, що в дружбі з імперією нашою знаходяться, на користь торгівлі їх з вірними нашими підданими” [470]. 13 серпня 1785 р. “Височайшим Указом” князю Г.О.Потьомкіну оголошувалось: “Пристані на півострові Таврійському ... звільняємо від сплати мита на 5 років... з 1 січня 1786 р.” [471]. На 1792 р. в місті нараховувалось 28 дворів, 2 церкви, 211 лавок і магазинів, 10 постійних дворів, 197 жителів чоловічої і 49 жіночої статі (не враховано моряків ЧФ і військових. – Л.Л.) [511, док. № 7].

Але вже 27 травня 1794 р. в Указі Катерини II адміралу М.С.Мордвінову мова йде про Севастополь виключно як військовий порт. “У військові гавані не тільки іноземців, а й своїх, які не служать у флоті або адміралтействі, не впускати без наказу головного командира над портом”, – читаємо в тексті Указу, – “непотрібні для флоту люди мають бути виведеними із військової гавані і порту в місця для міста призначені, і щоб там, окрім житла морських служителів, приватних ніяких не було”, “оскільки це поселення вчинено в противність закону і морського регламенту” [414, с. 4]. У відповідності з таким поглядом на Севастополь, коли Маніфестом 13 лютого 1798 р. на Таврійському півострові оголошувалось порто-франко на 30 років, іноземцям було надано право вільно селитися на всьому півострові і в приморських пристанях, “окрім одного Севастополя, яко військової гавані” [476].

38
З воцарінням на російському престолі у листопаді 1796 р. Павла I фінансування Чорноморського флоту припинилося. Кораблі на Чорноморських верфях не будувалися, самостійність Чорноморського адміралтейського правління була скасована. Флот, верфі і порти на Чорному морі підпорядковано Адміралтейській колегії за указом від 12 листопада 1796 р. Цим же указом М.С.Мордвінова призначено головним командиром Чорноморського флоту і портів Чорного моря, а Федір Федорович Ушаков призначений флотським начальником Севастопольського порту і командуючим діючими силами Чорноморського флоту [20, с. 233]. У 1796 р. Вознесенське намісництво та Таврійська область були ліквідовані і відновлена Новоросійська губернія. При ліквідації Вознесенського намісництва частина земель щойно заснованої Новоросійської губернії за указом імператора від 10 березня 1797 р. була передана Чорноморському адміралтейському правлінню [475; 321, арк. 17; 328, с. 260]. Місто Севастополь у 1798 р. перейменовано в Ахтіяр. В цьому ж році припинено підготовку кадрів для флоту, у Миколаєві ліквідовано Кадетський корпус [353, с. 134, 205]. 21 січня 1799 р. адмірала М.С.Мордвінова через гучний скандал було викликано до столиці, на заставі його заарештували, а потім звільнили зі служби “без прохання”. Замість нього призначили адмірала Вілліма Петровича Фондезіна. Чорноморський флот на чолі з адміралом Ф.Ф.Ушаковим відправлено у Середземне море, де більш ніж за два роки бойових дій “на суднах, які не відзначались ні міцністю побудови, ні задовільними якостями, часто при продовольчих злигоднях від нестачі свіжої доброякісної їжі, з перевтомленням від постійної непосильної роботи, втрата в суднових командах різних звань сягала до 400 чоловік, в числі яких померлих від хвороб було 301”. Всі ці зміни не сприяли розвитку Чорноморського флоту та його бази. На початку 1801 р. Ф.Ф.Ушакова перевели на Балтійський флот, а також призначили членом Адміралтейств-Колегії. Замість нього флотським начальником в Севастополі і командуючим Севастопольською ескадрою призначили віце-адмірала Павла Васильовича Пустошина (додаток Б.1) [20, с. 233-234, 255].

У березні 1801 р., після вбивства Павла I, російський престол посів двадцятичотирирічний Олександр I. Більшість дослідників критикує Олександра I за його прихильність до сухопутної армії. Вважається, що він мало уваги приділяв флоту. Але, якщо проаналізувати укази, які було видано на початку його правління, складається зовсім протилежне враження. В цей час флот і суднобудування на Чорному морі знаходились у кризовому стані. Туреччина постійно загрожувала південним кордонам імперії, тому потрібні були кардинальні перемини

як на флоті, так і в суднобудуванні. 10 серпня 1801 р. Олександр І призначив адмірала М.С.Мордвінова на посаду віце-президента Адміралтейств-Колегії у Петербурзі. 8 вересня 1802 р. вийшов “Маніфест про заснування міністерств”, за яким серед інших було засновано і Міністерство морських сил, до ведення якого відносилась Адміралтейств-Колегія [477]. У вересні 1802 р. засновано спеціальний Комітет для створення флоту на чолі з А.Р.Воронцовим. Далі вийшла ціла низка указів щодо військово-морського флоту і суднобудування: 13 жовтня 1802 р. “Про заснування Військової Канцелярії по флоту” [479], 21 червня 1803 р. “Про заснування Депо Карт при Чорноморському флоті” [483], 8 березня 1805 р. “Про реорганізацію Штурманської частини Чорноморського флоту” із затвердженням штату Чорноморського Штурманського училища, за яким кількість учнів мала дорівнювати 152 особам [487], 15 березня 1805 р. “Про кораблебудування з приналежними до нього майстерствами по Чорноморському флоту”, де було визначено на Чорноморських верфях будування корабля закінчувати за три роки, в Севастополі та Миколаєві кількість працівників на верфі мала дорівнювати 2520 особам [488]. Це ще неповний перелік указів (автор нарахував їх близько двадцяти тільки за період з 1802 р. до 1805 р.), виданих щодо флоту в перші роки царювання Олександра І.

З іншого боку, за реформами Олександра І йшла перебудова адміністративно-територіального поділу Російської імперії. 8 жовтня 1802 р. велика Новоросійська губернія була розділена на Миколаївську, Катеринославську і Таврійську. В цьому ж указі вказується на особливий статус Севастополя. Хоча він знаходився на території Таврійської губернії, він не був повітовим містом і не входив до жодного з семи повітів губернії [478]. В “Енциклопедичному словнику” Ф.Брокгауза знаходимо, що у 1801 р. в Севастополі вже була встановлена посада військового губернатора [510]. Так вважає і севастопольська дослідниця О.Завгородня [340, с. 37]. Автором цього посібника не знайдено прямого документа, в якому б мова йшла про заснування управління військового губернатора в Севастополі у 1801 р.

Миколаїв було оголошено губернським містом. Миколаївська губернія складалася з чотирьох повітів: Херсонського, Єлисаветградського, Ольвіопольського та Тираспольського [478, с. 272, 290]. Зважаючи на те, що Новоросійський край був приєднаний до Росії не так давно, мав прикордонне положення та стратегічне значення як опорний військовий плацдарм, саме у Миколаєві для управління губернією, а не в Севастополі, була встановлена посада військового губернатора.

*Вигляд м. Миколаєва, гравюра,
1803 р.*

Миколаївським військовим губернатором і управляючим цивільною частиною Катеринославської, Миколаївської та Таврійської губерній у 1802 р. було призначено генерал-лейтенанта Сергія Андрійовича Беклешова, представника давнього дворянського роду Беклешових [480, с. 482-484]. Посади градоначальника вже не існувало.

В цей час, крім С.А.Беклешова, який був військовим губернатором, Миколаєвом управляв ще й цивільний губернатор, яким у 1802-1803 рр. був дійсний статський радник і кавалер Олексій Матвійович Акулов [308, арк. 75а].

20 травня 1803 р. в Миколаєві урочисто відкрились губернські органи правління [308, арк. 75, 75а]. В своєму наказі, даному Миколаївському військовому губернатору С.А.Беклешову “Про посаду його по управлінню губерніями Миколаївською, Катеринославською і Таврійською”, Олександр I пише: “В нових губерніях цих потрібні, імовірно, будуть, за винятком Катеринослава, різні будівлі як для розміщення Присутственних місць, так і для проживання начальників губерній і віце-губернаторів. Оглянувши казенні будівлі, які знаходяться в Миколаєві і Сімферополі, і зваживши, що заново збудовано повинно бути, ви представите про те мені, щоб необхідні суми на будування могли в той же час бути асигновані; до того ж часу, якщо в казенних порожніх будинках буде нестаток, можете ви для розміщення Присутственних місць наймати обивательські будинки” [480]. Але вільних будівель для розташування губернських присутственних місць через переповнення Миколаєва установами Чорноморського відомства не було. В Миколаєві святкували відкриття губернії, а в Петербурзі 15 травня 1803 р. вийшов новий указ “Про переведення губернського управління із Миколаєва в Херсон і про перейменування Миколаївської губернії на Херсонську” [481]. Миколаїв залишено у складі Херсонського повіту Херсонської губернії. Губернські органи управління 31 травня 1803 р. переїхали з Миколаєва до Херсона і там стали будувати присутственні місця. Наприкінці 1803 р. С.А.Беклешов помер [376, с. 237], і Херсонським військовим губернатором та управляючим цивільною частиною Катеринославської і Таврійської губерній було призначено генерала від інфантерії кавалера Андрія Григоровича Розенберга. О.М.Акулов, що займав посаду Миколаївського цивільного губернатора, став Херсонським цивільним губернатором [308, арк. 86-87].

В цей час на флоті “Височайшим указом” від 4 серпня 1802⁴¹ р. головним командиром Чорноморського флоту і портів було призначено адмірала Івана Івановича де Траверсе, який на той час розпочинав бурхливу діяльність [20, с. 255-256].

Тож очевидно, що під час існування Миколаївської губернії Миколаєвом керувало відразу двоє: військовий губернатор та головний командир Чорноморського флоту і портів, С.А.Беклешов та І.І. де Траверсе. Їх функції стосовно міста дублювалися, і вони повинні були узгоджувати свої дії один з одним. Так, при вирішенні питання про фінансування Миколаївської поліції Олександр І наказує Беклешову: “включивши морських чиновників, що мають в Миколаєві свої будинки, в загальну з іншими жителями поліцейську повинність, розприділити її порівну для всіх і знехтисися про це з адміралом де Траверсе” [482, с. 604].

Оскільки Миколаїв вже не був губернським містом, а повністю підпорядковувався морському відомству, очевидно, що управління містом і адміралтейськими поселеннями вже у 1803 р. повністю перейшло до головного командира Чорноморського флоту і портів [536; 431]. До того ж 24 жовтня 1803 р. вийшов загальний для всієї імперії указ про надання морським начальникам прав військових губернаторів і присвоєння їм цієї назви, в якому призначалось “для кращого порядку і зв'язку всіх відносин поставити морських начальників на права військових губернаторів і присвоїти їм це найменування. Тоді поєднуючи в собі всі частини як військового, так і цивільного устрою, будуть вони управляти всіма предметами, до порту і міста приналежними, без всякого винятку. При цьому порядку речей всі чиновники різних частин повинні бути їм підпорядковані і від них безпосередньо одержувати накази”. В цьому указі мова йде також і про те, що “в портах першого роду або воєнних... всі частини управління повинні стікатися до одного морського начальства”, “поліція в цих містах без всякого винятку належить управлінню морських начальників, і хоча б в них і знаходилась частина мешканців, цивільному відомству належачих, але всі вони по поліції мають знаходитись у владі морського начальника” [484, с. 953].

23 лютого 1804 р. Комітет для створення флоту оголосив Севастополь головним військовим портом на Чорному морі. Купецьким кораблям вхід в нього було заборонено, “хіба що від шторму чи заради інших несподіваних випадків зайде в порт для ремонту або для врятування, а не для торгу”. Вважалося, що тоді “припинились би шляхи до розголошення становища флоту нашого і, отже, відомості про вжиті заходи; військові люди, які знаходяться при ньому, при малих зноснах з купецтвом, не були б ніякими іншими предметами розважені і займались би одними військовими вправами...” [485, с. 1018-1019; 486; 511, с. 7].

Таким чином, міста Севастополь та Миколаїв з адміралтейськими поселеннями біля нього виявилися повністю підпорядкованими морському начальству, тому у 1805 р. було визнано доцільним до посади головного командира Чорноморського флоту і портів приєднати посаду Миколаївського і Севастопольського військового губернатора, що й було зроблено розпорядженням по флоту від 20 березня 1805 р. [500, арк. 6]. Саме 20 березня 1805 р. в історичній літературі вважається днем заснування губернаторства.

Ідея Г.О.Потьомкіна, його грандіозний проект про “гніздо російського Чорноморського флоту”, нарешті, втілюється у життя. Під началом головного командира Чорноморського флоту і портів було об’єднано всі чорноморські ескадри, порти, адміралтейства, верфі, інші підприємства морського відомства. В одну адміністративну одиницю, незважаючи на територіальну приналежність, було виділено міста та селища, пов’язані з флотом та суднобудуванням: Миколаїв, адміралтейські селища Богоявленськ, Воскресенськ, Покровськ, Калинівку Херсонської, Знам’янку і Богданівку Катеринославської, Севастополь Таврійської губерній. Херсон не було включено, бо ще раніше він втратив своє значення через незручність суднобудування, військово-морськими справами там займалася особлива контора над портом, на чолі якої стояв капітан над портом, а у 1824 р. адміралтейство в Херсоні було зовсім скасоване і переведене у Миколаїв.

Центром військового губернаторства стає Миколаїв, де в той час знаходилось Чорноморське адміралтейське правління. Губернаторство отримало назву “Миколаївське і Севастопольське військово губернаторство”, таке найменування воно мало до 1864 р.

Перш ніж продовжити розгляд історичних подій в Миколаївсько-Севастопольському військово губернаторстві, зупинимося і з’ясуємо, які особливості мало губернаторство і які повноваження мав військово губернатор.

Миколаївський історик XIX ст. Г.Ге писав: “...Миколаїв оголошено особливим губернаторством... місто остаточно стає флотським; його цивільна громадськість відсувалась на задній план. З іншого боку, місто ставало незрівняно ближче до вищого правління” [57, с. 118-119]. А.Шмідт вказує, що управління Миколаївського військового губернатора знаходилось “в абсолютному непідлеглому відношенні до цивільного губернатора” Херсонської губернії [406, с. 86-87]. Також і А.Скальковський відмічав, що Новоросійський край має, за винятком головного, або намісницького, п’ять особливих управлінь, з яких чотири зовсім не залежать від головного начальства, що перебуває в Одесі, серед них “Управління Чорноморського флоту, портів і

адміралтейських поселень” [525, с. 44]. Незважаючи на свідчення Г.Ге, А.Шмідта та А.Скальковського, автор посібника прагнула звернутися до офіційних документів.

Населені пункти губернаторства знаходились на території Херсонської і Таврійської губерній, які в свою чергу входили до Новоросійського краю і підлягали управлінню Новоросійського генерал-губернатора [469; 313, с. 1]. Тому автора цікавило, чи насправді Миколаївське військове губернаторство було настільки самостійним, що не підлягало найвищому управлінню краєм.

Циркуляром від 31 грудня 1824 р. Новоросійський генерал-губернатор і уповноважений намісник Бессарабської області М.С.Воронцов на підставі циркуляра МВС (1804 р.) наказує всім начальникам губерній направляти щорічні звіти в МВС, а їх копії – в його канцелярію. “Бажаю, – пише М.С.Воронцов, – щоб ця корисна і дуже необхідна для уряду вимога у ввіреному мені Новоросійському краї виконувалась у всій точності” [304, арк. 1-3]. Уже в 1825 р. М.С.Воронцову направили свої звіти Херсонський, Катеринославський, Таврійський, Бессарабський цивільні губернатори та Одеський, Феодосійський, Керч-Єникальський і Таганрозький градоначальники. У звіті Таврійського цивільного губернатора від 23 травня 1825 р. відомостей про Севастополь немає, зате в “Табелі про земські повинності по Таврійській губернії за 1821 р.” (підшита до цього звіту) в графі “Місто Севастополь” позначено: “Перебуває у відомстві особливого начальника” [304, арк. 134, 167-168, 172]. У звітах Херсонського і Таврійського губернаторів за 1848, 1854, 1864, 1867 рр. звіти Миколаївського губернатора також не підшиті, а відомості по Миколаєву, Севастополю і адміралтейських селищах наводяться лише окремі, наприклад, у розділах “Народне здоров’я”, “Торгівля”, “Судноплавство”, “Опіка” [309, арк. 3-69, 456-536; 310, арк. 24, 205-272; 311, арк. 1-113, 225-383]. У звіті Херсонського губернатора за 1864 р. перелічуються повітові і заштатні міста Херсонської губернії, Миколаїв позначене як заштатне [311, арк. 16]. В аналогічному звіті по Таврійській губернії Севастополь взагалі не значиться містом цієї губернії [311, арк. 225]. Таким чином, аналіз звітів підтверджує, що Управління Миколаївського військового губернаторства було звільнено від територіальної підлеглості цивільним Херсонському та Таврійському губернаторам.

Взаємовідносини з Новоросійським генерал-губернатором були побудовані трохи інакше. В Канцелярію намісника надходили укази імператора і Сенату, розпорядження різних відомств для загального виконання. Звіди вони пересилались у Миколаїв. Значну роль відіграв Новоросійський генерал-губернатор під час повстання 1830 р. і

44
розслідування, яке було після нього. Під час чуми і повстання Миколаївський і Севастопольський військовий губернатор адмірал О.С.Грейг, а потім призначений через хворобу О.Грейга замість нього Севастопольський тимчасовий військовий губернатор генерал-лейтенант Тимофеев 1-й направляли свої накази спочатку М.С.Воронцову, причому в декількох примірниках. Отримавши “розпорядження на приведення їх у дію, якщо угодно буде схвалити і затвердити їх”, О.Грейг і Тимофеев 1-й вже тоді віддавали їх своїм підлеглим [307, арк. 3, 4, 5, 7, 50, 51, 58, 76-80]. Сам М.С.Воронцов також віддавав накази по Севастополю, вони стосувались в основному призначення чиновників для розслідування обставин повстання, доставки провіанту та дров [307, арк. 63-64]. Розглядаючи стосунки Миколаївського військового губернатора і Новоросійського намісника, автор посібника дійшла висновку, що накази, які віддавав М.С.Воронцов, були його власною ініціативою, а така поведінка скоріше залежала від особистості самого графа М.С.Воронцова. Оскільки І.Н.Інзов, який перебував на цій посаді до нього, Ф.Н.Пален, А.І.Красовський, П.І.Федоров, які заміняли М.С.Воронцова в його відсутність, М.М.Анненков, А.Г.Строганов, П.Є.Коцебу, що були новоросійськими намісниками у 1854-1874 рр., безпосередньої участі в управлінні Миколаївським і Севастопольським військовим губернаторством не брали. Залишилось лише їх листування з Миколаївським військовим губернатором, але характер цього листування виглядає скоріше рівноправним, ніж начальників з підлеглими. До того ж 11 травня 1822 р. вийшов важливий указ, в якому визначалась підлеглисть окремих територій Новоросійському генерал-губернатору. В указі, зокрема, говорилось: “Указом Правительствующому Сенату від 10 жовтня 1821 р. даним наказали ми за благо для загального зв’язку у справах торгових і карантинних обережностей і для зручнішого нагляду за діями оних у портах Чорного і Азовського морів підпорядкувати головному управлінню Херсонського Військового Губернатора градоначальства: Одеське, Таганрозьке, Феодосійське і Керч-Єнікальське, поширивши таким чином управління його, ми повеліємо: Головнокомандуючому в губерніях: Херсонській, Катеринославській і Таврійській іменуватися надалі Новоросійським генерал-губернатором”. Таким чином, ці градоначальства, визначені колись як самостійні одиниці, тепер на весь період існування генерал-губернаторства підпорядковувались йому, а на Миколаївське і Севастопольське військово-губернаторство влада Новоросійського генерал-губернатора не поширювалась [490].

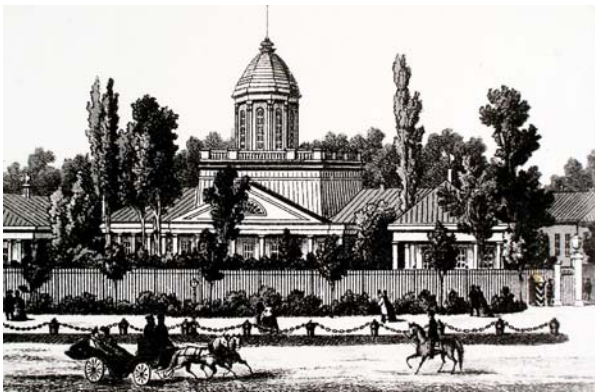
Указом від 17 січня 1874 р. [491; 492] було припинено існування Новоросійського генерал-губернаторства. Пізніше, у 1879-1889 рр., Новоросійський генерал-губернатор відновлювався у вигляді тимчасового генерал-губернатора. Тому автор дослідження вважала за потрібне відразу ж з'ясувати взаємовідносини його з Миколаївським військовим губернатором. Масштаб діяльності тимчасового Одеського генерал-губернатора розповсюджувався на Херсонську, Катеринославську, Таврійську та Бессарабську губернії. Йому були підпорядковані всі місцеві губернатори, градоначальники, жандармерія і поліція, а також цивільні установи і учбові заклади. Головним завданням його була боротьба з революційним рухом. Він мав право арештовувати всіх осіб, запідозрених у зраді, у виступах проти царського уряду, передавати їх до суду, висилати в Сибір, звільняти зі служби, навчальних закладів тощо. Він також видавав обов'язкові для виконання постанови, як то про обмеження користування зброєю і вибуховими речовинами, про недопустимість небезпечних вчень, особливо серед робітничого населення, в учбових і виховних закладах, про заборону незаконних зборів коштів, про суворий облік міського населення, про придушення вуличних заворушень, нічну сторожу тощо. Тимчасовий Одеський військовий губернатор вводив на підвладних йому територіях Положення про посилену охорону [313, с. 1; 316, арк. 1, 6, 6 зв., 9 зв.]. В Миколаївському військовому губернаторстві воно було введене у 1881 р. [316, арк. 1, 7]. Кожний рік воно продовжувалось навіть і після ліквідації управління тимчасового Одеського губернатора [231, арк. 1-2; 239, арк. 1-2; 242, арк. 1-2; 244, арк. 1-2; 248, арк. 1; 251, арк. 1; 284, арк. 1]. За наказами тимчасового Одеського генерал-губернатора в Миколаєві контролю піддавались книгарні, друкарні, літографії; поліція перевіряла приїжджих і висилала з міста тих, хто не мав права проживати в Миколаєві [241, арк. 1-5; 239, арк. 1-3]. Вже в перший рік існування управління тимчасового Одеського губернатора число штрафів у Миколаївському військовому губернаторстві досягло 33-х на суму 396 руб., число арештів – п'яти. Одеський генерал-губернатор доповідав в МВС, що Миколаїв, як і інші чорноморські портові міста, не заслуговує на перехід до нормального стану, хоча його й виділено в самостійну адміністративну одиницю. Він підлягав особливому контролю через переповнення ремісниками, робітниками, що працювали на будівництві військово-морських споруд, а також іншим неосілим людом [316, арк. 9-10]. Як бачимо, характер завдань тимчасового Одеського генерал-губернатора корінним чином відрізнявся від Новоросійського генерал-губернатора, метою якого було освоєння і інтеграція краю до складу Російської імперії.

⁴⁶ Тому й повноваження були якісно інші, в деяких галузях навіть ширші. Царський уряд настільки боявся народницького руху, що готовий був порушити встановлені норми і підпорядкувати секретні воєнні об'єкти нагляду тимчасового Одеського генерал-губернатора.

В цей же період Миколаїв територіально продовжував входити до складу Херсонської губернії, але, як пише у своєму звіті Херсонський губернатор, управління його не підлягав [317, арк. 24].

Авторка вже зазначила вище, що посада військового губернатора у 1805 р. була суміщена з посадою головного командира Чорноморського флоту і портів. Це вже саме по собі свідчить про всю важливість, яку царський уряд надавав вищевказаним територіям. Головний командир призначався іменним “Височайшим Указом” правительствующому Сенату і “Височайшим наказом” по флоту [508, ст. 101, 103]. У морських справах він підпорядковувався Міністерству морських сил [508, ст. 102] і навіть безпосередньо самому морському міністру, бо Адміралтейств-Колегія стосовно Чорноморського флоту мала розглядати тільки ті справи, які “від міністра до неї надіслані будуть” [489]. Головний командир повинен бути в чині не нижче віце-адмірала. Він отримував на рік жалування 2400 руб., столових 3600 руб., представницьких 3900 руб., а також квартиру з опаленням і освітленням [507, с. 99-100].

В залежності від успіхів чи провалів зовнішньої політики Російської імперії посада головного командира Чорноморського флоту і портів проходила трансформацію. Після поразки у Кримській кампанії за Паризьким миром (1856 р.) Росія втратила право мати флот на Чорному морі,

Будинок Головного командира Чорноморського флоту, в якому розташовувалися штаб Чорноморського флоту та канцелярія Миколаївського військового губернатора

а на Чорноморському узбережжі – воєнно-морські бази. Замість головного командира було встановлено посаду завідуючого морською частиною Миколаєва. У 1860 р. замість неї введено посаду командира Миколаївського порту. Після Лондонської конвенції (1871 р.) Росія нарешті

Адміралтейство в м. Миколаєві, гравюра

добилася скасування ганебних статей Паризького договору. На Чорноморському флоті була відновлена посада головного командира Чорноморського флоту і портів. З 1887 р. він називався головний командир флоту і портів Чорного і Каспійського морів, в його веденні знаходились всі судна Чорноморського флоту і Каспійської флотилії.

Управління головного командира мало таку структуру: у Миколаєві знаходилась Канцелярія головного командира, яка розташовувалась в Домі головного командира (сучасний Миколаївський музей суднобудування і флоту), також існували штаб і його канцелярія, чергування, аудиторіат, гідрографічні відділення і Чорноморське депо, медичне відділення, архів, інтендантство, Миколаївський кораблебудівельний обліковий комітет, господарський комітет морської будівельної частини, контора Миколаївського морського шпиталю; у Севастополі – контора Севастопольського порту, обліковий кораблебудівельний комітет, морський шпиталь, казначейське відділення, кригс-комісаріатська та обер-провіантмейстерська частини. Крім Миколаєва і Севастополя, головному командирові підлягали контора Дунайського порту та управління Херсонського порту. Комісіонери Чорноморського управління знаходились в Петербурзі, Москві, Одесі, Таганрозі, Ростові, Дубовці. Для вирішення окремих питань створювались різного роду комітети і комісії. Так, у Севастополі у свій час існували комітети для спорудження сухих доків, для будівництва нового адміралтейства тощо.

Головному командирові підпорядковувались всі чини, починаючи з віце-адмірала, що служили в Чорноморському флоті, а також корпуси морської артилерії, флотських штурманів, корабельних інженерів, вісім робочих екіпажів, які були заведені у 1827 р. Завідування ними знаходилось в руках обер-інтенданта в Миколаєві, а в Севастополі,

Херсоні і Ізмаїлі – капітанів над портами. У 1851 р. було поєднано управління ластовими командами, робочими екіпажами й арештантськими ротами морського відомства. В Чорноморському флоті вони підпорядковувались обер-інтенданту, при якому існував особливий штаб [529, с. 3; 530, с. 191-196, 209-218]. Також головному командирові підпорядковувались навчальні заклади Чорноморського флоту. Штати Чорноморського флоту змінювались і затверджувались багато разів [434, с. 89-107]. Цей розгляд дає можливість зрозуміти, яка складна і розгалужена система управління Чорноморським флотом і портами, а також характер широким повноважень головного командира.

Повноваження генерал-губернатора і губернатора визначались “Учреждением для управления губернией” 1775 р. Катерини II. Особисто генерал-губернатору належала функція нагляду за місцевим управлінням. Воно зосереджувалося в губернському правлінні. Для нагляду при правлінні був губернський прокурор і при ньому два стряпчих (казенних і карних справ). Головною діючою особою в губернському правлінні був губернатор, який у випадку відсутності генерал-губернатора виконував свої функції самостійно. Інші губернські установи можна розділити на дві частини: судові й адміністративні. До адміністративних відносились казенна палата на чолі з віце-губернатором та приказ загального піклування, який займався справами народної освіти, кредитів і здоров'я; до судових – палати цивільного і карного суду та совісний суд. З 1837 р. в губерніях діяли палати державного майна, які підпорядковувались Міністерству державного майна. У 1851 р. були засновані особливі присутствія щодо земських повинностей і комітети земських повинностей, які діяли під головуванням губернаторів.

Під час реформ Олександра II були введені судові статuti, і губернатор втратив можливість впливати на відправлення правосуддя. З введенням земств губернатор одержав право протесту і призупинення їх рішень. Земське Положення 1890 р. приєднало до нагляду значну частку права на втручання в земські справи. Але обидва ці положення усували губернатора від безпосередньої ролі хазяїна губернії, яку він мав в неземських губерніях. Положення про земських дільничних начальників 1889 р. збільшило вплив губернатора на повітове управління і знов надало йому права судді, бо губернатор був тепер головою губернського присутствія. В портових містах губернатор головував у особливому присутстві з портових справ.

У 1861 р. з'являються мирові посередники, засновуються їх з'їзди і губернські у селянських справах присутствія як органи вищого нагляду за введенням у дію Положення від 19 лютого 1861 р. і за діяльністю

селянського самоуправління. Палати державного майна у 1866 р.⁴⁹ перетворено в Управління державного майна; завідування акцизними зборами, яке здійснювали казенні палати, передано Управлінням акцизними зборами.

З введенням “Городового положення” 16 червня 1870 р. органи місцевого самоврядування засновуються на нових принципах і вводиться нова установа – губернське з міських справ присутствіє. З введенням закону про загальну військову повинність були створені губернські і повітові по воїнській повинності присутствія. Однак ці реформи не привели до покращання державного та місцевого управління в губерніях Російської імперії.

Тоді у 1880 р. Сенат провів ревізію місцевих установ. Вона встановила відсутність зв'язку між різними місцевими установами. У 1881 р. була заснована комісія статс-секретаря Каханова, метою якої було об'єднання діяльності різних установ в губерніях. Система губернських установ поповнилася присутствіями податними і з питних справ, фабричними і лісоохоронними комітетами. Там, де введено нове Положення про земських начальників від 12 липня 1889 р., замість губернських у селянських справах присутствій були введені губернські присутствія, які стали адміністративними і судовими установами. В Херсонській і Таврійській губерніях було введено і земські, і судово-адміністративні установи, створені на підставі Положення від 12 липня 1889 р. У 1890 р. для нагляду за діяльністю земських установ було створене губернське у земських справах присутствіє. У 1892 р., після введення нового “Городового положення”, останнє було перетворене в губернське у земських і міських справах присутствіє [66, с. 840-843].

Урядові установи контрольного, митного, воєнного, морського, духовного, учбового, поштово-телеграфного та інших відомств не вважалися губернськими, хоча за своїм становищем могли бути до них прирівняні. Деякі з цих відомств мали свої округи, які не співпадали з поділом імперії на губернії. Наприклад, православні духовні заклади Миколаєва входили до складу Херсонської єпархії з центром в Одесі, римсько-католицькі – до Тираспольської, євангельсько-лютеранське управління знаходилось в Херсоні, армяно-григоріанське – в Нахичевано-Бессарабській єпархії. Послідовники єврейського і караїмського віросповідань мали свої окремі управління. У військовому відношенні Миколаїв належав перед 1857-1858 рр. до Дунайського, після 1857-1858 рр. – до Південного артилерійського й інженерного округів з центром в Херсоні. Управління внутрішньої сторожі знаходилось в Херсоні, а жандармське управління, яке обслуговувало Миколаїв, – в Одесі. Постачанням довольства для військових частин Миколаєва займались Херсонський

50
обер-провіантмейстер та Кременчуцька комісаріатська комісія. Головне управління шляхів сполучення регіону, до якого входив Миколаїв, знаходилося в Катеринославі. Одеському поштовому управлінню підпорядковувалась Херсонська губернська поштова контора, до якої відносився Миколаїв. Миколаївські освітні та митні установи підпорядковувались Одеським митному та учбовому округам [406, с. 93-94].

Положення Комітету міністрів від 22 липня 1866 р. надало губернаторам право загальної і несподіваної ревізії у всіх адміністративних місцях цивільного відомства, виявляти незгоду на призначення на службу, переміщення або переведення чиновників цивільного відомства у випадку, якщо губернатор визнавав їх неблагонадійними, а також право їх атестації і представлення до нагород; запрошувати і викликати всіх чиновників губернії, навіть незважаючи на їх старшинство **за** посадою або **по** чину; призупиняти що-небудь суперечне громадському порядку (закривати клуби, збори, артілі і т.п.).

Положення Комітету міністрів від 13 липня 1876 р. надало губернаторам право видавати в межах свого відомства обов'язкові для виконання постанови про громадське благочиння, порядок і безпеку. Положення 1881 р. про посилену охорону наділило губернаторів правом закривати збори, торговельні та промислові заклади, органи преси, арештовувати на строк до 3-х місяців та накладати штраф до 500 руб., висилати підозрілих осіб за межі губернії [418, с. 839-840].

Губернатор був головою цілого ряду установ: губернського правління, губернського присутствія, статистичного комітету, присутствія у земських і міських, питних, фабричних, портових справах і з військової повинності, розпорядницького і лісоохоронного комітетів, приказу громадського піклування і комісії народного продовольства та інших установ [506].

Посада військового губернатора в Російській імперії вперше була встановлена у 1801 р. в п'яти прикордонних губерніях: Київській, Подільській, Віленській, Малоросійській і Білоруській. Військовий губернатор – це вищий урядовий чиновник в дореволюційній Росії, який здійснював адміністративні, воєнні і поліцейські функції у важливих в воєнному відношенні губерніях, областях і містах, а також у фортецях. Він призначався із військових чинів, користувався правами начальника дивізії і з військових питань підпорядковувався військовому міністру. У випадку Миколаївського військового губернаторства – Морському міністру. З 1857 р. військовий губернатор у правах і обов'язках ніяк не відрізнявся від губернатора, повноваження якого викладено вище [48, с. 69].

У цивільних справах військовий губернатор підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ. Йому було надано фактично необмежену владу в губернаторстві. Він мав пряме спілкування з імператором, в особливих випадках міг доповідати в Сенаті. Яка саме область, місто чи фортеця підлягають управлінню військового губернатора, вирішувалось “по Высочайшему благоусмотрению”. Також він не мав конкретних повноважень або завдань. Його становище по відношенню “до різних установлень місцевих визначалось особливими правилами”, згідно із становищем місцевостей, підпорядкованих його управлінню [506, ст. 287, с. 51]. Тому і набір установ, підпорядкованих військовому губернатору, був нетрадиційним. Частково губернаторство мало ряд установ, аналогічних губернським, причому вони не залежали від Херсонської чи Таврійської губернії. Це миколаївські статистичний комітет, особливе з міських справ присутствіє, комітети шкіл грамотності, комісія по установленню цін на життєві припаси, Миколаївська та Севастопольська квартирні комісії, Миколаївський комітет громадського здоров'я.

24 квітня 1874 р. в Миколаєві було відкрито присутствіє по війській повинності [207, арк. 1], у 1862 р. – Миколаївські городові збори [174, арк. 1-51], 27 червня 1874 р. – відділення мирового з'їзду [98, арк. 3], з 1875 р. до 1901 р. діяв міський розпорядчий комітет. З 1869 р. до 1871 р. Миколаїв вів листування з приводу відкриття земельної управи [184, арк. 1-2], з 1874 р. до 1879 р. наполягав на відкритті медичної управи [204, арк. 1-3].

В процесі висвітлення передумов створення, причин та історії заснування, особливостей адміністративно-територіального устрою і управління автор посібника прийшла до наступних висновків:

– вдалі російсько-турецькі війни 1768-1774 рр. та 1787-1791 рр., приєднання Північного Причорномор'я і Криму значно розширили на Південь територію Російської імперії. Цілеспрямована політика царського уряду, спрямована на освоєння приєднаних територій та їх захист, у тому числі за допомогою військово-морського флоту, спонукала впровадити особливий адміністративно-територіальний поділ і створити 20 березня 1805 р. нову адміністративно-територіальну одиницю – Миколаївське і Севастопольське військово-губернаторство. Крім цього, заснування військового губернаторства мало на меті ще й інтеграцію приєднаних територій до складу Російської імперії;

– утворення губернаторства відбулося не відразу. Авторка вважає, що це був процес, який охопив період від заснування міст і селищ в Новоросійському краї (кінець XVIII ст.) до того часу, коли стало зрозумілим, які саме з них стали найважливішими у воєнно-

52
стратегічному відношенні, розташуванні військово-морських баз та суднобудуванні (1805 р.). До складу губернаторства увійшли міста Миколаїв і Севастополь, адміралтейські селища Богданівка, Знам'янка, Богоявленськ, Воскресенськ, Покровськ і Калинівка. Своім виникненням вони зобов'язані Чорноморському флоту і суднобудуванню. Верфі і порти були побудовані раніше міст і селищ, останні вже засновувались для обслуговування флоту і суднобудування. Всі населені пункти були підпорядковані Чорноморському морському відомству, яке знаходилось в Миколаєві. Останнє стало підставою для розміщення у Миколаєві управління військовим губернаторством;

– власне кордонів губернаторство не мало. Населені пункти, що входили до його складу, були розташовані в різних губерніях: Херсонській, Таврійській, Катеринославській. Влада губернатора розповсюджувалась лише на території підпорядкованих йому міст і селищ, хоча як головний командир Чорноморського флоту і портів він керував портами в містах, розташованих впродовж усього узбережжя Чорного моря;

– щоб забезпечити таємність суднобудуванню і військовому флоту, губернаторство вивели з підпорядкування управлінням Херсонською, Таврійською губерніями та Новоросійським краєм. Лише коли в зв'язку з поширенням народницького руху (кінець 70-х – 80-ті рр. XIX ст.) виникла загроза самодержавному ладу, уряд надав тимчасовому Одеському генерал-губернаторові право нагляду за Миколаївським військовим губернаторством, більшість населення якого, військові та робітники-суднобудівельники, були потенційним середовищем для розвитку революційних ідей;

– повноваження військового губернатора у 1805 р. були покладені на головного командира Чорноморського флоту і портів. Як головний командир він командував флотом в мирний час і в період війни, керував будованням кораблів. Для цієї мети він мав штаб Чорноморського флоту і контору головного командира флоту. Як військовий губернатор він у своїх руках поєднав військову і цивільну владу, повноваження губернатора і начальника дивізії. Протягом усього періоду існування ця влада була практично абсолютна. Губернатору підпорядковувались всі державні органи управління та самоуправління, він був головою (або почесним головою) усіх благодійних організацій, товариств і фондів. Від губернатора залежало вирішення всіх, навіть дрібних господарських, питань. Йому підпорядковувались гарнізони міст, комендантські управління та військові частини, розташовані на території губернаторства. Військовий губернатор для виконання своїх обов'язків мав канцелярію;

– склад органів управління, державних і самоврядних, визначався їх необхідністю. До державних установ відносились канцелярія військового губернатора та її відділення в Севастополі, Управління Чорноморських адміралтейських поселень (власне це був структурний підрозділ Чорноморського відомства), міська поліція, судові і виправно-каральні установи, Севастопольський карантин. Хоча міста Миколаїв і Севастополь за кількістю населення були найбільшими населеними пунктами в своїх губерніях (після Одеси в Херсонській і Сімферополя в Таврійській губерніях), але вони вважались заштатними. Незважаючи на це, в них були сформовані власні думи, різного роду присутствія (військове, портове, міське і т.д.), статистичні й розпорядчі комітети. По земському управлінню Миколаїв підпорядковувався Херсонському губернському земству, але й тут губернатори прагнули самостійності. Вони намагались виділити місто в окрему земську одиницю.

2.2. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство у 1805-1856 рр.

Відправною точкою в історії Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства стало 20 березня 1805 р., коли були суміщені посади головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського і Севастопольського військового губернатора.

Вперше обидві посади одноразово посів французький маркіз Іван Іванович де Траверсе (додаток А.1). Завдяки його активній адміністративній діяльності як головного командира у Миколаєві у 1803 р. було засновано депо карт з бібліотекою і кабінетом рідкостей, до якого приєднана типографія з літографією, заснована майстерня морехідних інструментів, для якої побудовано новий будинок.

У 1804 р. в Миколаєві відкрито училище флотських юнг, збільшено курс наук та число вихованців в штурманському училищі. Де Траверсе прагнув відновити роботу Чорноморського кадетського корпусу для дітей флотських офіцерів і дворян Південного краю [20, с. 256]. У 1804-1805 рр. в Миколаївському адміралтействі було побудовано компасну майстерню [393, с. 57].

В часи де Траверсе на Миколаївській верфі було закладено і побудовано декілька кораблів, серед яких дві бригаанти “Десна” і “Днестр”, корвет “Або”, фрегат “Минерва”, корабель “Лесное” та особиста яхта де Траверсе “Твердая” [393, с. 57]. При будівництві корабля “Правый” вперше використано мідну обшивку і мідне кріплення підводної частини [20, с. 257].

Під час війни з Туреччиною 1806-1812 рр. де Траверсе здійснив ряд заходів для захисту Миколаєва з води: на Волоській косі і Глибокій Пристані були спроєктовані тимчасові батареї, розроблений проєкт відновлення потьомкінського блок-форту на насипному острові напроти Очакова. На цих укріпленнях були влаштовані гармати на поворотних платформах [393, с. 57].

В Севастополі у 1803 р. де Траверсе запропонував новий план забудови міста. У 1805 р. він клопотав про укріплення Севастополя з суші. У 1809 р. представив проєкт “про підняття Севастополя на ступінь першокласної фортеці”, для чого запропонував обнести все місто кам’яними стінами з bastionами і ровами. Після проведених під керівництвом де Траверсе робіт морський міністр П.В.Чичагов віддав належне активній діяльності адмірала і написав, що тепер це місто вперше в змозі себе захистити [500, арк. 6; 393, с. 257; 526, с. 48-49].

Будинок міської поліції м. Миколаєва

У Миколаєві військовий губернатор звернув увагу на формування місцевих органів влади. У 1806 р. тут було створено поліцейські органи. За Указом Олександра I від 23 березня 1804 р. поліцейське управління комплектувалось “особливим штатом” згідно з площею міста, кількістю населення, торгових промислів та інших місцевих особливостей. Де Траверсе було проведено докладний аналіз стану міста Миколаєва. В своєму звіті він писав, що населення міста на 1806 р. складає душ чоловічого стану різних чинів і нижчих служителів дійсних і у відставці 1555 чол., священно- і церковнослужителів – 14 чол., іноземців та з інших міст – 114 чол., купців і міщан – 1300 чол., в казенних домах знаходиться 3000 чол.; жіночого стану всіх взагалі – 2497 осіб. Всього: 8480 осіб. На цю

*Одеська поліцейська частина
м. Миколаєва*

55
кількість жителів приходиться 5 церков і один молитовний будинок, дві богадільні, 1000 домів і 188 землянок, 233 лавки, 7 заводів (з них два горілчаних і один пивоварний), 22 питейних будинки, 82 погребі, 14 харчевень і пекарень, 4 торгові лазні. Крім цього, на міській землі знаходилось 66 хуторів [105, арк. 13].

За цим аналізом де Траверсе склав і 3 лютого 1806 р. відправив у Петербург перший штатний розпис міської поліції. 11 травня цей штат було затверджено імператором Олександром І. На чолі поліції у Миколаєві став поліцмейстер, в його віданні знаходились поліцейський пристав, квартальний наглядач, 9 десятських та поліцейська команда з двох унтер-офіцерів і 12 драгунів [105, арк. 22]. Де Траверсе приклав багато зусиль для організації фінансування поліції, забезпечення службовців зброєю, кіньми, одягом, взуттям, пайковим харчуванням. Губернатор не вважав принизливим для себе вникати у всі справи, навіть придбання крупи, борошна, верхнього і нижнього мундиру, сідел, потників, портупей тощо. З цих питань він постійно листувався з губернатором Новоросійського краю, своїм співвітчизником Арманом Рішельє дю Плессі, Малоросійським генерал-губернатором, а згодом міністром внутрішніх справ Олексієм Куракіним, який співчував населенню України, і зокрема південноукраїнських земель, та допомагав місцевим начальникам у вирішенні різних питань [105, арк. 32-34, 42-43, 65, 70].

У 1808 р. І.І. де Траверсе виклопотав дарування Миколаєву “чотирирічної відкупної суми” – 240000 руб., проценти з якої щорічно повинні були складати 14400 руб. На ці гроші він сподівався збудувати казарми, присутствені місця, пристань, школи. Вже губернатором О.С.Грейгом у 1821 р. в Миколаєві на ці кошти було засновано “Городовий комітет” – банківську установу,

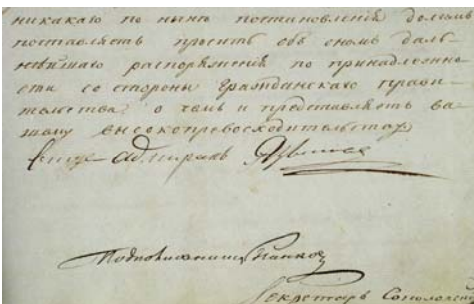
*2-га Адміралтейська поліцейська
частина м. Миколаєва*

56

яка розпоряджалася капіталом, що належав місту, видаючи його в обіг у вигляді позик жителям міста і установам [112, арк. 2-3].

У 1809 р. І.І. де Траверсе виїхав з Миколаєва, хоча юридично він залишався на своїй посаді до 1811 р. В цей час його обов'язки виконував віце-адмірал М.Л.Язиков, який до цього після відставки П.В.Пустошина з 1807 р. перебував на посаді флотського начальника в Севастополі [13, с. 132]. У Петербурзі де Траверсе спочатку тимчасово, а з 1811 р. постійно займав посаду міністра морських сил (з 1815 по 1828 рр. – морського міністра).

Між іншим, посаду головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського і Севастопольського губернатора після І.І.де Траверсе офіційно зайняв не Язиков, як до того вказувалось у більшості дореволюційних і радянських видань. На цю посаду 11 лютого 1811 р. було призначено віце-адмірала Романа Романовича Галла (додаток Б.4), англієць, який незадовго перед цим прийняв “вічне підданство Росії”. Р.Галл не поспішав покидати столицю та їхати до далекого Миколаєва. Він відвідував жіночу половину імператорської сім'ї, щовечора бував у відомих петербурзьких салонах. Тому, не дочекавшись приїзду Р.Галла, на посаді головного командира Чорноморського флоту та військового губернатора Миколаєва і Севастополя у листопаді 1811 р. затвердили Миколу Львовича Язикова (додаток А.3). Поки М.Язиков у Миколаєві чекав на своє затвердження, в Севастополі змінилось два флотських начальники: віце-адмірал Антон Павлович Алексіано (додаток Б.2) (з липня 1809 р. до травня 1810 р.) та контр-адмірал Олексій Андрійович Саричев (додаток Б.3) (з 5 травня 1810 р. до 1811 р.).

Зразок документа з фонду “Канцелярія
Миколаївського військового
губернатора”
з автографом адмірала М.Л.Язикова

Р.Галла призначили флотським начальником у Севастополі в листопаді 1811 р. [60, с. 225]. Невдовзі його змінили з посади за бездіяльність на флоті і в місті, та за іншими джерелами він працював аж до 1816 р., коли його призначили на посаду командира Ризького порту [420, с. 50; 514, с. 43; 501, арк. 19].

М.Л.Язиков перебував на посаді головного командира та військового губер-

натора також до 1816 р. 1 березня його звільнили у відставку через хворобу. На його місце 2 березня 1816 р. було призначено віце-адмірала Олексія Самуїловича Грейга (додаток А.4). Двома місяцями раніше, 1 (20) січня 1816 р., у Севастополі на посаду командира Севастопольського порту (флотського начальника) був призначений контр-адмірал Пилип Тимофійович Биченський 1-й (додаток Б.5). О.С.Грейг перебував на своїй посаді до 1833 р. За цей час в Севастополі змінилось два флотських начальника: Костянтин Дмитрович Сальті (додаток Б.6) та Костянтин Юрійович Патаніоті (додаток Б.7).

Управління губернаторством зосереджувалось в канцелярії Миколаївського і Севастопольського військового губернатора у Миколаєві. 15 жовтня 1828 р. вперше затверджено її штати [119, арк. 1], які перезатвердили у 1831 р. [124, арк. 1]. До 1828 р. вони склались з правителя, столоначальника, по одному писарю вищого, середнього і нижнього розрядів. Чиновників не вистачало, тому О.С.Грейг наполіг на введенні до штату ще декількох. У 1831 р. правителя канцелярії було зрівняно в правах з начальником відділення у морському відомстві, були введені посади помічника столоначальника, журналіста (архіваріуса), екзекутора (казначея), чиновника для виконання особливих доручень, по одному писарю середнього і нижнього розрядів. Канцелярія в Миколаєві розміщувалась в будинку головного командира Чорноморського флоту і портів [119, арк. 53-54]. У 1813-1828 рр. Миколаївська міська дума і городовий комітет виділяли кошти на утримання службовців канцелярії [119, арк. 33]. 15 жовтня 1828 р. фінансування з місцевого бюджету призупинилось, чиновники декілька місяців не отримували жалування. Лише після неодноразових звернень О.С.Грейга 31 січня 1829 р. Департамент державного казначейства надіслав необхідні кошти: "...на канцелярію і канцелярські витрати всього 5060 руб. на рік, видавати з 1 січня 1829 р." [119, арк. 16]. Правитель канцелярії отримував до 1831 р. 1500 руб. жалування на рік, після 2500 руб., столоначальнику підвищили жалування лише на 200 руб., і він отримував 1200 руб., таке ж жалування мав чиновник для особливих доручень, помічник столоначальника, журналіст (архіваріус) і екзекутор (казначей) отримували по 750 руб. на рік, у писарів вищого розряду жалування було 500 руб., середнього – 240 руб., нижчого – 200 руб. Крім жалування, з 1831 р. службовці отримувати квартирні гроші.

У 1829 р. за поданням О.С.Грейга було затверджено нові штати Миколаївської поліції. В її управління входили поліцмейстр, приватний пристав, діловод, повітчик, 6 писарів, 4 кварталних наглядачі, єврейський десятський. Поліцейська команда складалась з 40 нижніх чинів [124, арк. 58-59].

⁵⁸У Севастополі флотський начальник командував портом, ескадрами, військово-морськими закладами, цивільні справи на нього поклались, так би мовити, на громадських засадах. Офіційно він не був військовим губернатором Севастополя. В листі до Міністерства фінансів у січні 1829 р. О.С.Грейг повідомляв, що флотський начальник для виконання обов'язків військового губернатора навіть не має помічника і просив дозволу встановити у Севастополі посаду столоначальника, який би займався діловодством, вів бухгалтерські книги і допомагав місцевому флотському начальнику, що виконував обов'язки Грейга в його відсутність у Севастополі. Міністр спочатку відмовив у цьому проханні [119, арк. 8].

Тільки згодом у цьому ж 1829 р. для укріплення місцевої влади та в зв'язку з російсько-турецькою війною 1828-1829 рр. у Севастополі була встановлена окрема посада тимчасового військового губернатора [420, с. 55], який підпорядковувався Миколаївсько-Севастопольському військовому губернатору. На цю посаду було призначено Миколу Аркадійовича Столипіна (додаток Б.9), який не відносився до чинів морського відомства (флотським начальником в цей час був К.Ю.Патаніоті).

В Севастополі почала діяти канцелярія тимчасового військового губернатора у складі секретаря та виконуючого обов'язки скарбника подорожного збору. У 1831 р. штат збільшився за рахунок столоначальника, який виконував обов'язки управителя канцелярії, складав звіти, виконував доручення губернатора; скарбника, який одночасно був архіваріусом; двох діловодів середнього і нижнього розрядів. В різні часи на посаді столоначальника перебували: Слободяник, Афанасьєв, Олександр Голубов, Іван Водоціан. На прохання М.Лазарєва Державна рада з 28 листопада 1834 р. дозволила мати в Севастопольській канцелярії чиновників для нагляду за карантинною і військовою брандвахтами та перекладача [124, арк. 55 зв. – 57; 137, арк. 145-146; 151, арк. 2-3; 140, арк. 18-24; 434, с. 105].

За ініціативою адмірала О.С.Грейга у 1829 р. в Севастополі було також збільшено штати поліції, які склались з 25 осіб апарату управління та 61 рядового поліцейської команди. До управління поліції входили поліцмейстр, 2 приватних пристави, 2 члени міського магістрату, писарі вищого, середнього та нижнього розрядів. В двох частинах міста було по два приватних пристави, чотири кварталних наглядачі (за кількістю кварталів), по два канцеляристи. На кожний квартал також призначалось по 1 унтер-офіцеру. Поліцейська команда складалась з 2 унтер-офіцерів, 1 барабанщика, 20 рядових, 8 фурманів, 30 будочників. При поліції було 8 коней. Утримання всього штату обходилося у 10862 руб. 97 ½ коп. Цю суму вирішено було

відпускати від казни, поки “власні джерела м. Севастополя дозволять прийняти на себе все утримання поліції”. Пізніше фінансування поліції було покладено на міський бюджет і становило 6238 руб. 62 коп. М.Закревський згадував, що в 30-ті роки він вже працював лікарем Морського відомства. Одним з обов'язків його служби була присутність при покаранні злочинців шпідрутенами і ліньками, це відбувалось один-два рази на тиждень. У 1831 р. в Севастополі поліцмейстером був Іван Федорович Соловійов, народився в м. Пирятині, службу розпочав на початку XIX ст. приватним приста-вом, після повстання 1830 р. затверджений поліцмейстером. Він товаришував з греками: приватним приставом Бурназовим і квартальним наглядачем Юргакою. Разом вони громили севастопольські притони. У 1841 р. поліцмейстером був Олександр Іванович Цейкер. В 50-х рр. XIX ст. на цій посаді перебував Микита Кирилович Козлов, за походженням з солдатських дітей [494, с. 505; 83, арк. 1-4].

У 1819 р. відбулися перші адміністративно-територіальні зміни стосовно адміралтейських поселень. Указом імператора Олександра I від 20 березня 1819 р. Знам'янка і Богданівка були виведені зі складу губернаторства і ввійшли до округу військових поселень 4-го Українського Уланського полку [288, арк. 2, 14, 15 зв.; 287, арк. 75 зв., 114]. Ці селища було населено селянами, переведеними ще у 1785 р. князем Г.Потьомкіним з його власних маєтків у глибині Росії. В російсько-турецьку війну Потьомкін перетворив їх на донських козаків, у 1788 р. у складі Донського козачого полку Матвія Івановича Платова вони бились проти турків під Очаковом. Після закінчення війни богданівські чоловіки працювали в адміралтействі і Херсонському порту, знаменські – в Миколаївському порту. На березень 1819 р. в Богданівці проживало 1387, в Знаменці – 1481 мешканець. Важкою була праця на адміралтейство, та ще важчим було життя військових поселян. Селяни довго опиралися переводу під командування генерал-лейтенанта Вітта, не допускали офіцера від військового відомства до опису селищ, вони навіть вбили свого старосту, який наполягав на добровільному переході. І лише коли в селища адміралом О.С.Грейгом було направлено урядові війська під командуванням капітана Матвеева, вони вимушені були припинити опір.

Спочатку мали передати Морському відомству селища Привольне і Станіслав Херсонського повіту, але пізніше замість них до Чорноморського адміралтейства були приписані селища Березнегувате і Висунськ. Таким чином, з січня 1820 р. губернаторство існувало у новому складі [295, арк. 1-10].

⁶⁰ 1803 р. по 1812 р. чорноморські адміралтейські поселенці були звільнені від адміралтейських робіт і обкладені на користь адміралтейства оброком “з усякої чоловічого стану душі від 18-ти до 60-літнього віку по 30 руб. на рік”. Але в 1812 р. вони були звільнені від сплати оброку і залучені до праці на адміралтейство [292, арк. 17, 18]. В поселеннях Березнегувате і Висунськ порядок виходу на роботи було встановлено на підставі Постанови Комітету міністрів та Державної ради від 30 січня та 13 лютого 1823 р., за якою всі чоловіки від 15-ти до 60-літнього віку мали виходити на роботу в Миколаївський порт, адміралтейство і Херсонський канатний завод. Чергова група робітників направлялась в адміралтейство кожні три місяці [292, арк. 18]. За пропозицією О.Грейга від 10 липня 1825 р. і 9 грудня 1826 р. з Богоявленська, Покровська, Воскресенська і Калинівки поселяни-чоловіки від 12-ти до 60-ти років мали працювати на казенних фабриках або вносити оброчні гроші по 10 руб. на місяць. З 3 лютого 1812 р. селяни, працюючи в морському відомстві, отримували по 9 руб. за кожний відпрацьований місяць, а з 1854 р. – по 2 руб. 70 коп. на місяць сріблом; харчуванням, одягом та опаленням вони забезпечувалися за власні кошти, хіба що деякі з них мешкали в казенних казармах [292, арк. 18]. Жінки та доньки поселян не працювали, а займалися домашнім господарством. В 60-літньому віці адміралтейські поселяни звільнялись від всяких робіт, їм дозволялось

виходити із своєї общини. Вони могли передавати права на поземельні ділянки і будинки, які їм належали, своїм нащадкам або іншим поселенцям [302, арк. 35-36, 176-177; 292, арк. 21; 298, арк. 1-3; 299, арк. 1; 386, с. 38; 461, с. 210, 222]. Ті з поселян, що залишалися вдома, займалися сільським господарством, яке було майже єдиним джерелом прибутку, виконували квартирну, поштову, підводну повинності. Щорічно вони збирали до 10 тис. руб., які йшли на потреби селищ, оплату сільського апарату управління, утримування пошти, запасного магазину, в який зсипали зернові запаси та інше.

У 1825 р. адміралтейські поселення були безпосередньо підпорядковані Управлінню чорноморських адміралтейських поселень, яке знаходилось в Миколаєві і в

Кутовий штамп з офіційного бланка Головного командира Чорноморського флоту і портів, 1822 р.

61
свою чергу підпорядковувалось головному командирі Чорноморського флоту і портів. Це управління складалось з управителя, письмоводителя та одного канцелярського чиновника. Морським відомством призначались у села наглядачі з офіцерів, по одному на два сусідні селища. Вони мали слідкувати за порядком, виконанням поселенцями повинностей, виходом на роботу, порушеннями трудової дисципліни. Наглядачі не тільки зосереджували у своїх руках адміністративну і політичну владу над поселенцями, втручаючись в їхнє громадське життя, але деякою мірою здійснювали над ними суд і розправу.

Кожне селище являло собою окрему общину. Місцеве управління складалось із сільського старости, писаря, помічника писаря, збирача податків, чотирьох гласних і одного десятського. Називалось це управління “зборна ізба”. З 1845 р. селищами управляла “сільська розправа”, яка складалась з сільського старшини, старост, наглядача за магазином і збирача податків. Всі ці особи обирались на три роки і отримували жалування з громадських коштів. Писаря призначали або наймали за угодою. Члени “ізби” або “розправи” вирішували питання сільського управління та виконували всі розпорядження морських офіцерів-наглядачів [282, арк. 2; 284, арк. 1; 286, арк. 8, 18; 290, арк. 6; 293, арк. 2-28; 294, арк. 20-21; 296, арк. 1; 332, с. 65-66; 521, с. 33-34]. Адміралтейські поселенці використовувались як чорнороби, приборальники, на рядових роботах. Важка праця призводила до порушень трудової дисципліни, неякісної роботи. Так, у 1821 р. для риття каналів на дорогах із селища Калинівка з’явилося замість 49 чоловік тільки 22, а богоявленські поселенці, які прибули на роботи, через декілька днів самовільно повернулись додому. Були навіть випадки, коли через тривалу відсутність деяких поселенців на роботі зупинялось виробництво на суконній фабриці в Богоявленську. У 1835 р. суконна і парусна фабрики у Богоявленську були закриті через низьку якість та дороговизну продукції, хоча в часи Грейга ці фабрики виробляли чотири сорти парусини найвищої якості [19, с. 43]. За найменші провинності мешканці адміралтейських сіл підлягали тілесним покаранням [286, арк. 87-88; 521, с. 34-35].

Життя поселенців проходило за суворими регламентаціями з боку адміралтейського начальства, яке сприймало їх як своїх кріпаків і навіть шлюби улаштовувало на свій погляд. Поселянки не мали права виходити заміж за кріпосних, які належали поміщикам. Поділ господарства дозволявся тільки батькові з синами, які вже мали свої сім’ї, або брату з братом. На будівництво хатини поселенцям давали право офіцери-наглядачі. Хати будувались лише за загальним планом, всі вони мали бути однакового розміру: 30 сажнів у довжину і 15 в

62
ширину. Місце для будівництва надавалось лише тим, хто мав сім'ю і не жив з батьками. Для вільного виїзду з поселення з метою заробітку або релігійних потреб офіцери-наглядачі видавали поселянам спеціальні пропускні квитки, причому "...тільки надійним людям, які без сумніву можуть повернутися..."

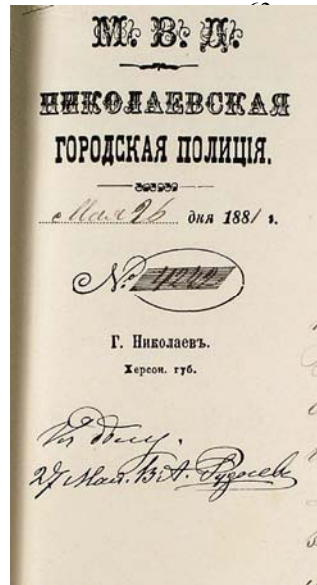
9 жовтня 1833 р. адмірал О.С.Грейг дав прощальний обід в Домі головного командира Чорноморського флоту у Миколаєві. Миколаївська міська дума вирішила навечно зберегти портрет адмірала і прощальний лист до миколаївців у присутстві думи. Його здобуток у Миколаєві налічує багато корисних справ. Так, у 1821 р. О.С.Грейг за пропозицією міського голови Єгора Кустова забрав з Одеського комерційного банку 240000 руб., які ще колись виклопотав для Миколаєва І.І. де Траверсе. На ці гроші в місті влаштували кредитну установу під назвою "Городовий комітет". 6 вересня 1821 р. Олександр I затверджено особливі правила роздачі позик з городового комітету купцям, які постійно проживали в Миколаєві [112, арк. 2-3]. Вони відрізнялись від звичайних банківських правил і були більш вигідними, що залучило в Миколаїв промисловців і торговців з повітів Херсонської, Київської та інших губерній. Пізніше дозволили брати позики і тимчасово перебуваючим у Миколаєві купцям. Це сприяло розвитку торгівлі. Для флоту заготовлялись сухарі, крупа, олія, вино, солоне м'ясо. Промисловці, що торгували м'ясом, паралельно почали витоплювати сало і відправляти його на кораблях в Одесу. Поступово сільські жителі почали збувати зернові через Одеський ринок. Всі ці обороти робились на взяті від казни підряди і підтримувались позиками городового комітету. У 1830 р. для збільшення фонду городового комітету було засновано пожежний капітал в 90000 руб. У 1862 р. на ці кошти відкрито Миколаївське товариство взаємного від вогню страхування [503, с. 2-4].

У 1831 р. О.С.Грейг домогся зменшення податків з гільдейського капіталу протягом наступних десяти років, а в перші п'ять років – повного звільнення від сплати таких, бо саме на міських громадян покладались всі тяготи російсько-турецької війни 1828-1829 рр. [121, арк. 38, 41, 47].

В Миколаєві для захисту міста від епідемічних хвороб, безпаспортних волоцюг, грабіжників зі сходу була побудована кам'яна стіна з єдиним пропускним пунктом і шлагбаумом. Бойні перенесені за місто на берег річки, у центрі влаштована базарна площа з кам'яними лавками, для жителів Воєнної слобідки відкрито власний ринок. Побудовано водопровід із Спаська. З Петербурга до Миколаєва переведено архів і для нього споруджено окремий будинок. Для утримання

арештантів збудовано новий острог. Морський шпиталь переведено з Богоявленська до Миколаєва. Нижнім чинам збільшено артільну суму, що дало можливість покращити харчування команд. Одруженим нижнім чинам надано право переводити утримання своїх дружин на казенний рахунок. Для дочок нижніх чинів в Миколаєві і Севастополі відкрито дівоче училище. Матроси були звільнені від важких ручних робіт, замість них за наказом Грейга почали призначати арештантів. Адмірал також виклопотав якщо не про остаточну відміну, то хоча б про пом'якшення тілесних покарань нижніх чинів. Для офіцерів Чорноморського флоту О.С.Грейг виклопотав квартирні і дров'яні гроші, для їх дітей - щорічну вакансію в 10 учнів в Петербурзькому морському кадетському корпусі. Підвищення в чинах офіцерів Чорноморського флоту стало проводити місцеве начальство, до нього проводили через установи Балтійського флоту. В Миколаєві було відкрито обсерваторію, астроном Карл Христофорович Кнорре проводив заняття з офіцерами флоту та вихованцями морських навчальних закладів.

Багато уваги приділяв О.С.Грейг будівництву Миколаєва: влаштовано пристань для комерційних суден, тротуари, ліхтарі, будки для караульних, канали для стікання води. На самому занедбаному місці на березі Інгулу за наказом Грейга спланували, розбили, засадили деревами бульвар (сучасний бульвар ім. адмірала С.О.Макарова), який ще з першої половини XIX ст. став улюбленим місцем відпочинку миколаївців. В цей же час побудовано міст через р. Південний Буг, який з'єднав Спаськ з Варварівкою; по березі річок Південний Буг і Інгул влаштовано рятувальні станції; призначено винагороду брандсбойщикам, які першими прибували на пожежу; відкрито богадільню, в якій передбачалися місця для покинутих новонароджених. Грейг запросив у Миколаїв іноземців Самасі і Аляуді. Перший відкрив цегельню, черепичну і фаянсову фабрики, а другий – механічний вітряк, за допомогою якого вироблялось сукно і фланель. Між Миколаєвом і

*Кутовий штамп
з офіційного бланка
Миколаївської міської
поліції, 1881 р.*

Кутувий штамп з офіційного бланка Канцелярії Миколаївського військового губернатора, 1829 р.

Севастополем були влаштовані переговорні телеграфи-семафори. В Севастополі будувались казарми, кам'яна пристань, морські батареї, два водопроводи для міста та для забезпечення водою кораблів флоту. В цей час почались дослідження руїн Херсонеса, там спорудили храм в пам'ять хрещення святого Володимира [6, с. 135; 502, с. 50-61; 443, с. 3-9; 504, с. 1-11; 19, с. 32-39, 40-45, 48-51, 122-123; 390, с. 16-21].

У зв'язку з хворобою О.С.Грейга у 1829 р. виникла необхідність створити комітет, який би виконував обов'язки Миколаївського і Севастопольського військового губернатора і керував справами Чорноморського департаменту під час його відсутності. 10 квітня 1829 р. Грейг сповістив міністра внутрішніх справ, що керівництво комітетом доручено контр-адміралу М.О.Снаксіреву [120, арк. 1], а 11 квітня 1829 р. було видано наказ про початок діяльності комітету. Через декілька місяців робота цього комітету була призупинена, та з 14 листопада він відновив свою діяльність. Головою було призначено контр-адмірала М.М.Кумані [120, арк. 1; 123, арк. 125; 76, арк. 5].

У 1829 р. ревізорами флігель-ад'ютантом Римським-Корсаковим та контр-адміралом Ф.Ф.Белінсгаузенем були виявлені в Севастополі зловживання в галузі продовольчої справи. Адмірал О.С.Грейг намагався спростувати докази, вживав всі свої зв'язки при дворі, щоб захистити головного інтенданта Чорноморського флоту. Йому вдалося зупинити розслідування. Флотський начальник К.Д.Сальті доповідав О.С.Грейгу про важкий продовольчий стан жителів Севастополя і попереджував, що "побоюється яких-небудь непріємних наслідків". О.С.Грейг закривав на все очі. З липня 1830 р. в Севастополі спалахнуло повстання проти зловживань адміністрації під час чумного карантину. Події повстання та його наслідки не є темою цього дослідження, але на деякі деталі автор хоче звернути увагу. Священик Софроній Гаврилов пізніше згадував, що за розпорядженням тимчасового військового губернатора М.А.Столипіна для приборкання жителів Корабельної слободи були застосовані гармати. Повстанці, доведені до відчаю, вбили М.Столипіна, а разом з ним ще декількох чиновників [445, ст. 1375-1383; 342, с. 302].

Після загибелі М.Столипіна та у зв'язку з хворобою Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора О.С.Грейга 20 липня 1830 р. тимчасовим військовим губернатором м. Севастополя було призначено генерал-лейтенанта Тимофєєва 1-го [307, арк. 22]. Саме Тимофєєв віддавав накази по Севастополю і доносив графу М.С.Воронцову про події у місті під час роботи спеціальної комісії по наслідках повстання і дії воєнного суду над бунтівниками. Як довго Тимофєєв 1-й перебував на посаді тимчасового військового губернатора, встановити не вдалося. На нашу думку, він міг перебувати на цій посаді декілька місяців, а міг працювати аж до 1839 р. Останній варіант автор вважає більш вірогідним. За період 1830-1839 рр. змінилось три флотських начальники: з 1830 р. до 1835 р. М.М.Кумані (додаток Б.8), з 1835 р. до 1837 р. контр-адмірал Й.І.Стожевський (додаток Б.10), з 1837 р. до 1839 р. О.П.Авінов (додаток Б.11). Немає ніяких відомостей про суміщення ними посади флотського начальника з посадою військового губернатора, але немає також відомостей про інших осіб, які могли бути військовими губернаторами. Тому, можливо, що військовим губернатором до 1839 р. був Тимофєєв 1-й. З 1839 р. на посаді тимчасового військового губернатора у Севастополі вже перебував генерал-лейтенант барон Ф.Ф.Розен (додаток Б.12) [434, с. 105; 435, с. 211-212; 436, с. 231]. Але вже у 1841 р. на посаді військового губернатора було затверджено віце-адмірала О.П.Авінова, при якому було розчищено будівельний майданчик і почато будівництво Лазарєвського адміралтейства, споруджено доки. Через важку хворобу у 1849 р. О.П.Авінов попросив перевести його на посаду, що більше відповідала слабкому здоров'ю. З квітня того ж року його призначили членом Адміралтейств-Ради. Надалі посада виконуючого обов'язки Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора в Севастополі завжди була суміщена з посадою флотського начальника і на неї призначались чини морського відомства. О.П.Авінова замінив віце-адмірал С.П.Хрущов (додаток Б.13).

Окремі дослідники звинувачують О.С.Грейга в порожніх обіцянках учасникам севастопольського повстання. Адмірал лише декілька днів був у місті, він вмовив населення розійтись і видати призвідників, яких, за його словами, покарано не буде. Тільки призвідники вийшли з натовпу для розмови і подання прохання, їх тут же було схоплено, а потім засуджено до страти [466, с. 20-23, 104-113]. "Особлива комісія по прийманню скарг різних осіб морського відомства і жителів на карантинне управління під час чуми у Севастополі у 1830 р." була абсолютно непрацездатна. Коли ж адміралу О.С.Грейгу вдалося налагодити її роботу, він не зміг відстояти її в суперечках з

66
М.С.Воронцовим. Побачивши свою неспроможність боротися з вищими світу цього, адмірал О.С.Грейг самоусунувся і погодився з тим, що голова нової комісії генерал Тимофєєв краще виконає імператорську волю. Грейг не зміг врятувати бідолашних жителів Корабельної слобідки. Комісія військового суду не покарала винних у зловживаннях чиновників, поведінка яких призвела до трагічних подій, лише засудила севастопольських поліцмейстера Грушецького та плацмайора Пустошкіна. Причиною передачі їх до суду були не здирства, а втеча з міста під час повстання [305, арк. 26; 306, арк. 44, 84-86].

Невдовзі уряд і губернатор приступили до реформування Севастопольського військового карантину, чиновники якого немало були замішані у зловживаннях. 31 січня 1833 р. було затверджено новий, значно збільшений, штат Севастопольського військового карантину, який складався з 158 службовців різного рангу і рядових нижніх чинів. На утримання карантину щорічно виділялось 15620 руб. Карантин приймав військові і купецькі судна, людей, товари, вже заражені або з місць з нестабільним епідеміологічним становищем. При карантині працював лазарет, в якому іноді одночасно утримувалось до 700 чоловік [125, арк. 23-28].

Після смерті адмірала О.С.Грейга Миколаївський міський магістрат запропонував вважати його "вічним громадянином" міста. На посаді головного командира Чорноморського флоту та військового губернатора Миколаєва і Севастополя він пробув без малого 18 років. Адмірал реорганізував і розвивав кораблебудування, адміністрацію Чорноморського флоту, впроваджував нові наукові розробки на флоті. За наукову роботу в галузі астрономії і керівництво створенням обсерваторії в Миколаєві у 1822 р. Грейга обрано почесним членом Петербурзької Академії Наук. Діяльність О.С.Грейга по розвитку садівництва і сільського господарства в околицях Миколаєва, дослідницька робота по акліматизації рослин була відмічена обранням його членом Московського сільськогосподарського товариства. В ознаменування заслуг адмірала в розвитку Миколаєва у 1873 р. Грейгу відкрили пам'ятник за проектом знаменитого скульптора М.О.Микешина [503, с. 1-11; 390, с. 17, 21, 22]. В Севастополі ім'я О.С.Грейга протягом багатьох років було непопулярним. Саме тут губернатор виявив слабкість і короткозорість, деякою мірою з його вини постраждали найбідніші жителі Севастополя.

У 1833 р. посаду головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора зайняв М.П.Лазарев (додаток А.5). В заслугу йому ставиться: будівництво в Севастополі п'яти сухих доків, водопроводу, нового елінга, складів, казарм, організацію морських офіцерських зборів, училища

для матроських дочок, будівництво приміщення для Севастопольської морської бібліотеки, збільшення її книжного фонду майже в п'ять разів, спорудження Графської пристані, кам'яних набережних, Мічманського бульвару, відкриття грязелікарні. Хоча головну увагу адмірал приділяв Севастополю, але і в Миколаєві велись роботи по будівництву трьох нових елінгів, ливарного і канатного заводів, кам'яної механічної кузні, артилерійської, шлюпочної, конопатної, щоглової майстерень, казарм і нового Спаського адміралтейства [396, т. 3, с. XII]. За словами В.І.Істоміна, таких кораблів, які були побудовані при М.П.Лазареві, на той час "...не представить жодна з морських держав...", "все старе грейговське лахміття Чорного моря остаточно викреслиться зі списків..." [396, т. 3, с. XV, док. № 172].

На той час вже сформувалась структура управління Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора та підвідомчих йому державних і станових установ і була вона такою: Канцелярія Миколаївського і Севастопольського військового губернатора в Миколаєві; Канцелярія виконуючого обов'язки тимчасового військового губернатора в Севастополі; Миколаївське комендантське управління; Севастопольське комендантське управління; Севастопольське правління військового карантину; Миколаївська міська поліція; Севастопольська міська дума; Миколаївський городовий комітет; Миколаївська міська дума; Севастопольська міська дума; Миколаївський міський магістрат; Севастопольський міський магістрат; Миколаївський сирітський суд; Севастопольський сирітський суд; Миколаївська квартирна комісія [134, арк. 2 зв.; 434, с. 104-105]. Управлінню головного командира Чорноморського флоту і портів М.П.Лазареву підпорядковувалось обер-інтендантство Чорноморського флоту і портів (обер-інтендант контр-адмірал Критський), якому в свою чергу підлягало Управління чорноморських адміралтейських поселень (управляючий поселеннями 7-го класу чиновник М.Іванов) [292, арк. 17].

Для Миколаєва і Севастополя у 1836 р. були засновані статистичні комітети. Очоловав їх військовий губернатор. В своїй роботі вони керувалися "Правилами для статистичних відділень при раді МВС і статистичних комітетів в губерніях", затверджених 20 грудня 1834 р., і "Планом статистичних робіт МВС". Перед статкомітетами було поставлене завдання: "...отримувати точні і докладні відомості про стан всіх частин управління і взагалі всіх предметів...", збирати "...відомості про різні предмети народного побуту, про особливі потреби, про багатства краю, про всі чудові його риси тощо..." [126, арк. 2]. Свою діяльність комітети розпочали зі складання звіту за 1836 р., а також статистичного й історичного описів міст Севастополя і Миколаєва та їх околиць.

М.П.Лазарєв, вивчивши діяльність Миколаївського городского комітету, дозволив отримувати у нього позики не тільки дворянам і купцям, але й чиновникам при умові її погашення з жалування і пенсій. Ці заходи сприяли, по-перше, швидкому будівництву міста, оскільки чиновники в основному брали позики на спорудження власних будинків, по-друге, розвитку освіти, бо велика кількість чиновників витрачала позики на влаштування до навчальних закладів своїх дітей. Іноді навіть видавались позики для посагу молодим дівчатам, що виходили заміж. Розмір позик становив від 5 до 5000 руб. [504, с. 5-6].

За розпорядженням М.П.Лазарєва від 3 травня 1844 р. в Миколаєві був утворений міський архів [179, арк. 2], що розміщувався в будинку міського магістрату і підпорядковувався міському управлінню. Обсяг робіт, виконуваних архівом, був значним, бо на зберіганні знаходились архівні документи не тільки присутствених місць Миколаєва, але й Севастополя, а також документи всіх військових частин і команд, розквартированих на території військового губернаторства.

Звіт М.П.Лазарєва за 1849 р. дає можливість охарактеризувати стан Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства середини XIX ст. В містах губернаторства мешкало 85930 жителів [130, арк. 1-15, арк. 17-25], в адміралтейських поселеннях – 12750 осіб, в т.ч. 5044 чол. [46, с. 76, 208-209]. В Миколаєві і Севастополі основну частину населення складали нижчі чини – всього 55955 чол. У губернаторстві їм належало 2934 будинки з 6238.

Найбільшим промисловим підприємством у Миколаєві було казенне адміралтейство. Крім нього, в місті було 16 дрібних підприємств з приблизною кількістю робітників – 240 чол. Вони виробляли цеглу, свічки, пиво тощо. Всі вироби продавались жителям міста. В Севастополі взагалі не було промислових підприємств. У губернаторстві нараховувалось 426 ремісників.

У 1849 р. Миколаїв отримав 15951 руб. прибутку за рахунок податків і зборів з лавок, погребів, амбарів, складів, громадських терезів, землі, басейну питної води тощо; Севастополь – майже втричі більший прибуток: 41844 руб. Міські кошти витрачались на утримання чиновників канцелярій губернатора та міських присутствених місць, казарм, комендантського управління, поліції, архіву, архітектора, пожежної частини, квартир для військових чинів, навчальних закладів. В Миколаєві діяли 2 благодійні установи; міська в'язниця, в якій протягом року тимчасово перебувало 526 чоловіків, 236 жінок; острог морського відомства, який за рік пройшло 1518 чоловіків і 15 жінок, всі вони використовувались для казенних робіт в адміралтействі. Через Миколаїв також гнали етапні команди засуджених злочинців.

Так, у 1849 р. їх було 2514 чоловік. Населення міста сплачувало спеціальний податок на утримання етапного дому.

Миколаївське купецтво жило підрядами від морського відомства, збирало зернові, витоплювало сало, все це з початком навігації направлялось до Одеси, живою худобою торгували на Єлисаветградській ярмарці, власних ярмарок місто на той час не мало. В Миколаєві було 318 лавок, більшість з них бакалейні, питні та ті, що торгували красним товаром. В Севастополі в основному торгували дровами, продуктами харчування, тканинами тощо.

Таким чином, на кінець першої половини XIX ст. в губернаторстві значно збільшилась кількість населення, воно було пов'язано, головним чином, зі службою в морському відомстві, враховуючи й жителів Чорноморських адміралтейських поселень. Кораблебудування було найбільш розвиненою галуззю промисловості, інші лише забезпечували потреби населення. Так само існувала й торгівля, більшість купців забезпечувала потреби морського відомства і лише деякі потреби населення міст. За свої кошти населення утримувало міські присутствені установи, канцелярію військового губернатора, поліцію, пожежну частину. Благодійна діяльність знаходилась в зародковому стані. М.П.Лазарев основну увагу приділяв розвитку флоту і Севастополя, на який він робив основну ставку як на головну його базу. Це навіть видно з сум міського доходу, які отримали Миколаїв і Севастополь. Розвиток селищ йшов дуже повільно, їх стан поступово погіршувався. Це потім призвело до того, що після Кримської війни міста й селища губернаторства опинилися в більш кризовому стані, ніж вся Російська імперія.

Після М.П.Лазарева у 1851 р. Миколаївським і Севастопольським військовим губернатором призначили генерал-лейтенанта М.Б.Берха (додаток А.6), на той момент йому виповнилося 70 років. За свою тридцятип'ятирічну службу він ні разу не командував жодним кораблем. Весь час М.Б.Берх займав берегові посади, не пов'язані з кораблебудуванням. Тому флотськими й суднобудівними справами він не цікавився, а всю Кримську війну просидів у Миколаєві. Зате у 1851 р. з міщан Миколаєва було стягнуто усі недоїмки, а у 1854 р. для них та мешканців навколишніх хуторів Погорелова, Мішкова, Аверіна, Водопоя і Кулебякіна було розроблено і затверджено спеціальні правила збору податків і відбування повинностей [133, арк. 17, 81].

У Севастополі всі питання по адміралтейству вирішував начальник штабу Чорноморського флоту віце-адмірал В.О.Корнілов, який у жовтні 1852 р. направив до Морського міністерства доповідь, де пропонував завести на флоті парові гвинтові судна, прискорити будівництво Лазаревського адміралтейства і докового комплексу по ремонту

70
кораблів [353, с. 153-154]. У 1852-1853 рр. В.О.Корнілов добився замовлення англійським фірмам та закладки в Миколаєві і Севастополі десяти гвинтових пароплавів, а в Брянську розпочали виробництво суднових парових установок. До початку Кримської війни в Севастопольському адміралтействі збудували гідротехнічні споруди, набережну, будинки для чотирьох майстерень і заклали фундаменти для інших, почали будівництво лісопильного заводу. Але завершити розгорнуті заходи не вдалося.

Політичне становище погіршилося. Англія і Франція, стурбовані зростаючим впливом Росії в Чорноморському басейні, прагнули закріпитися на Балканах, Кавказі, в Криму. Під їх впливом Туреччина у жовтні 1853 р. розпочала нову війну з Росією. Закладені в Миколаєві гвинтові кораблі довелося законсервувати, а замовлені за кордоном залишили для себе англійці. 18 листопада 1853 р. відбулася історична Синопська битва. Вона стала мотивом для Англії і Франції ввести в січні 1854 р. свої ескадри в Чорне море, а 15 березня офіційно підтримати Туреччину і оголосити війну Росії. Війна велась під Севастополем, на Дунаї і Кавказі, в Балтійському і Баренцевому морях, біля Соловецького монастиря і на Камчатці. 2-4 вересня 1854 р. в районі Євпаторії висадився 60-тисячний союзний десант, звідси він направився до Севастополя. 11 вересня основні частини російської сухопутної армії залишили Севастополь, а 12 вересня звідти виїхав О.С.Меншиков. Керівництво севастопольською обороною прийняли на себе віце-адмірала П.С.Нахімов та В.О.Корнілов. Обов'язки флотського начальника і Севастопольського військового губернатора виконував віце-адмірал М.М.Станюкович (додаток Б.14), якого на цю посаду було призначено ще 30 березня 1852 р. На жаль, видатний адмірал в адміністративній галузі вдавався до грубих помилок: перешкоджав розвитку виноробства та торгівлі кримським вином, завдавав шкоди купецтву, віддавав розпорядження, які “перевищували владу, надану губернаторам по частині внутрішнього управління містами” [454, с. 245-247; 60, с. 256; 399, с. 35; 537, с. 19; 538, с. 16; 439, с. 292].

24500 російських військових і жителів Севастополя мали протистояти 67-тисячній англо-французько-турецькій армії. Роботи з укріплення Севастополя вів військовий інженер Е.І.Тотлебен. 11 вересня було затоплено 5 лінійних кораблів між Костянтинівською і Олександрівською батареями, 13 вересня Севастополь оголосили в осадному стані, а 5 жовтня союзні війська здійснили перше бомбардування міста [353, с. 155-159].

2 березня 1855 р. на посаду Севастопольського військового губернатора і флотського начальника замість М.М.Станюковича призначили віце-адмірала П.С.Нахімова (додаток Б.15). 28 березня 1855 р.

йому присвоїли звання повного адмірала. П.Нахімов, крім загального керівництва севастопольською обороною, встиг за короткий термін перебування на посаді звернути увагу на міське управління, про це свідчить його лист до МВС від 13 травня 1855 р. Він пропонував віднести утримання севастопольських канцелярії військового губернатора, міської думи, магістрату, сирітського і совісного судів, поліцеймейстера та поліцейської команди й інших установ на рахунок державної казни до того часу, поки надходження в міську думу почнуть покривати витрати. Адмірал пропонував також за рахунок державної казни надавати допомогу працівникам міських установ. Він просив МВС відпустити Севастопольській думі з державного казначейства “на перший раз до двадцяти тисяч руб.” Дозвіл з МВС прийшов вже після загибелі адмірала Нахімова – 30 грудня 1855 р. [137, арк. 164-167, 168 зв., 172-175].

28 червня 1855 р. на Малаховому кургані П.С.Нахімов був смертельно поранений і через два дні помер. Після його смерті керівництво севастопольською обороною перейшло до шестидесятип’ятирічного командира 4-го піхотного корпусу генерал-ад’ютанта графа Д.Є.Остен-Сакена. Помічником начальника гарнізону міста і командиром Севастопольського порту став контр-адмірал О.І.Панфілов, а Севастопольським військовим губернатором – Ф.М.Новосільський (додаток Б.16). Пізніше Новосільський був начальником гарнізону міста Миколаєва. У жовтні 1855 р. його відкликали в Петербург і призначили головним командиром Кронштадтського порту і військовим губернатором балтійської цитаделі. О.І.Панфілов до кінця оборони Севастополя залишався на бойовому посту, командував усіма сухопутними і морськими силами, а також укріпленнями, розташованими на Північній стороні. Він останнім на шлюпці під ворожим вогнем залишив Севастополь. 29 серпня 1855 р. союзні сили вступили в зруйноване місто.

Під час облоги Севастополя значна частина його мешканців, в основному жінки й діти, покинули місто. Вони мали право користуватися безкоштовними підводами, харчуванням, квартирами для відпочинку, а також одержували по 10 руб. на дорогу. Видачею коштів в Севастополі займалися чиновники С.С.Мансуров і К.С.Кочетов. За увесь період війни допомогу отримали 94 родини офіцерів Чорноморського флоту на суму 7745 руб. і 600 осіб простого звання на суму 7639 руб. [360, с. 245-246, 248].

Миколаїв в період Кримської війни був основною тиловою базою флоту. Через нього у Крим йшли загони регулярних військ, обози з продовольством і зброєю, тут було зосереджено близько 40 тис. ополченців, які направлялись на фронт. В адміралтействі виготовляли

72 гарматні лафети, артилерійські снаряди тощо. За даними звіту статського радника С.С.Мансурова, з Криму до Миколаєва за період війни було відправлено 32 транспорти, на яких перевезено до 6 тис. хворих і поранених, близько 400 осіб залишили по дорозі, деякі з них самостійно досягли Миколаєва, 110 померло в дорозі [360, с. 267]. За даними звіту камер-юнкера Доргобужинова, який займався видачею грошової допомоги в Миколаєві, кількість людей, що прибула з Криму, була ще більшою. Тільки грошової допомоги в Миколаєві було надано 9 тис. чоловік, в тому числі 170 офіцерам, двоє з яких померло від хронічних захворювань, 4433 пораненим в розмірі від 2 до 100 руб. Крім хворих і поранених, до Миколаєва стікались біженці з Севастополя, Керчі, Ізмаїлу, яких було понад 2 тис. родин ($\frac{3}{4}$ з них – дружини й діти, $\frac{1}{4}$ – вдовиці й діти нижніх чинів). Їх відправляли на роботу на місцеві підприємства, а пізніше почали видавати щомісячну грошову допомогу у розмірі від 2 руб. до 3 руб. сріблом. У своєму звіті Доргобужинов вказує, що грошову допомогу змогли видати не всім нужденним. Так, поранених прибуло з Севастополя до Миколаєва 4588 чол., а отримали допомогу 4433 чол. [359, с. 281, 284, 289, 294, 296-297, 301].

Адміралтейські селяни зробили свій внесок: 870 селян добровільно і безкоштовно працювали на влаштуванні батарей на р. Буг; ті, що жили далеко й особисто не могли брати участі в роботах, зібрали кошти; для перевезення поранених і хворих до Миколаєва та військ і гармат в Крим селяни надавали свої підводи; селяни перевезли 20 тис. пудів сухарів для військ з Миколаєва в Перекоп. Березнегувате, Покровськ, Воскресенськ, Калинівка і Богоявленськ були звільнені від постійного постою військових, але вони були зобов'язані надавати квартири для ночівлі військам, рекрутським і арештантським партіям, що проходили через їх поселення [300, арк. 165-166; 46, с. 22]. 6 вересня 1856 р. адміралтейські поселення за свою допомогу російській армії були нагороджені бронзовими медалями на Андріївській стрічці в пам'ять війни 1853-1856 рр.

Підводна повинність в роки Кримської війни виконувалась всіма жителями губернаторства. Із звітів квартирної комісії видно, що при переході військ у 1853, 1854, 1855 рр. жителі губернаторства надали 11478 підвід (підраховано автором). Цю повинність виконували всі стани: купці, міщани, ремісники [146, арк. 71 зв., 72, 74, 75]. У 1854-1855 рр. поліцейські загони здирали гужову повинність з жителів губернаторства нагурою і грошима та все ж задовольнити потреби військ в повній мірі не могли. Підводи насильно відбирали в іногородніх, які привозили до Миколаєва на продаж продукти, у чумаків,

болгар колонії Тернівка. Розшукування і здача підвід здійснювалася навіть вночі, незважаючи на погоду. Вночі підводи поспіх здавалися військовому начальству, а облік їх не вівся. Тому 5 грудня 1855 р. міщанська громада Миколаєва звернулася до Миколаївського військового губернатора М.Ф.Метліна (призначений у вересні 1855 р., перебував на посаді до січня 1856 р., додаток А.7) зі скаргою, в якій вказувала, що міщани неухильно виконували гужову повинність “хто натурою, а хто грошима” і поставили близько 6 тис. підвід. Ті, хто не мав власних підвід, платили за найм по 10 руб., “хто мав чотири пари волів, залишився з двома, а хто мав дві пари, залишився при одній, інші ж і зовсім лишилися...”, але “ніхто з нас ні прогонних грошей, ні контрамарок для зарахування в податок не отримав”. В аналогічному становищі опинилися власники кінних підвід. Коли квартирна комісія розглянула скаргу, то відмовила міщанам, їх навіть звинуватили як тих, що “не співчували воїнам під час переходу на захист нашої Вітчизни” [146, арк. 19]. Гужова повинність була упорядкована лише у 1860 р.: за надання міщанами підвід на військові потреби їм видавали гроші і контрамарки, які вони могли вносити у повітове казначейство для погашення податків і недоїмок [171, арк. 4-5].

Дворяни й купці, як правило, виконували гужову повинність грошима. Вони також жертвували кошти на найм підвід, але “у звітності про ці кошти не зобов’язувались”. Останню фразу можна проілюструвати так: у грудні 1855 р. купецька громада Миколаєва пожертвувала 700 руб. сріблом для найму підвід за бідніших міщан, але кошти ці не зібрала ні у 1857 р., ні пізніше [146, арк. 32, 42].

Квартирна повинність відбувалась жителями Севастополя й Миколаєва на підставі “Положення про квартирну повинність в м. Севастополі” від 27 травня 1839 р. За ним жителі збирали квартирний збір. В Миколаєві у 1854 р. квартирній повинності підлягало 5000 будинків, за виключенням щойно збудованих, старих, бідних родин. Лазарет, швальні, різні військові майстерні розміщували в казенних будинках, що належали морському відомству. Натуральний постій застосовувався рідко. Перед війною у 1850-1852 рр. його взагалі не було. Генерали, штабні і обер-офіцери, одружені нижні чини отримували квартирні гроші. У 1854 р. на найм помешкань для військ і їх служб із сум квартирного збору використано 8698 руб. В цьому ж році квартирних грошей видано 83 офіцерам і 7168 нижнім чинам [136, арк. 12, 12 зв.]. Звільнення від квартирної повинності отримували члени міських присутствених місць, їх звільняли і від постою в натурі, і від квартирного збору на трирічний термін служби на посаді [132, арк. 1]. У воєнний період використовувались обидва види квартирної повинності.

⁷⁴ У січні 1856 р. між Росією і англо-французьким блоком було укладено перемир'я. Наприкінці лютого в Парижі зібрався конгрес під егідою імператора Наполеона III. Росію представляв О.Ф.Орлов. 18 березня 1856 р. Франція, Англія, Туреччина, Сардинія, Австрія, Прусія і Росія підписали Паризький мирний договір. Чорне море стало нейтральним, Росія і Туреччина втратили права мати на ньому бойовий флот і військово-морські бази, прохід військових кораблів через Босфор і Дарданелли заборонявся. Росія повертала Туреччині фортецю Карс, Молдавському князівству гирло Дунаю і частину Південної Бессарабії, відмовлялась від права покровительствувати християнським підданам Туреччини. Склад російської Чорноморської флотилії обмежувався шістьма невеликими гвинтовими корветами, дев'ятьма транспортними паровими суднами і чотирма колесними пароплавами. Кримська війна закінчилася повною поразкою для кріпосницької Росії.

Перший період існування Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1856 рр.) завершився Кримською війною. Для нього характерні такі риси: повне підпорядкування міст і селищ губернаторства головному командирі Чорноморського флоту і портів, військово-адміністративний вплив морського відомства на їх розвиток, високі темпи суднобудування на відміну від інших галузей економіки, застосування кріпосної праці на підприємствах морського відомства та невирішеність соціальних питань. Запровадження управління у вигляді військового губернаторства дозволило царському уряду і морському відомству поставити підпорядковані населені пункти на службу флоту і суднобудуванню, створити укріплений плацдарм для захисту південних кордонів, розпочати процес інтеграції цих територій до складу Російської імперії. Головний командир Чорноморського флоту, одержавши права військового губернатора, фактично одноосібно вирішував всі проблеми цивільного життя на підпорядкованій території. У першій половині XIX ст. він завжди віддавав перевагу потребам морського відомства, що майже завжди шкодило цивільним інтересам губернаторства.

Першим посаду військового губернатора обіймав француз І.І. де Траверсе, який займався не тільки справами флоту і суднобудування, а й звернув увагу на благоустрій міст і селищ, формування органів місцевого самоуправління, поліції, статистики, банківських установ, розмежування земель, сприяв популяризації серед населення губернаторства військово-морської освіти.

Органи управління губернаторством остаточно сформувалися в часи адмірала О.С.Грейга (1816-1833 рр.). Він упорядкував штати канцелярії та поліції. Обов'язки військового губернатора в Севастополі тривалий

75
час виконував флотський начальник. На думку автора, посада військового губернатора в Севастополі з'явилась у 1829 р., тоді ж відкрито канцелярію, яка вважалась складовою частиною канцелярії військового губернатора в Миколаєві. З 1849 р. посада виконуючого обов'язки військового губернатора в Севастополі була суміщена з посадою флотського начальника і на неї призначались лише чини морського відомства. В цей період економічний розвиток військового губернаторства відбувався лише в суднобудівній промисловості, інші галузі знаходились в зародковому стані. Кріпосницька система і пріоритет суднобудування стримували розвиток природних для степового регіону галузей господарства, що після Кримської війни стало однією з причин глибокої кризи.

Значну роль в системі соціально-економічних відносин губернаторства відігравали адміралтейські поселення, які відбували різні повинності на користь морського відомства. О.С.Грейгом у 1825-1826 рр. було розроблено порядок виходу поселенців на роботи та умови їх праці і її оплати. Адміралтейські поселення спочатку підпорядковувались Чорноморській виконавчій експедиції, а з 1825 р. для управління ними було створено Управління Чорноморських адміралтейських поселень. Використання праці адміралтейських поселенців дозволяло забезпечити підприємства безкоштовними робочими руками і застосувати їх на самих важких і брудних видах роботи.

Зусилля адмірала М.П.Лазарева (1833-1851 рр.) були спрямовані на розбудову Севастополя як головної бази Чорноморського флоту. Систему державних установ доповнили міські архіви, розширилися функції городского комітету. Більшість населення була зайнята в суднобудівній промисловості або служила на флоті. Темпи розвитку суднобудівної промисловості поступово почали знижуватись через низьку ефективність кріпосної праці. Продовження використання воєнно-адміністративних засобів в управлінні губернаторством не сприяло швидкому соціально-економічному піднесенню міст і селищ.

Напередодні Кримської війни командування Чорноморського флоту намагалось укріпити Севастополь і покращити бойову готовність кораблів і особового складу, але безрезультатно. Цивільні справи губернаторства його новим керівництвом в особі М.Б.Берха були зовсім занедбані, основна увага зверталась на стягнення в повній мірі податків з населення, виконання військових повинностей. Під час воєнних дій населення було доведено до повного зубожіння, тому Севастопольський військовий губернатор П.С.Нахімов пропонував покрити міські витрати за рахунок державного бюджету.

Отже, Кримська війна показала всю хибність політики російського уряду. Поразка у війні призвела країну до загальної кризи феодально-

⁷⁶кріпосницького устрою, який позначився і на державному управлінні, і на місцевому самоуправлінні. Вони вже стали нездатними до виконання нових завдань. Криза поставила питання про реформи державного устрою Російської імперії.

2.3. Миколаївське військово-губернаторство у 1856-1900 рр.

Війна та Паризький договір 1856 р. безпосередньо вплинули на зміни в адміністративно-територіальному устрої та управлінні Миколаївського військового губернаторства. Виконуючи умови Паризького пакту, Росія вимушена була скоротити Чорноморський флот. У Миколаївському і Спаському адміралтействах будівництво закладених до війни кораблів просувалося повільно, а закладка нових здійснювалася дуже рідко. У 1856 р. ліквідовано Управління головного командира Чорноморського флоту. Багатьох моряків переведено на інші флоти або звільнено у відставку. З 17-ти флотських екіпажів у 1857 р. залишилося лише 2 роти (30 офіцерів і 557 матросів), з 7-ми робочих екіпажів – тільки один (16 офіцерів і 1088 майстрових) [64, с. 79]. Майстрові та інші робітники почали вирушати на заробітки; підприємники і постачальники, не знаходячи ніякого сенсу у бездіяльності в Миколаєві, теж їхали з міста. Населення міста зменшувалося з кожним днем (табл. 2.3.1).

Таблиця 2.3.1
Зміни у кількості населення Миколаєва в період
післявоєнної кризи

1850 рік	1853 рік	1856 рік	1857 рік	1858 рік	1859 рік	1860 рік
40838 чол.	34753 чол.	44280 чол.	40457 чол.	35225 чол.	34309 чол.	32174 чол.

[Таблицю складено автором на підставі матеріалів ДАМО: 1850 р. – 129, арк. 11 зв.; 1853 р. – 139, арк. 33; 1856 р. – 406, с. 578; 1857 р. – 157, арк. 9 зв.; 1858 р. – 126, арк. 8; 1859 р. – 126, арк. 15-16 зв.; 1860 р. – 126, арк. 28 зв.–29].

Збільшення кількості населення у 1856 р. (див. табл. 2.3.1) пояснюється тим, що ще влітку 1856 р. уряд мав намір завести на Чорному морі, крім Кавказької флотилії, 27 парових суден. З цього приводу навіть було видано розпорядження про влаштування біля Миколаєва заводу, здатного виготовляти машини потужністю в 100 сил. Але в

1857 р. уряд за політичними мотивами не тільки відмовився від відновлення Чорноморського флоту, але змушений був застосувати до нього широку систему скорочень [32, с. 41].

Економічна база Миколаєва, що не торкалася суднобудування та флоту, майже не змінювалася за попередні 50 років. Економіка міста перебувала у кризовому стані [164, арк. 29; 157 арк. 7].

Севастополь взагалі було зруйновано. Промисловість у місті зовсім не була розвинена. Тут головним чином займалися рибальством, городництвом, перевезенням вантажів. У 1857 р. в місті було 832 ремісника, 256 купців [550, с. 269; 163, арк. 75-77]. М.Закревський писав, що після закінчення війни навколо Севастополя залишилось 165 кладовищ, в тому числі 86 французьких [347, с. 36-39]. За статистичними даними, у 1857 р. в Севастополі нараховувалось 11887 жителів, з них 7048 чол. складали військові [163, арк. 67-68], у 1860 р. в місті вже було 6200 жителів [347, с. 152], тобто в 10 разів менше, ніж до війни [550, с. 269]. Невдовзі кількість населення ще зменшилась до 4 тис. мешканців. Роботу можна було знайти тільки на елінгу Російського товариства пароплавства і торгівлі, де постійно було потрібно від 40-60 до 100 працівників: ковалів, теслярів, казанярів, малярів, вантажників [347, с. 20-21].

На адміралтейській верфі в Миколаєві підрядники були незадоволені невиконанням контрактів, у середовищі робітників почалися хвилювання, багато з них пиячило і не з'являлось на роботу [149, арк. 1-4]. Враховуючи матеріальний стан населення, 15 лютого 1856 р. для Таврійської губернії і повітів Олександрівського, Ростовського, Одеського, Херсонського, Тираспольського, Кагульського, Бендерського, Акерманського вийшов указ, за яким були відмінені поточні податки і припинено збирання недоїмок за минулі роки. Термін дії названих пільг тривав до 1 січня 1857 р. [142, арк. 1].

Всупереч дослідникам, які вважали Севастополь не підпорядкованим управлінню Миколаївського військового губернатора після Кримської війни [328, с. 260], автор має протилежну думку. Вона базується на таких фактах. Олександр II у листі міністру внутрішніх справ від 16 жовтня 1856 р. дав роз'яснення з питання післявоєнного устрою Севастополя. Він писав, що у вересні було “височайше повеління про те, щоб Севастополь залишався надалі військовим портом і в підпорядкуванні морського начальства”, яке “мало на меті відновити управління цим містом, що існувало до останньої війни” [147, арк. 29]. Завідуючим морською частиною у Миколаєві та Миколаївсько-Севастопольським військовим губернатором було призначено О.І.Панфілова (додаток А.8), а виконуючим його обов'язки у Севастополі – П.М.Юхаріна (додаток Б.17). Панфілов

78
приймав від англо-французів Севастополь. Збереглася депеша віце-адміралу Панфілову від генерал-ад'ютанта Лідерса від 20 липня 1856 р. про те, що “після очищення Південної частини Севастополя іноземцями передати її, рівно як і Північну сторону, у ведення морського відомства” [319; 320]. 24 червня 1856 р. контр-адмірал П.Юхарін рапортував О.Панфілову: “вступив у відправлення посад командира Севастопольського порту і військового губернатора Севастополя”, “прошу Ваше Превосходительство наказати відправити негайно з Миколаєва сюди всі присутственні місця, як морського відомства, так і цивільної частини”. У липні в Севастополь направили евакуйовані під час війни до Миколаєва штаб і канцелярію командира порту, комісію військового суду, криге-комісаріатську та обер-провіантмейстерську частини, казначейство, канцелярію військового губернатора, поліцію і пожежну команду, настоятеля адміралтейського собору зі свитою [320, арк. 160, 166, 183]. 30 липня 1856 р. Юхарін передав справи контр-адміралу Ф.Д.Бартеневу (додаток Б.18), але 24 вересня 1856 р. той захворів, і на цю посаду знов заступив Юхарін [144, арк. 1-3].

3 серпня 1856 р. віце-адмірал О.І.Панфілов віддав наказ підняти прапор у Північній частині міста [319]. 26 серпня 1856 р. на посаду завідуючого морською частиною в Миколаєві і військового губернатора Миколаєва і Севастополя було призначено Г.І.Бутакова (додаток А.9) [32, с. 43]. Бартенев повернувся на свою посаду лише 7 лютого 1857 р. В цих кадрових переміщеннях мав місце поділ влади: П.М.Юхарін був командиром Севастопольського порту (флотським начальником), а Ф.Д.Бартенев – комендантом і військовим губернатором Севастополя [144, арк. 1-3]. Командиром Севастопольського порту призначили віце-адмірала П.Ф.Мессера (додаток Б.19), який вказав Бутакову, що суміщувати посади коменданта і військового губернатора незручно. Він наполягав на колишньому суміщенні посади військового губернатора і командира Севастопольського порту, бо Севастополь – місто воїнське, і все тут повинно бути підпорядковане морському начальству [144, арк. 3, 7, 8]. Після Мессера в Севастополі у 1857 р. виконуючим обов'язки військового губернатора став віце-адмірал П.М.Вукотич (додаток Б.20). Він намагався розширити штат канцелярії військового губернатора у Севастополі. Г.І.Бутаков з приводу встановлення посади правителя Севастопольської канцелярії вказав, що в ній не дозволено за штатом мати особливого діловода, а тим більше правителя, бо це не окрема установа, а тільки частина управління Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора [151, арк. 2, 4-6, 10]. Таким чином, на думку автора, Севастополь відразу після Кримської війни, як і до неї, входив до складу Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства.

17 жовтня 1858 р. розпорядженням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора графа А.Строганова Севастопольське комендантське управління з 1-го розряду переведено у 4-й, а 29 вересня була затверджена його штатна чисельність [160, арк. 1-2; 156, арк. 6]. 26 травня 1858 р. виконуючим обов'язки військового губернатора в Севастополі був призначений контр-адмірал П.І.Кислинський (додаток Б.21) [453], поліцмейстером – Бертье де-Ла-Гард [161, арк. 1-23].

Невдовзі виникли певні ускладнення у взаємовідносинах Севастополя і Миколаєва. У вирішенні різних питань Севастопольський військовий губернатор все більше звертався до Новоросійського генерал-губернатора. Г.І.Бутаков 1 жовтня 1858 р. писав, що його повноваження щодо Севастополя залишаються невизначеними, хоча він продовжував керувати там справами та роботою комісії з післявоєнної відбудови міста, і просив Новоросійського генерал-губернатора швидше визначити його повноваження щодо Севастополя [159, арк. 2 зв. –3; 147, арк. 1-120].

7 листопада 1858 р. Олександр II повелів: “Севастопольському військовому губернатору спілкуватися з цивільних справ безпосередньо з Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором”. Але питання, що заслуговували на особливу увагу, повинні були вирішуватись при безпосередній участі Миколаївського військового губернатора [497, с. LXXXII]. Посади командира Севастопольського порту і військового губернатора все ж таки були відокремлені [158, арк. 2].

У лютому 1860 р. Севастополь віднесли до портів другого розряду, а 7 жовтня 1864 р. в “заштатному місті Севастополь” скасували посаду військового губернатора [495, с. 15]. Севастополь з Херсонеським півостровом і Північною стороною увійшов спочатку до складу Сімферопольського, а потім – Ялтинського повіту Таврійської губернії. У 1865 р. всі присутственні місця Севастополя на підставі рішення Державної ради передали таврійському губернському начальству [550, с. 352]. П.Кислинського перевели на посаду севастопольського коменданта, він продовжував керувати містом до 1873 р. 16 травня 1873 р. Севастопольські міська дума та управа у зв'язку з 50-річним ювілеєм нагородили П.Кислинського званням почесного громадянина міста за плідну працю на посту військового губернатора [324, арк. 2-3]. Таким чином, тільки в 1864 р. Севастополь було виведено зі складу Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства. Саме ж губернаторство з цього року почало називатись Миколаївським.

В Миколаєві кінця 50-х років перед завідуючим морською частиною і військовим губернатором Г.І.Бутаковим постали наступні

80
завдання: відтворення військового флоту, скорочення штатів і кількості екіпажів, надання матеріальної допомоги, встановлення пенсій та влаштування побуту учасників Кримської війни та членів їх сімей тощо [31, с. 43; 148, арк. 1-673; 143, арк. 1-53].

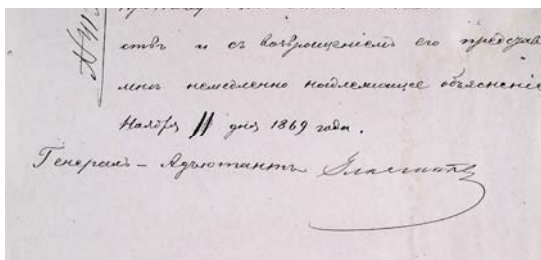
Г.І.Бутаковим була проведена реформа діловодства в канцелярії військового губернатора та органах місцевого самоуправління в Миколаєві і Севастополі [151, арк. 1-4, 6], яка зустріла опір чиновників, що намагалися великою кількістю паперів приховати крадіжки і зловживання. Він безуспішно намагався встановити тверді ціни на продукти харчування: комісія зі встановлення цін на життєві припаси не досягала своєї мети, тому вже 2 грудня 1858 р. Бутаков розпорядився передати її функції поліції [162, арк. 9-12].

Не витримавши запеклої боротьби з канцелярським крющотворством, хабарництвом, казнокрадством, не маючи реальної підтримки начальства, Г.І.Бутаков написав: “Хто ж після Севастопольської війни не знає, що у нас зверху блиск, а знизу гниль. Припиніть мовчати про це...” [401, с. 72], і попросив звільнити його з посади Миколаївського військового губернатора у відставку.

Незадовго перед призначенням нового військового губернатора, яким став Б.О. фон Глазенап (додаток А.10), 27 січня 1860 р. було затверджене нове Положення по морській частині: “Загальне формування управління морським відомством”. На чолі Миколаївського порту, який оголошувався головним на Чорному морі, став головний командир порту, в підпорядкуванні якого знаходились всі кораблі, судноверфі, заводи, майстерні, склади, установи, а також розквартировані на території порту стройові військові частини. Він відповідав за організацію всіх видів забезпечення кораблів і суден, приписаних до порту, його оборону, підтримання порядку, був начальником гарнізону. Підлягав він генерал-адміралу, а з берегових справ – керуючому Морським міністерством. Управління Миколаївського порту включало секретаріат головного командира, штаб, суднобудівну, артилерійську, комісаріатську, гідрографічну, будівельну та медичну частини, портову скарбницю, комісію військового суду, архів і канцелярію. Всі підрозділи безпосередньо підлягали головному командирі, керівники гідрографічної та медичної частини підпорядковувались ще й відповідним управлінням Морського міністерства [353, с. 233].

Управлінню військового губернатора підпорядковувались канцелярії Миколаївського і Севастопольського військового губернатора в Миколаєві і Севастополі (до 1864 р.), поліція, присутственні місця, комендантське управління та Управління чорноморських адміралтейських поселень. Таким чином, Б.О.Глазенап, прибувши до Миколаєва, об’єднав у своїх

руках цивільну та військову влади, посади Миколаївського військово-⁸¹го губернатора та головного командира Миколаївського порту. Насамперед, він зайнявся встановленням контактів із місцевим самоуправлінням і реформуванням роботи станових установ у Миколаєві, нагляд за станом і діяльністю яких – один з перших обов'язків губернатора. (Детальніше розгляд цього напрямку роботи Б.О. фон Глазенапа проведено автором посібника у підрозділі 3.1).

Фрагмент документа з автографом адмірала Б.О. фон Глазенапа, 1869 р.

У 1860 р. Б.О.Глазенап звернувся у Петербург з проханням відкрити Миколаївський порт для закордонної торгівлі. Ця пропозиція зустріла опір високопоставлених осіб з міністерств іноземних справ, фінансів та морського. Однак він переконливо довів необхідність відкриття Миколаївського порту для заходу іноземних суден [178, арк. 1-9], посилаючись на збільшення обсягів торгівлі у Миколаєві, зростання населення Новоросійського краю, необхідність розширення ринків збуту сільськогосподарської продукції, прекрасні природні умови і розташування Миколаївського порту тощо. Відкриття порту могло покласти початок розвитку комерційного річкового судноплавства від Миколаєва до Вознесенська, появи нових робочих місць, інтенсивному розвитку економіки міста і всього краю [178, арк. 17-18]. Цей документ у червні 1861 р. було представлено на розгляд генерал-адміралу Костянтину Миколайовичу. Приблизно через рік Глазенап, завдяки своїм дипломатичним здібностям, отримав дозвіл на відкриття порту для заходу іноземних суден з 1 червня 1862 р. [178, арк. 46], митниці 1-го класу та іноземних консульств. Звістка про це була схвально зустрінута міською думою і купецтвом, яке запропонувало влаштувати пряме сполучення між Константинополем і Миколаєвом [178, арк. 94-101], виділити пароплав для буксировки суден по р. Південний Буг, а також заснувати особливий комітет з

82
почесних громадян при міській думі для знаходження способів розвитку закордонної торгівлі. Глазенап схвалив дві перші пропозиції купців, а замість комітету запропонував утворити комерційну біржу [178, арк. 102-103]. Відсутність біржі ще довгий час, аж до 1885 р., утруднювала розвиток хлібної торгівлі.

Митниця почала свою діяльність з 1 червня 1862 р. в найнятому для неї помешканні на пристані біля Попової балки. Штат митниці складали: управляючий, скарбник, секретар, перекладач, бухгалтер, пакаузний та корабельний наглядачі, канцеляристи, доглядачі, вартові, а також експерт аптекарських матеріалів та фарб.

Управління Миколаївського комерційного порту

Митні прибутки швидко росли: якщо за 1849-1859 рр. вони склали всього 73 руб. [178, арк. 3], то за другу половину 1862 р. – 9322 руб. 88 коп., за 1863 р. – 30534 руб. 48 коп. [178, арк. 123 зв.]. Такому збільшенню митних зборів значною мірою сприяв завіз кримської солі. У 1869 р. в комерційному порту відкрилась закордонна митниця 1-го класу.

В 1862 р. до Миколаєва прибуло тільки 9 іноземних суден, в 1863 р. – вже 20, 1864 р. – 86, 1865 р. – 212, 1866 р. – 187, 1867 р. – 211 [575, с. 400]. Кораблі прибували з усього світу: у 1863 р. прибуло 8 австрійських, 3 італійські, 5 грецьких, 1 іонічеський, 2 норвезьких, 1 російське судно [430, с. 6]. Загальна вартість експорту і імпорту закордонної торгівлі постійно збільшувалася (Додаток Д, таблиця 1).

*Панорама Миколаївського
комерційного порту*

Найбільшого розмаху, як і передбачав Б.О. фон Глазенап, набула хлібна торгівля. Хліб везли з Кременчука, Єлисаветграда, Нової Праги, навіть з Чигиринського та Звенигородського повітів Київської губернії. Але основними постачальниками були найближчі до Миколаєва території Одеського та Херсонського повітів. Звідси збиралося у Миколаїв до 600000-650000 четвертей (місткість четверті зерна складала близько 8 пудів), що

транспортувалися гужем і по Південному Бугу з Вознесенська [575, с. 400, 405]. Хліб, за винятком невеликої кількості для місцевих потреб, відправлявся в Одесу та інші чорноморські порти або за кордон. З відкриттям порту вивіз хліба в Одесу значною мірою скоротився: так, у 1860-1862 рр. було відправлено 143688 четвертей, а в 1865 р. – лише 84000 четверті. Це складало приблизно 1/15 всього вивезеного з Миколаєва хліба. Експорт хліба за кордон прямо з Миколаєва, навпаки, збільшився в надзвичайно швидкій прогресії: в 1863 р. вивезено 29827 четвертей, в 1867 р. ця цифра досягла 1015830 четвертей [178, арк. 123-124].

Однак економічному розвитку губернаторства заважала відсутність залізничного та пароплавного сполучення з іншими містами країни, поштово-телеграфного зв'язку, необхідно було заснувати лоцманські станції у Миколаєві та Очакові. Торгівля хлібом зосереджувалась в руках Одеських торгових домів Єфрусі і К°, Когана, Родоконакі та інших. Миколаївські купці відправляли не більше 1/3 всього хліба, вони не витримували конкуренції з євреями, хлібні магазини яких висувалися далеко в степ назустріч виробникам. Ю.Янсон писав, що хлібною торгівлею займалися навіть євреї, які не мали відповідної гільдії і прикривались російськими іменами [575, с. 401].

Бурхливий розвиток капіталізму в Україні все більше, незважаючи на сувору регламентацію життя поселенців з боку морського відомства, втягував у ринкові відносини адміралтейські села [524, с. 25].

Каботажна гавань

У них проводились ярмарки, базари. Торгували в основному хлібом та худобою. Поглибилась майнова диференціація селян. У 1860 р. з 2281 сімейства шести адміралтейських поселень 142 не мали своїх будинків [446, с. 510], а в таких господарствах, як у П.Таточенка (мав 30 голів рогатої худоби), К.Таточенка (22 голови рогатої худоби і 46 овець), І.Данилевського (мав 24 голови рогатої худоби і 120 овець), Ф.Глушкова (44 голови рогатої худоби і 60 овець), А.Запорожака (500 овець), використовувалась наймана робоча сила [297, арк. 15-17, 19-20, 28, 31-32, 35-37].

15 липня 1861 р. разом з ліквідацією кріпацтва “Височайше затвердженою думкою Державної ради” було скасовано залежність чорноморських адміралтейських поселень від морського відомства, а поселянам надано право зараховуватись в міські або сільські стани на підставі загальних законів, вони мали сплачувати всі види податків та відбувати повинності, як і аналогічні верстви населення [493, с. 169-170]. Для влаштування місцевого самоврядування в колишніх адміралтейських поселеннях у 1859 і 1861 рр. працювали комісії на чолі з генерал-лейтенантом М.Н.Кумані і контр-адміралом Я.М.Юхаріним [446; 168]. На їх пропозицію для завідування господарськими, громадськими і сирітськими справами були утворені Богоявленсько-Покровська, Воскресенсько-Калинівська, Березнегувато-Висунська приміські думи [168, арк. 28, 34, 37-38, 43, 47, 51, 56, 80]. З ініціативи військового губернатора Б.О. фон Глазенапа членам дум призначалось жалування: головам – по 75 руб., гласним – 50 руб., секретарю – 300 руб. на рік, яке виплачувалось з громадської казни, крім секретаря, що одержував гроші з державного бюджету [567, арк. 176]. Голови приміських дум і гласні прирівнювались до державних службовців IX і XIV класів відповідно [168, арк. 274].

Вибори до дум пройшли на початку весни 1862 р. [168, арк. 141]. Для нагляду за ходом виборів Б.О. фон Глазенап призначив спеціальну комісію на чолі з Я.М.Юхаріним [168, арк. 169]. В Богоявленсько-Покровській приміській думі першим головою обрали І.Росошинського, а гласними – П.Таточенка і К.Колесникова, у Воскресенсько-Калинівській – І.Степанова, гласними – В.Ширенка і А.Шулікова, у Березнегувато-Висунській – Ф. Артюшенка, гласними – В.Калашника і Л.Седенка [168, арк. 144, 145, 148, 152, 154, 161, 164]. Військовий губернатор Б.О. фон Глазенап розглядав кандидатуру кожного обраного окремо і затверджував їх на своїх посадах. Для збирання податків та інших внесків в кожній міщанській громаді “з надійних людей” обирався староста та його помічники десятські по одному на кожну тисячу населення [168, арк. 205, 221]. Для завідування поліцейською частиною у

передмістях були призначені поліцейські пристави по одному на два сусідні передмістя (з жалуванням 120 руб. на рік). Пригородне поліцейське управління знаходилось в підпорядкуванні міської поліції Миколаєва [567, арк. 184, 189]. Витрати на утримання цих установ покладались на громади передмість. У судовому відношенні пригородні міщани, які раніше знаходились у веденні морського генерал-аудиторіату, були підпорядковані Миколаївському міському магістрату [168, арк. 65 зв., 224 зв.].

Б.О. фон Глазенап безпосередньо входив у всі справи з організації управління передмістями. Він видавав накази по влаштуванню пригородів, призначав комісії, затверджував на посадах чиновників, листувався з підлеглими йому установами і чиновниками. За звільнення чорноморських адміралтейських поселенців від кріпосної залежності 16 квітня 1862 р. Глазенапа нагородили золотою медаллю, а 1 січня 1863 р. йому пожалували 4000 десятин землі і особливий знак в “пам’ять успішного введення в дію Положення 19 лютого 1861 р.” [455, с. 587].

Зміни в статусі чорноморських адміралтейських поселенців відповідним чином відбилися на стані справ в Миколаївському адміралтействі. Основну робочу силу адміралтейства до 1 січня 1863 р. склали чорнороби чорноморських адміралтейських поселень і майстри морських робочих екіпажів. Крім праці на підприємствах морського відомства, вони несли весь тягар оподаткування і казарменної служби [398, с. 123-125]. Працювали майстри й адміралтейські селяни в нелюдських умовах, жили в холодних і сирих казармах, погано харчувались, мали незадовільну медичну допомогу. Вони часто хворіли, мали високу смертність, особливо серед дітей. Навіть офіційні особи вимушені були визнати нелюдські умови праці робочих морського відомства [26, с. 32; 524, с. 26; 301, арк. 2-23, 58-59]. Заснований у 1856 р. при Морському міністерстві комітет з питань скасування робочих екіпажів вирішив скоротити їх склад на 2/3 і замінити вибулих вільнонайманими. Більшість представників портової адміністрації і Морського міністерства розуміла, що вільнонаймана праця більш ефективна, ніж кріпацька [27, с. 59]. Тому невдовзі після звільнення адміралтейських поселенців, а саме 8 жовтня 1862 р., вийшло Височайше затверджене Положення морського відомства про звільнення майстрових робочих екіпажів [398, с. 126], з яких формувались кадри постійних (обов’язкових) майстрових і робочих морського відомства. По Миколаївському порту кількість кадрових робітників становила 614 чол. [27, с. 86-87, 89].

На початку 60-х рр. XIX ст. застосування вільнонайманої праці на підприємствах морського відомства в Миколаєві помітно зросло, водночас експлуатація робітників посилилась. Вони працювали за мізерну заробітну платню, а рентабельність виробництва на підприємствах морського відомства збільшилася в декілька разів. Введення в дію Положень від 15 липня 1861 р. і 8 жовтня 1862 р. створило умови для розвитку капіталістичних відносин на підприємствах суднобудівної промисловості, в тому числі у Миколаєві.

Б.О. фон Глазенап намагався покращити стан справ в адміралтействі, впроваджуючи технічні новинки. Для перевезення вантажів в Англії було куплено локомотив, залізний кран на 40 тонн, прес для загинання труб, стругальний і довбальний верстат. Б.Глазенап направив портового інженер-механіка Міллара на всесвітню виставку 1862 р., де той ознайомився не тільки з технічними новинками, а й із станом суднобудівної промисловості Англії [398, с. 130-133; 385, с. 27].

З розвитком капіталізму Миколаїв потребував відкриття справжніх банківських установ замість городского комітету, тому губернатор призупинив його роботу, і почалася поступова ліквідація справ, яка продовжувалася до 1876 р. В свої справи комітет втягував не тільки приватних осіб, а й різні установи і товариства: міську думу, сирітський суд (вклад суду доходив до 100 тис. руб.), богадільню, навчальні заклади. Рахунки були до того заплутані, що призначена ліквідаційна комісія з міністерських чиновників і бухгалтерів три роки даремно їх розплутувала. Проте комітет зміг розрахуватись з усіма вкладниками, видати на заснування нового міського банку позику в 15 тис. руб. і передати міській управі 200 тис. руб. У 1868 р. було засновано міський громадський банк, Миколаївське відділення Державного банку і 1-ша позико-ощадна каса при ньому [57, с. 127-128].

Крім реалізації урядових реформ, Б.О. фон Глазенап прагнув надати військово-морському Миколаєву вигляд культурно-освітнього центру. Адмірал планував відкрити в місті університет для Півдня Росії (згодом університет відкрили в Одесі), а потім політехнічний інститут (було відкрито в Харкові) [417, с. 92-94]. З його ініціативи засновано у 1863 р. чоловічу і жіночу гімназії [427, с. 140; 429, с. 44], 19 шкіл грамотності в бідних кварталах міста [100, арк. 1-4]. За школами грамотності, як і за притулком для жебраків, доглядала дружина адмірала Емілія Антонівна фон Глазенап, яка була головою благодійного жіночого товариства. У 1866 р. цьому товариству передали міську лікарню і лазню [92, арк. 29]. Б.О. фон Глазенапа обрали почесним попечителем гімназій. Кращим учням гімназії надавали стипендію його імені [177, арк. 1-25].

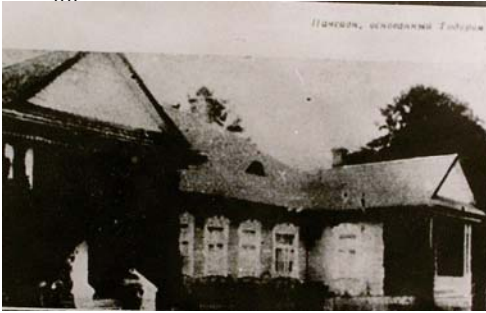

2-га Миколаївська жіноча гімназія

На часи Глазенапа припадає заснування і заселення інвалідних хуторів біля Миколаєва. Спеціальний комітет по їх влаштуванню почав працювати у 1861 р. Навесні 1862 р. було вже побудовано 10 будинків для десяти сімейних інвалідів морського відомства. Перші поселенці були з унтер-офіцерів, георгіївських кавалерів. Будинки були їм передані в довічне володіння, після їх смерті дружини й діти могли володіти ними ще протягом 3-х років [427, с. 142]. За ініціативою Б.Глазенапа 27 липня 1862 р. у Миколаєві було відкрито комітет громадського “здрав’я” [173, арк. 1-4], який займався охороною громадського здоров’я, проводив заходи з профілактики епідемій і епізоотій.

9 червня 1862 р. царський уряд вирішив зосередити у Миколаєві тих сербів, болгар, чорногорців, які здобули середню освіту за кошти державної скарбниці у різних містах Росії. У 1867 р. казенний пансіон при Миколаївській гімназії був реорганізований у приватний закритий заклад – Південнослов’янський пансіон, якому було надано 35 казенних стипендій. До нього могли вступати також православні вихідці із балканських областей Туреччини, які бажали здобути середню освіту в Росії на власні кошти.

Створюючи цей пансіон, правлячі кола царської Росії мали на меті використати його вихованців як свою креатуру на Балканському півострові і зміцнити там свій вплив, який похитнувся після Кримської війни [364, с. 61-63]. З іншого боку, надання південнослов’янській молоді можливості здобувати освіту в Росії, підготовка національної інтелігенції для балканських країн об’єктивно сприяли їх культурному розвитку і викликали вдячність їх народів. Директором пансіону

Будинок Південнослов'янського пансіону

Болгарії [190, арк. 40; 198, арк. 83, 86; 222, арк. 402-402 зв.; 238, арк. 5 зв.]. За період існування Південнослов'янського пансіону в ньому виховувалось майже 800 болгарських юнаків і близько 50 представників інших народів Балканського півострова: сербів, черногорців, герцеговинців та ін. [282, арк. 13, 26, 41, 57]. Закриття пансіону у 1892 р. було пов'язано із виконанням свого основного завдання: південні слов'яни, які приїжджали до Росії наприкінці XIX ст., вже потребували переважно вищої освіти, середні навчальні заклади вони закінчували у себе на батьківщині [364, с. 62].

За проектом відомого спеціаліста з ракетної справи К.І.Константинова у 1871 р. в Миколаєві збудовано казенний ракетний завод, єдиний тоді в Росії. Завод мав 33 окремі майстерні, лабораторію і 6 приміщень для складів. Він виготовляв бойові, освітлювальні, сигнальні і рятувальні ракети [172, арк. 1-185].

4 січня 1865 р. в Миколаєві вийшов перший номер газети "Николаевский вестник" [456, с. 3-4]. У 1870 р. її передплачували 404 читачі. Редактором газети був учень Глазенапа капітан-лейтенант Е.С.Павловський.

Таким чином, 1860-1870 рр. були позначені відбудовою господарства і суднобудування в Миколаївському військовому губернаторстві. Миколаєву вдалося подолати серйозну економічну кризу, викликану різким скороченням флоту і зменшенням асигнувань на суднобудування з боку Морського міністерства і уряду, і він став розвиватись переважно як торговий порт. Адміралтейські селяни та робітники робочих екіпажів звільнялися від кріпосної залежності. Капіталістичні відносини почали проникати всюди, починаючи з підприємств морського відомства і закінчуючи колишніми адміралтейськими поселеннями. Визначну роль у губернаторстві в цей період зіграв Б.О. фон Глазенап. Багато його планів і

став Тодор Мінков [72, арк. 60]. У пансіоні вчилися майбутні керівники національно-визвольного руху болгарського народу: Панайот Волов, Атанас Узунов, Петро Єнчев, Михайло Греков, Георгі Кирков, письменники Алеко Константинов і Георгі Стаматов та багато інших відомих діячів освіти, науки і культури

задумів втілювалося в життя вже після його від'їзду з Миколаєва: проведення залізниці, відкриття хлібної біржі, вищих навчальних закладів та інше. Час, коли Глазенап був військовим губернатором, можна назвати епохою відродження Миколаєва. За десять років перебування на посаді йому вдалося перетворити військове містечко, пристосоване суто до потреб будівництва

Контора Миколаївського ракетного заводу

кораблів для Чорноморського флоту, в один з економічно розвинутих центрів на Півдні України. Незважаючи на всі труднощі, Миколаївський порт наприкінці XIX ст. посідав третє місце після Петербурга і Одеси за обсягом торгівлі із закордоном, а за експортом зерна – перше в Російській імперії [422, с. 4].

Зростання зовнішньої торгівлі, поширення міжнародних зв'язків викликало необхідність появи у Миколаєві іноземних консулів. Бельгію з 1869 р. представляв Тит Ноццоліні, а з квітня 1881 р. – Іван Ерліх, який навіть обирався до складу Миколаївської міської думи 1888-1892 рр. [253, арк. 1]. Італію презентували у свій час Луї Віталі, Генріх Чиноньяті, Донатті [264, арк. 27; 259, арк. 993]. Австрійським консульським агентом був Людвіг Кулисич, пізніше він одночасно виконував обов'язки іспанського віце-консула [264, арк. 27-27 зв.].

У 1874 р. бельгійський віце-консул Ноццоліні вже перебував на посаді шведського і норвезького віце-консула, його змінив у травні 1874 р. негодіант Карл Лаутон. 27 лютого 1878 р. купця Фрідріха Геллера призначено віце-консулом Німецької імперії в Миколаєві [175, арк. 1-3]. Після його смерті цю посаду у грудні 1882 р. зайняв Франц Фрішен, який до цього був нідерландським віце-консулом. Німецьким віце-консулом він був аж до 1914 р., коли на початку Першої світової війни ледве встиг виїхати до Німеччини, бо підозрювався у шпигунстві [102, арк. 1-2].

На посаді консула “Її Величності королеви Великобританії в Миколаєві” у жовтні 1874 р. було затверджено Г.А.Стівенса. У серпні 1876 р. він передав консульство К.Лаутону. З 1877 р. Великобританію представляв Вільям Георг Вагстаф, а з травня 1896 р. – Артур Відгуз [247, арк. 1].

Фрагмент документа з фонду "Канцелярія Миколаївського військового губернатора" з автографом адмірала М.А.Аркаса, 1878 р.

У травні 1876 р. Луї Віталі призначається французьким консульським агентом у Миколаєві, у вересні 1881 р. його змінив Олександр Кубаш. Іноді один і той же консул виконував обов'язки в двох або більше містах. У квітні 1892 р. вийшов указ Сенату про визнання французького консульського агента в Херсоні Юлія Казимира Аллара в цьому ж званні у Миколаєві [255, арк. 1-2]. У листопаді 1895 р. французьким консульським агентом став Олександр Вадон [266, арк. 1-2].

Комерційний агент Махмед Садик-Бей у березні 1880 р. став турецьким віце-консулом. З 1890 р. його змінив Раканія Ефенді, а у листопаді 1894 р. – Фазиль-Бей [257, арк. 1-2].

25 червня 1891р. грецьким віце-консулом було призначено Георгія Зигомаласа [264, арк. 27; 250, арк. 1-5; 249, арк. 1-5]. Миколай Сербос з червня 1882 р. був датським віце-консулом. Російський підданий Георгій Властелиця 6 квітня 1894 р. указом імператора був призначений сербським нештатним віце-консулом. У 1895 р. в Миколаєві діяло 12 консульств: нідерландське, датське, шведське і норвезьке, бельгійське, британське, німецьке, турецьке, італійське, грецьке, австро-угорське, французьке [54, відділення 2, стовп. 1570].

Консули займались в Миколаєві видачею паспортів і віз, вели акти громадянського стану, здійснювали нотаріальні функції, займались легалізацією документів, наглядали за точним виконанням торгових договорів і різних конвенцій, сповіщали свої уряди про хід торгівлі і мореплавання в регіоні, про вихід нових законів, зміни тарифів, цін, забезпечували покровительство підданам своєї держави. Миколаїв входив до Одеського консульського округу, яким керували генеральні консули або консули. Вони призначали в Миколаїв, як правило, віце-консулів або консульських агентів, які відносились до 4-го, нижчого, консульського рангу. Поява постійних представників іноземних

країн в Миколаєві у 70-ті роки XIX ст. свідчила про міжнародний рівень міста (у XX ст. – на початку XXI ст. в Миколаєві немає жодного іноземного представництва – Л.Л.).

8 травня 1871 р. указом імператора адмірал Б.О. фон Глазенап був призначений членом Адміралтейств-Ради, а на посаду головного командира Миколаївського порту і Миколаївського військового губернатора призначили генерал-ад'ютанта віце-адмірала М.А.Аркаса (додаток А.11). 27 травня 1871 р. М.Аркас направив листа про вступ на посаду Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору А.Г.Строганову. В цей же день о 10-й ранку йому були представлені всі чини Чорноморської флотилії, порту і всіх підвідомчих військово-му губернатору установ: комендантського управління, поліції, думи та сирітського суду, квартирної комісії і міського банку [187, арк. 1-2, 5-6]. Надалі М.Аркас видав розпорядження про обов'язкову присутність на прийомах у губернатора іноземних консулів [191, арк. 1-2].

На цей момент губернаторство складалось з Миколаєва, шести передмість і п'яти хуторів. На території губернаторства проживало 73681 чол., з них у Миколаєві – 52318 чол., в Березнегуватому і Висунську – 7819 чол., Богоявленську і Покровську – 5797 чол., Воскресенську і Калинівці – 4899 чол., на хуторах Аверін, Кулебякін, Водопій, Мішков, Погорілов – 2848 чол. [269, арк. 53]. У 1870 р. промисловість була представлена 22-ма приватними і казенними заводами і фабриками, працювало 796 ремісників [269, арк. 48]. Але вже через два роки в губернаторстві діяло 115 заводів і фабрик, на яких працювало 1224 робітники, сума виробництва складала 964360 руб. [271, арк. 56]. В місті і пригородах було 59 навчальних закладів, в них працювало 208 вчителів, навчалось 2760 дітей. В Богоявленську, Покровську, Воскресенську і Калинівці існувало по 1 школі грамотності, в Березнегуватому – 2, у Висунську школа не працювала через капітальний ремонт будинку [271, арк. 79-80]. Жителі пригородів і хуторів займалися сільським господарством, землеробством, тваринництвом, городництвом [270, арк. 3, 11, 18, 25, 33, 44].

В Миколаєві розташовувались 54-й Мінський і 55-й Подольський піхотні полки, чотири роти Миколаївської фортечної артилерії, комендантське управління й ордонанс-гауз. Миколаївці на міські доходи утримували і ремонтували казарми для розташованих у місті військових частин [268, арк. 48-49]. Невдовзі 54-й Мінський полк було переведено в Бессарабію, замість нього у 1873 р. в Миколаєві розташували 58-й Празький полк [199, арк. 1-9]. У 1874 р. до міста було переведено 1-й батальйон 59-го Люблінського полку [202, арк. 1-11].

*Ластові казарми 58-го піхотного
Прзького полку*

Судові установи існували в кожній з чотирьох частин міста і складались з мирових суддів, судових приставів, слідчих, товаришів прокурора Херсонського мирового суду, помічника начальника Херсонського губернського жандармського управління. Канцелярія Миколаївського військового губернатора за штатом включала правителя, його помічника, реєстратора, городових лікаря і архітектора [188, арк. 1; 217, арк. 1-7].

Вже в травні 1871 р. на нового губернатора чекав перший організований страйк робітників на адміралтейській верфі. Майстри на будівництві царської яхти “Лівадія” вимагали справедливої оплати своєї праці. Триденна боротьба майстрових увінчалась успіхом – вимоги робітників були задоволені [449, с. 86]. З робітниками Миколаєва підтримували тісний зв’язок члени Одеського “Південноросійського союзу робітників” – першої робітничої політичної організації в Росії, створеної в Одесі у 1875 р.

М.А.Аркас, як і Б.О. фон Глазенап, почав з перетворень в місцевому і становому самоврядуванні Миколаєва. Він контролював введення в дію “Городового положення” Олександра II від 16 червня 1870 р. (див. підрозділ 3.1. – Л.Л.)

М.А.Аркас в першу чергу звернув увагу на порядок ведення міського господарства [58, с. 277]. Він призначив комісію, яка з’ясувала стан міських прибутків і витрат. В результаті вдалося відшукати кошти на збільшення штату поліції і пожежної команди, розпочати освітлення міських вулиць. Для відливки міських ліхтарів Аркас виклопотав у Миколаївського адміралтейства 2750 пудів чавуну [186, арк. 1-19]. Губернатор розпорядився роздавати приватним особам ділянки у Миколаєві для влаштування дач і хуторів з земель морського відомства. У червні 1874 р. для цієї мети була спеціально заснована комісія на чолі з капітаном 1-го

*Будинок Миколаївської
Маріїнської жіночої гімназії*

рангу І.І.Савельєвим. Всього роздано 114 ділянок, з них 83 – безземельним міщанам міста [58, с. 131]. За міські межі було перенесено бойні та цвинтарі. Для влаштування в місті мостових у 1878 р. М.Аркас виклопотав 65 тис. руб. Цих коштів було недостатньо, тому за ініціативою губернатора з 1 січня 1880 р. був введений півкопійковий податок з усіх товарів, що вивозились за кордон, а кошти ці направлялись на ремонт та будівництво портових споруд, влаштування мостових [261, арк. 3-4]. У власність міста було передано декілька будівель, що раніше належали морському відомству. В них розмістили Маріїнську жіночу гімназію, Ластові казарми [261, арк. 5].

Морське відомство також передало наділ землі для будівництва Знам'янсько-Миколаївської дільниці залізниці, вокзалу та інших споруд станції Миколаїв [197; 206; 192]. На заощаджені за відчуження землі кошти побудували шосе від залізничного вокзалу до Бузького мосту. М.А.Аркас клопотав про заснування Миколаївського комерційного банку, товариства взаємного кредиту [189, арк. 1-28].

М.А.Аркас як військовий губернатор міста був почесним попечителем учбових закладів. За його допомогою відкрито в Миколаєві юнкерське та Олександрівське реальне училища, приватний пансіон пані Панферової перетворено в другу жіночу гімназію, збільшено кількість народних шкіл [261, арк. 5 зв.], відкрито три ночліжних притулки, відчужено землю і побудовано притулок для людей похилого віку та дітей-сиріт на 200 осіб. В духовному заповіті М.А.Аркас передав притулку капітал в 20 тис. руб. [58, с. 132, 170, 207, 277-285, 287, 288, 290-291]. М.А.Аркас також був головою Миколаївського місцевого управління

Будинок Миколаївського комерційного банку

*Відбиток печатки
Канцелярії Миколаївського
військового губернатора,
1878 р.*

Червоного Хреста та Миколаївського окружного правління товариства рятування на водах [195, арк. 1-22] У 1874 р. за ініціативою М.А.Аркаса в Миколаєві засновано товариство допомоги нужденним особам, які прагнуть до освіти. Біля Миколаєва було влаштовано бараки для 10 тис. хворих на тиф, які були евакуйовані з місць бойових дій. У місті було зібрано більше 3 тис. руб. членських внесків на лікування хворих і поранених. Адмірал М.Аркас наполіг на будівництві шпиталю на відстані 6 верст від Миколаєва, цим місто було врятоване від епідемії тифу [58, с. 207, 277]. За свої заслуги перед жителями Миколаєва 21 січня 1881 р. адмірал М.Аркас був удостоєний звання почесного громадянина міста [220, арк. 1; 261, арк. 6].

Крім цих справ, М.А.Аркас активно працював в адміралтействі. Російський уряд бачив в Миколаєві виключно кораблебудівну верф для Чорноморського флоту і чекав на будівництво панцерних кораблів. У жовтні 1870 р. Росія, скориставшись франко-пруською війною, відмовилась виконувати умови Паризького договору щодо заборони тримати флот на Чорному морі. У 1871 р. це підтвердила Лондонська конференція. З 1 жовтня 1871 р. посада військового губернатора Миколаєва знову поєднувалася з посадою головного командира Чорноморського флоту і портів, а доручене йому управління стало називатись Головним управлінням Чорноморського флоту і портів [353, с. 238]. Невдовзі в Миколаєві починається реконструкція адміралтейства. У 1869 р. було ухвалено рішення про будівництво тут 4 панцерних суден для Чорноморського флоту для захисту морських берегів. Перший броненосець “Новгород” був закладений 1 квітня 1871 р., спущений 21 травня 1873 р. і мав круглу палубу [58, с. 127].

12 квітня 1877 р. Олександр II видав Маніфест про початок війни з Туреччиною. Під приводом захисту християнського населення Герцеговини, Боснії, Болгарії Росія хотіла зміцнити свої позиції на Балканському півострові [213, арк. 125]. М.Аркас в “Николаевском вестнике” сповістив населення військового губернаторства про початок війни, а також про те, що в Бессарабській області, приморських повітах Херсонської і Таврійської губерній і Кримському півострові оголошено воєнний стан. З 14 квітня оголошувався воєнний стан в Миколаївському військовому губернаторстві [213, арк. 9-10]. На Миколаїв як на тилове місто знов покладався весь тягар постачання армії і флоту. У випадку евакуації державних та станових установ міста витрати також було б покладено на місцеве населення [213, арк. 1-2].

28 квітня 1877 р. в губернаторстві було оголошено указ Олександра II про особливий порядок відповідальності цивільних в місцевостях, в яких оголошено воєнний стан. За бунт проти “верховної влади”

і державну зраду, навмисне підпалення набоїв, продовольства, пошкодження телеграфу, водопроводу, залізниці, мостів, приховування відомостей про пересування ворога, напад на вартового чи воєнний караул, за збройний опір караулу чи навмисне вбивство вартового осіб цивільного відомства передавали до військового суду і піддавали покаранням, передбаченим законами воєнного часу [213, арк. 68].

7 травня 1877 р. командує військами Одеського військового округу генерал-ад'ютант Семєка зобов'язував у зв'язку з війною тримати населення приморських міст “в бездоганній покорі, забороняти їм усілякі шкідливі промови і судження, а також наглядати, щоб між жителями не розповсюджувались шкідливі книги, брошури, твори і т.п.” [213, арк. 75]. Турки, які прибули у місто під час війни “під захист російських законів”, повинні були переїздити на проживання у внутрішні губернії Росії [213, арк. 39, 111].

У 1877 р. з Москви до Миколаєва був переведений військовий шпиталь № 84 [214, арк. 1-221]. Шпиталь на 980 ліжок розташували в Кореневських і Спаських казармах, які не були підготовлені до прийому хворих, про що зазначив і сам М.Аркас, відвідавши його 13 січня 1878 р. 31 січня цього ж року міський голова І.Сиротинський доповідав губернатору, що всі недоліки усунуті, хоча це можна поставити під сумнів. Ремонт шпиталю було віднесено, як завжди, на рахунок жителів Миколаєва [214, арк. 37, 39, 73, 79, 90, 125, 132, 137, 155, 175, 184].

На радість мешканців міста, ця війна виявилася короткою і перемогу в ній здобула Росія. Вже 27 січня 1878 р. в передмісті Константинополя Сан-Стефано було підписано мирну угоду з Туреччиною [213, арк. 165].

На часи Аркаса припали останні адміністративно-територіальні зміни в Миколаївському губернаторстві. 19 травня 1874 р. виконуючий обов'язки міністра внутрішніх справ генерал-лейтенант Шидловський звернувся до М.Аркаса з пропозицією застосувати до колишніх адміралтейських поселень “Городове положення” 1870 р. У висновку комісії, яка була призначена М.Аркасом і досліджувала стан миколаївських передмість, вказувалося, що сільськогосподарські “пригороди, знаходячись у районі Херсонського повіту, не мають нічого спільного з (кораблебудівним. – Л.Л.) Миколаєвом, а, навпаки, інтереси їх тісно пов'язані з інтересами повіту і навіть губернського міста”. Тому згідно з указом від 13 травня 1877 р. і наказом Миколаївського військового губернатора від 8 червня 1877 р. передмістя Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Покровськ, Березнегувате і Висунськ були перейменовані в посади, виведені з управління Миколаївського військового губернатора і підпорядковані Херсонській губернській адміністрації

⁹⁶
[205, арк. 54]. Таким чином, в Миколаївському військовому губернаторстві залишились тільки саме місто та хутори, розташовані на приміській землі.

М.А.Аркас був дуже набожною людиною. В своєму маєтку в с. Богданівці (сучасна Стара Богданівка Миколаївського району Миколаївської області) адмірал на власні кошти побудував церкву. Вона була освячена архієпископом Димитрієм. До цієї церкви вже третє століття мають можливість приходити жителі Старої і Нової Богданівки (Миколаївський р-н), Козирки (Очаківський р-н) та інших навколишніх сіл [58, с. 119-125]. Службовців свого управління М.Аркас наказував запрошувати на молебні до Адміралтейського собору спеціальними повістками [218, арк. 1-55].

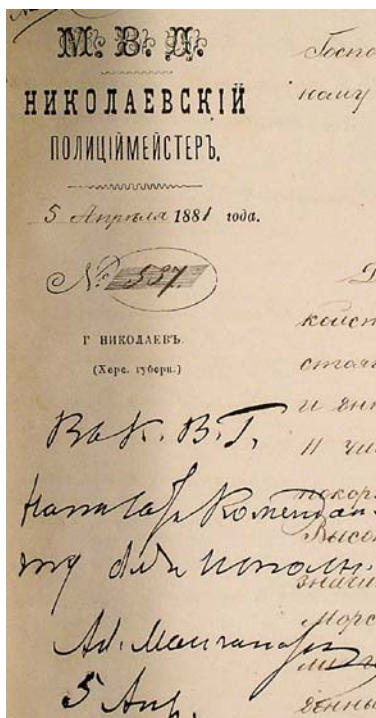
У 1878 р. М.Аркас вимушений був ненадовго залишити Миколаїв і відправитись в Італію, в Сан-Ремо, лікувати свою хвору доньку Софію. З Сан-Ремо у січні 1879 р. М.Аркас надіслав генерал-ад'ютанту С.Лісовському листа, в якому виклав всі переваги суміщення посад Миколаївського військового губернатора і головного командира Чорноморського флоту і портів [58, с. 261-267] (фрагмент цього листа наведено у додатку В).

З ім'ям М.А.Аркаса також була пов'язана боротьба з народницьким рухом. Народники діяли в Миколаєві в 70-80-х рр. XIX ст. Миколаївська група складалась з 20-30 чоловік флотської та учнівської молоді. Вони розповсюджували заборонену літературу, а також готували зброю для замаху на імператора. Замах планувалося здійснити у Миколаєві в серпні 1878 р. Але після провалу одеської організації поліція натрапила на сліди миколаївських народників і ще до приїзду Олександра II заарештувала 9 її членів. Під час обшуку в них було знайдено прокламації і вибухівку. Керівники організації І.І.Логовенко та С.Я.Віттенберг на "процесі 28-ми" були засуджені до смертної кари і за розпорядженням М.А.Аркаса страчені 11 серпня 1879 р. [303, арк. 1-6]. Через два роки полковник М.Ю.Ашенбренер і Й.Ювачов знову створили у Миколаєві групу з армійських та флотських офіцерів. До них двічі приїздила з Одеси відома діячка народницького руху В.М.Фігнер. 1882 р. за доносом провокатора група була розгромлена, а її учасників заслано на каторгу [64, с. 44].

М.А.Аркас значно вплинув на долю сина Миколу Миколайовича Аркаса, який за життя батька розпочав свою кар'єру в канцелярії військово-морського відомства в Миколаєві, виконував доручення в Константинополі і Галаці. Після смерті батька він залишив військову службу і зайнявся управлінням своїми маєтками. М.М.Аркас присвятив усе своє життя українській культурі. Під впливом української

народної пісенності і великої любові до Т.Г.Шевченка він написав оперу “Катерина”. На початку 1908 р. вийшла його “Історія України-Русі”. І хоча М.С.Грушевський дав вкрай критичний відзив на цю книгу, вона до цього часу залишається одним з найкращих творів з історії України. З ініціативи М.М.Аркаса було засновано миколаївське відділення українського товариства “Просвіта”, 26 лютого 1907 р. його було обрано першим його головою. У своєму маєтку Богданівці М.М.Аркас відкрив школу для дітей селян з українською мовою навчання. Він листувався з Л.Українкою, М.Лисенком, М.Кропивницьким, М.Садовським, П.Саксаганським та іншими діячами української культури і мистецтва. Джерела натхнення М.М.Аркаса походять з його родини, де мати Софія Петрівна (донька козацького старшини П.Г.Богдановича), незважаючи на те, що була дружиною вищого урядового чиновника Російської імперії, розмовляла з дітьми виключно українською мовою і співала їм українські пісні. І це в той час, коли в Україні діяли Валуєвський циркуляр (1863 р.) і Емський указ (1876 р.) про заборону української мови, видання книг та постановки театральних п’єс цією мовою [225, арк. 1-2]. Сам адмірал М.А.Аркас сприяв проведенню серед жителів Миколаєва збору коштів на спорудження пам’ятника Богдану Хмельницькому [185, арк. 1-9].

Після добровільної відставки М.А.Аркаса, 1 січня 1881 р. на посаду Миколаївського військового губернатора і головного командира Чорноморського флоту і портів призначили М.П.Манганарі (додаток А.12) [224, арк. 3]. Він був добре обізнаний зі станом справ у губернаторстві, бо частенько виконував обов’язки М.Аркаса, коли той від’їздив у Севастополь, Петербург, за кордон [210, арк. 16]. На цей час М.П.Манганарі вже був відомий як

Фрагмент документа з фонду “Канцелярії Миколаївського військового губернатора” з особистим автографом адмірала М.П.Манганарі

98
знаменитий гідрограф, автор “Атласу Чорного моря” (1841 р.), “Атласу Чорного, Азовського і Мармурового морів” (1853 р.), “Лоції Чорного моря” (1848 р.). 14 січня 1881 р. він доповідав імператору про вступ на посаду і стан справ у губернаторстві. Він вважав, що поліція, особливо після поліпшення її складу у 1879 р., казна, торгівля, лікарня, навчальні заклади знаходяться у задовільному стані. Моральний стан населення вважав відмінним [116, арк. 1-2]. В цей час Миколаївське військове губернаторство, як зазначалось вище, вже перебувало під пильним наглядом тимчасового Одеського генерал-губернатора. Указом від 7 жовтня 1876 р. губернатору було надано право “видавати в межах свого відомства постанови для правильного й успішного використання згідно з місцевими умовами узаконень про громадське благочиння, порядок і безпеку...” [209, арк. 1]. В губернаторстві діяв стан посиленої охорони. Манганарі доводилось направляти в Одесу інформації про стан справ у губернаторстві, звіти, обов’язкові постанови та другі примірники протоколів засідань міської думи та інших установ Миколаєва [314, арк. 104]. Так, він інформував про кількість жителів у губернаторстві, державні і земські збори, санітарний стан і народну освіту, відправлення військової повинності, діяльність адміністративних, громадських, судових і мирових установ, кількість засуджених за різні злочини, благоустрій міста тощо. У губернаторстві проживало 69893 чол. Жителі сплачували державний окладний, земський, казенний збори та виконували громадські повинності [314, арк. 111-113; 315, арк. 39-75]. При Манганарі були відкриті Миколаївська громадська бібліотека та рятувальна станція на Інгулі. На посаді головного командира і військового губернатора він перебував недовго, на початку 1882 р. його призначили членом Адміралтейств-Ради і він переїхав до Петербурга. М.Манганарі заповідав на благодійні цілі миколаївським благодійному товариству, товариствам Червоного Хреста, рятування на водах, допомоги бідним, притулкам, народним школам все своє майно і заощаджений капітал.

З початку 80-х рр. XIX ст. Морське міністерство в зв’язку зі зміною політичного курсу, відставкою великого князя Костянтина Миколайовича звернуло свою увагу на будівництво панцерного флоту, реконструкцію Миколаївського адміралтейства. 11 січня 1882 р. головним командиром і військовим губернатором Миколаєва призначили віце-адмірала О.О.Пещурова (додаток А.13) [227, арк. 1-2]. Правителем канцелярії губернатора при ньому був надвірний радник І.І.Назаренко [240, арк. 21]. О.О.Пещуров зосередився в основному на будівництві панцерних кораблів. За короткий термін заклали чотири панцерники, зокрема такі великі, як “Синоп”, “Катерина II”. За спуск

на воду у 1886 р. трибаштового панцерного корабля “Чесма”⁹⁹ О.О.Пещурову оголосили “іменну особливу Височайшу подяку” і нагородили орденом Білого Орла, а за освоєння будівництва сучасних кораблів на Чорному морі у 1888 р. почесною для моряків нагородою – орденом св. Олександра Невського.

Г.Ге вказує, що часи О.Пещурова були “найбільшою, повною за законом, самостійністю миколаївського міського громадського управління”, яке з боку губернатора могло зустріти несхвалення, але не протидію [56, с. 93]. Дисертант вважає, що О.Пещуров взагалі не займався справами військового губернаторства, повністю віддаючись кораблебудуванню. Справи у губернаторстві, яке тепер складалось тільки з Миколаєва і п’яти хуторів, розташованих на міській землі, йшли своїм порядком. Губернаторство весь час знаходилось у стані посиленої охорони, постанови про подовження її терміну повторювалися кожного року. В свою чергу губернатор видавав накази про підтримання державного порядку і громадського спокою, в місті було посилено штат поліції. Поліцейське управління очолював поліцеймейстер А.П.Перелешин. Поліція мала чотири частини: Одеську, Московську, 1 і 2-гу адміралтейські. Кожну частину очолював пристав, крім нього, були квартальні й околдочні наглядачі. Працювала річкова частина поліції [240, арк. 10].

У 1881 р. в Миколаєві на постійне квартирування розташувався 7-й Донський козачий полк. Для цього було відремонтовано будинок штурманської роти і там поселено 3 сотні козаків [315, арк. 41, 60; 236, арк. 1-4]. Цікаво, що і О.О.Пещуров, як і М.А.Аркас, порушував Валуєвський циркуляр та Емський указ про заборону української мови. О.О.Пещуров дозволяв артистам трупи Старицького, Садовського ставити в театрі вистави українською мовою [234, арк. 1-3; 235, арк. 1-7; 237, арк. 1-11].

У 1885 р. службовцям канцелярії військового губернатора було заборонено суміщення державної служби з участю в торгових і промислових товариствах і компаніях [233, арк. 1-27]. В цей період у Миколаєві було засновано хлібну біржу та побудовано елеватор, що

Спуск броненосця “Катерина II”, 1888 р.

100
сприяло покращенню торгівлі хлібом через Миколаївський порт [232, арк. 1-90; 245, арк. 1-6].

На початку 1885 р. були затверджені нова структура та штати морського відомства, флотів і портових установ, за якими морські сили Чорного і Каспійського морів були об'єднані під єдиним командуванням. Миколаїв зберіг за собою статус головного порту, в ньому було розташоване Головне управління Чорноморського і Каспійського флотів. Головний командир флоту і портів Чорного і Каспійського морів отримав права Миколаївського військового губернатора [508, ст. 103 (прим. 1); 353, с. 246].

У 1890 р. О.О.Пещурова призначили членом Державної ради. Замість нього був призначений Р.А.Гренквіст (додаток А.14), але 7 грудня 1890 р. він раптово помер [246, арк. 1-6]. Виконуючим обов'язки військового губернатора став контр-адмірал С.П.Тиртов, а 1 січня 1891 р. головним командиром і військовим губернатором було призначено М.В.Копитова (додаток А.15), саме йому Тиртов здав усі справи [252, арк. 1-18].

*Зразок паспорта, виданого
Канцелярією
Миколаївського військового
губернатора, з особистим
підписом адмірала
М.П.Манганарі
та печаткою Канцелярії
Миколаївського військового
губернатора*

Миколаївське військове губернаторство на 1 січня 1891 р. за площею займало 17335 дес. 576 саж. Населення складало 76578 осіб, з яких у місті проживало 39865 чол. і 32271 жін., в міських хуторах – 2253 чол. і 2189 жін. За кількістю населення Миколаїв посідав друге місце серед міст Херсонської губернії. В Миколаївському адміралтействі працювало 24 заводи і майстерні із загальним обсягом виробництва на 2450409 руб. і 2704 робітниками. В торгівій діяльності Миколаївського військового губернаторства переважав експорт зерна, посідаючи серед портів Російської імперії перше місце за цим показником. Окрім державних, у губернаторстві працювали 167 приватних фабрик (на 1891 р. загальний обсяг виробництва досяг 1141250 руб. з кількістю робітників 968 чол.) та 2114 ремісників, які виготовляли одяг, взуття, предмети домашнього вжитку тощо. На хуторах їх мешканці займалися

сільським господарством. В Миколаєві були постійно розміщені частини 1-го Чорноморського екіпажу, 1-ї роти Очаківської кріпосної артилерії, 58-го Празького полку, 7-го Донського козачого полку, 55-го резервного батальйону, Миколаївської конвойної команди, 5-го польового інженерного полку, жандармського управління та Миколаївського ракетного заводу [447, с. 1, 2, 6, 11].

Панорама Французького заводу

З 13 травня 1891 р. (за іншими даними 17 червня 1891 р.) об'єднане командування флотами, яке проіснувало понад шість років, було розділене. Управління Каспійською флотилією розмістили в Баку. Посада Миколаївського військового губернатора знов поєднувалась з посадою головного командира Чорноморського флоту і портів Чорного моря [509, ст. 99; 353, с. 246].

М.В.Копитов посів місце військового губернатора в той час, коли губернаторство знаходилось на піднесенні. У 1894 р. він, проаналізувавши характер розвитку промисловості у Миколаєві, підняв питання про спорудження в місті крупних суднобудівного і машинобудівного заводів. 27 квітня 1896 р. Копитов доповідав міністру внутрішніх справ про заснування “Товариством механічного виробництва в Південній Росії” першого великого механічного заводу і про надання йому назви “Миколаївський південно-російський механічний завод” [258, арк. 1-3; 451, с. 6].

За дорученням М.В.Копитова міський голова віце-адмірал Ф.Кроун в Ньюпорті у вересні-жовтні 1892 р. вів переговори з бароном Є.Садуаном з приводу відкриття ще одного заводу. Обговорювався проект, який включав будівництво доменних печей, виробництво заліза і сталі, майстерень – ливарної, котельної, механічної для будівництва машин, виробництва гармат і броненосних плит, а також стапеля й елінгів. Все це мало створити робочі місця для декількох тисяч робітників [256, арк. 2]. Дійшовши згоди, 25 вересня 1895 р. в Брюсселі (Бельгія) Г.Я.Франсуа і Е.К.Делуа заснували “Анонімне товариство корабельних верфів, майстерень і плавилен у Миколаєві”, невдовзі реорганізоване в “Анонімне товариство

102
суднобудівних, механічних і ливарних заводів у Миколаєві”. Завод пустили в експлуатацію у жовтні 1897 р. В офіційних документах він часто має назву “Наваль”, хоча іноді його називали Французьким заводом. Основний капітал товариства складав 4 млн. 500 тис. руб., правління знаходилось в Брюсселі [358, с. 4267; 38, с. 378; 451, с. 6]. Таким чином, на 1897 р. в Миколаєві працювали два великих суднобудівні заводи і майстерні старого адміралтейства. Миколаїв повернув собі славу південного центру суднобудування Російської імперії.

Автором посібника проаналізовано стан промисловості і торгівлі у губернаторстві за останні 20 років його існування. Для цього аналізу в нагоді стали звіти та огляди миколаївських губернаторів. В табл. 2.3.2 наведено дані про розвиток фабрично-заводської промисловості, в тому числі суднобудівної.

Як видно з табл. 2.3.2, кількість промислових підприємств у губернаторстві за 20 років зросла з 131 до 862. У грошовому обчисленні об’єм виробництва зріс у шість разів. Крім казенних майстерень старого адміралтейства (вказаних у табл. 2.3.2), на двох суднобудівних заводах працювало 4200 робітників. На заводі “Наваль” за казенним замовленням виготовлялись шаланди, баржі і котли для панцерника

*Адміністрація Французького заводу, 1898 р.
(Ю.М.Горяїнов (у центрі) – директор, Г.Я.Франсуа (справа) –
бельгійський акціонер,
Е.К.Делуа (зліва) – бельгійський акціонер)*

**Розвиток фабрично-заводської промисловості
у Миколаївському військовому губернаторстві
у 80-90-х роках XIX ст.**

Роки	Фабрично-заводська промисловість			З них казенних морського відомства				
	Всього підприємств	Обсяг виробництва	Кількість робітників	Кількість підприємств	Обсяг виробництва	%	Кількість робітників	%
1880	131	1996159	2085	27	721042	36	1257	60
1883 ¹	171	3110064	2964	27	1932502	62	2783	93
1886 ²	157	2877297	3306	22	2063497	71	2741	82
1890	191	3591659	3672	24	2450409	68	2704	73
1891 ³	191	3313523	3773	26	2166509	65	2607	69
1894 ⁴	204	4009188	3831	26	2591508	64	2875	74
1895 ⁵	258	4520695	3904	30	2602831	57	2507	64
1899 ⁶	862	12126324	8356	33	1993953	16	1548	18

Таблиця складена за даними звітів і оглядів миколаївських військових губернаторів [53, с. 12; 278, арк. 25; 279, арк. 27; 447, с. 11; 448, с. 15; 449, с. 25; 450, с. 30; 451, с. 37-42].

“Князь Потьомкін” на суму 1958200 руб., за приватним – 800 вагонів для Сизрансько-В’яземської залізниці на суму 687600 руб., труби для севастопольського водопроводу на суму 350000 руб. Загальний обсяг виробництва склав 2995800 руб. На Чорноморському заводі виготовлялись

¹ У 1883 р. 740 робітників були зайняті на будівництві панцерника “Катерина II”. Обсяг вкладень 294751 руб.

² У 1886 р. 1399 робітників були зайняті на будівництві мінного крейсера “Капітан Сакен”, панцерника “Катерина II” та трьох канонерських човнів. Обсяг виробництва 1273789 руб.

³ На будівництві корабля “XII апостолів”, панцерника “Три святителі”, дрібних суден працювало 769 робітників. Обсяг виробництва 504239 руб.

⁴ На будівництві панцерників “Три святителі”, “Ростислав”, крейсера “Гридень”, 4-х міноносців, 2-х барж і плавучого маяка працював 831 робітник. Обсяг виробництва 739061 руб.

⁵ На будівництві панцерників “Три святителі”, “Ростислав”, крейсера “Гридень”, 6-ти міноносців, 2-х барж і плавучого маяка працювало 940 робітників. Обсяг виробництва 954666 руб.

⁶ В казенному адміралтействі на будівництві панцерників “Ростислав” і “Князь Потьомкін-Таврійський”, 2-х міноносців, 1-ї водоналивної, 4-х нафтоналивних і 2-х вантажних барж, 120-тонного плавучого крана і 1-го Аджигольського плавучого маяка працювало 575 робітників. Обсяг виробництва 644301 руб.

парові котли, локомотиви, вантажні машини і всілякі верстати для обробки металів на суму 1570000 руб. [71, с. 5, 37-42]. Якщо врахувати казенні і приватні суднобудівні підприємства, то в Миколаївському військовому губернаторстві на кінець 1899 р. кількість робітників, зайнятих в суднобудівній промисловості, дорівнювала 5748 чол., що складало майже 69% від загальної кількості (див. табл. 2.3.2) зайнятих на промислових підприємствах. Більшість робітників (73%) працювало на приватних заводах і лише 27% в казенному адміралтействі. Суднобудівна промисловість давала 54% продукції в грошовому обчисленні.

В “Огляді військового губернаторства за 1899 рік” представлені відомості на 62 приватні підприємства, 33 майстерні морського відомства, ракетний завод, очисний склад і майстерні Харківсько-Миколаївської залізниці, 768 середніх та дрібних підприємств різного типу (див. табл. 2.3.2). На приватних підприємствах за 20-річний період у 1899 р. було зайнято найбільше робітників – 5459 чол., а сума вартості виробленої продукції складала 6890819 руб. [451, с. 3, 6]. Крім двох суднобудівних заводів, про які мова йшла вище, в губернаторстві працювали механічна пекарня товариства механічної пекарні з основним капіталом в 195 тис. руб., два заводи землеробських машин К.А.Ессена і братів Донських, завод котельної арматури А.І.Уманського, два лісопилні заводи братів Вадон, млини Д.І.Обремченка та К.І.Кобикова, олійниця Левіна і Ратнера [451, с. 4, 5]. За 40 років, що пройшли після Кримської війни, військове губернаторство і його центр Миколаїв, що не мали ніякої промисловості, крім казенних майстерень морського відомства, перетворилися у великий промисловий центр Півдня України, для якого була характерна висока

Елінг на суднобудівних, механічних і литейних заводах Бельгійського анонімного товариства

концентрація виробництва і робітників на підприємствах. Робітники підприємств і порту з сім'ями становили близько 40% всього населення губернаторства. Миколаїв поступово перетворювався з військового на один з найбільших пролетарських центрів в Україні [64, с. 81].

Інша галузь економіки губернаторства – експортно-імпортна торгівля через Миколаївський комерційний порт. Вантажообіг Миколаїв-

ського порту постійно збільшувався (додаток Д, табл. 2). У 1894¹⁰⁵ р. експорт хліба з Миколаєва набув небувалого до тих пір розмаху і дорівнював 87729210 пудів (це в 2,5 раза більше середньої цифри експорту за останнє п'ятиріччя перед 1894 р.). Миколаївський ринок, завдяки постійним покращенням в торгових оборотах, набував все більшої популярності і довіри як на терені імперії, так і за кордоном, тому кількість кораблів, які прибували в Миколаївський порт з-за кордону, з кожним роком збільшувалась [408, с. 40, 80-85; 448, с. 2; 448, с. 3; 450, с. 7; 451, с. 12-13].

Крім закордонної торгівлі, пасажирське і вантажне сполучення Миколаєва з іншими портами підтримували пароплави Російського товариства пароплавства і торгівлі, компанія “Коваленко”, Російське товариство транспортування поклаж, пароплавна компанія Мелетіна і Олевинського [451, с. 12].

Губернатор М.В.Копитов серйозну увагу приділяв закордонній торгівлі хлібом і в зв'язку з цим роботі Миколаївського комерційного порту. Декілька разів за 1892-1894 рр. губернатор виносив питання про збільшення причальної лінії на засідання Миколаївської міської думи та особливого з торгових справ присутствія [281, арк. 8-9]. Окрім цього, губернатор звернув увагу на те, що через Миколаївський порт вивозиться переважно зерно, порівняно з яким кількість інших вантажів невелика. Тимчасом, недалеко від Миколаєва знаходився Криворізький регіон, де велася розробка залізних руд. Копитов запропонував організувати вивіз руди через Миколаївський порт, а для цього прокласти пряму залізничну колію від Кривого Рогу до станції Новий Буг Харківсько-Миколаївської залізниці. Свій проект М.В.Копитов представив на розгляд у Міністерство внутрішніх справ, яке схвалило його ідею [281, арк. 10-12].

Велике значення мало збільшення глибини фарватеру між Миколаєвом і Очаковом до 30 футів (9,3 м), що дозволило повністю використовувати вантажопідйомність суден. Окрім цього, поглиблення каналу сприяло броненосному суднобудуванню в Миколаївському адміралтействі [281, арк. 12-13]. Іншим невідкладним для себе завданням Копитов поставив спорудження водопроводу

Елеватор Харківсько-Миколаївської казенної залізниці

Привозний ринок

для комерційного порту та місць скупчення підвід з зерном за рахунок коштів місцевого півкопійкового збору. Для здійснення взимку товарно-пасажирських рейсів між Миколаєвом і Одесою при підтримці губернатора було придбано спеціальний пароплав “Ледокол”. Однією з невідкладних потреб Копитов вважав проведення залізничної колії.

За ініціативою М.В.Копитова 20 травня 1893 р. в Миколаївському комерційному порту було відкрито спеціальне управління для підтримання суворого порядку у відділах як закордонного, так і внутрішнього плавання, упорядкування навантаження і розвантаження кораблів, скорочення кількості правопорушень у межах портової території.

У 1895 р. М.В.Копитов добився відкриття першої у Миколаєві ярмарки, яка мала не тільки оживити виробничу діяльність губернаторства, але й дати можливість місту стати центром торгівлі худобою, сільськогосподарськими продуктами для всього регіону, що географічно тяжів до Миколаєва.

У 1895-1896 рр. управління Чорноморського флоту та військовий флот було переведено з Миколаєва у Севастополь [353, с. 256]. Миколаєву, який завжди жив, за виразом Г.Ге, “тільки від адміралтейства та корпусу флотських офіцерів”, загрожувала втрата фінансової стабільності. Копитов відшукував можливості для підняття фінансово-економічного рівня міста, зокрема, через розвиток шовківництва. У 1893 р. губернатор очолив заснований ним комітет шовківництва, який дбав про впровадження цієї галузі господарства серед біднішого населення Миколаєва і його передмість. У 1894 р. на вулицях міста було висаджено до 20 тис. молодих тугових дерев. Шовківництво було введено як один з основних предметів в училищі для дочок нижніх чинів Чорноморського флоту. В цьому ж році студентки училища отримали 80 пудів коконів, розмотали їх та виробили різного роду вироби: дамські шарфи, чоловічі кашне, носові хустки, шовкову тканину. Губернатор допоміг училищу отримати кредит в 15 тис. руб. 15 лютого 1895 р. М.В.Копитов підніс імператору шовковий штандарт “Його Імператорської Величності”, виготовлений ученицями. В шовківництві Копитов вбачав джерело прибутків для бідніших верств населення міста і хуторів [281, арк. 14-15; 573, с. 31-34].

Він з жалем писав, “що міські прибутки коливаються щорічно і з великим трудом покривають витрати”, “населення ж міста Миколаєва дуже бідне, міські податки доведені до вищої, установленної законом норми” [281, арк. 16]. Податки, які сплачувало населення, поділялись на окладні, акцизні, земські збори, прибутковий і поземельний податки, мешканці виконували військовою, квартирну, гужову повинності. Окладні збори збирались з власників нерухомості, акцизні надходили від торгівлі спиртними напоями, тютюном і пивом [448, с. 6, 13, 19, 24; 450, с. 17; 449, с. 13; 451, с. 20]. З 1 січня 1894 р. було введено лікарняний збір [449, с. 19]. Війська, розташовані у губернаторстві, квартирували в міських казармах або в будинках, які міське громадське управління наймало у приватних осіб. Оплачувались вони з міських прибутків. Підводи наймалися за допомогою підрядчика [448, с. 9; 450, с. 18-21; 451, с. 21, 23].

Сквер ім. адмірала М.В.Копитова

Військова повинність виконувалась за жеребкуванням. Спочатку визначали, скільки осіб підлягає жеребкуванню, потім відраховували тих, які не могли вступити до армії через хворобу та каліцтва. Від жеребкування звільнялись ті, хто заявляв про бажання виконувати добровільно військовою повинність. Пільги надавались за сімейним станом, по хворобі. Відстрочки отримували через неповноліття, необхідність завершити освіту чи лікування, знаходження під слідством та судом, сімейний стан. Частина юнаків не з'являлась для призову [53, с. 6]. Так, у 1899 р. з 548 призовників Миколаєва прийнято на службу 142 особи [451, с. 21-23].

М.В.Копитов звертав серйозну увагу на проблеми освіти. На кінець XIX ст. в Миколаївському військовому губернаторстві діяв 81 навчальний заклад, з них одна чоловіча і дві жіночі гімназії, реальне, технічно-залізничне, шестикласне міське училища, училище для дочок нижніх чинів Чорноморського флоту, морехідний клас, портова реміснична школа, школи грамотності, з них 14 в місті і 3 на хуторах, 12 церковно-приходських шкіл, казенне єврейське двокласне училище та ще декілька навчальних закладів 3-го розряду і єврейської громади [451, с. 31].

Оскільки ці навчальні заклади не задовольняли потреби всіх бажаючих одержати освіту, губернатор дбав про перетворення повітового училища в міське чотирикласне з відкриттям у разі необхідності паралельних відділень для молодших класів [281, арк. 3-6]. М.В.Копитовим було

засновано товариство, в обов'язки якого входила турбота про матеріальний стан існуючих 17 шкіл грамотності та заснування нових, і розроблено його статут.

М.В.Копитов, мабуть, перший з губернаторів серйозно займався ліквідацією жебрацтва у губернаторстві. Справа допомоги бідним у Миколаєві була обов'язком благодійного товариства та товариства нічних притулків, але цього було недостатньо. В боротьбі з жебрацтвом потрібні були рішучі зміни. Тому Копитов наказав місцевій поліції затримувати всіх жебраків і після проведення опитування та медичного огляду направляти їх у відповідні заклади: міських різночинців – у приходські попечительства при церквах, а міщан та ремісників – у відповідні управи. Жебракам надавали притулок і безкоштовні обіди, влаштовували на роботу. З цією метою була організована спеціальна комісія з представників міської управи, благодійних установ та товариств, яка фінансувалася за рахунок добровільних пожертвувань населення [281, арк. 6-7]. Крім вищевказаних, у губернаторстві на кінець XIX ст. діяло 23 благодійні установи (додаток Д, табл. 3).

Таким чином, благодійна справа, яка була започаткована в Миколаївсько-Севастопольському військовому губернаторстві дружиною адмірала М.П.Лазарева, потім продовжувалась Е.А. фон Глазенап, С.П.Аркас, В.В.Пешуровою, О.О.Копитовою, військовим губернатором М.П.Манганарі та іншими заможними миколаївцями, наприкінці XIX ст. набула найбільшого розмаху [574, с. 2].

М.В.Копитов з жалем писав, що переведення до Севастополя представництва головного командира флоту і портів Чорного і Каспійського морів, управління флотом, а також скорочення робіт в адміралтействі, де місцеве населення отримує до 1 млн. руб. заробітної платні, поставить місто в дуже важкі умови. Торгове, промислове і робітниче населення міста буде доведено до повного розорення, а міське управління поставлене в безвихідне становище, навіть по виконанню обов'язкових функцій, як-то: розквартирування військ, утримання поліції, пожежної команди, міських закладів. Своєю діяльністю на посаді Миколаївського військового губернатора він намагався запобігти занепаду міста і сприяв розвитку промисловості, торгівлі, освіти та в різних інших напрямках, не пов'язаних з військово-морською справою.

Останні два роки (з 8 травня 1898 р.) на посаді Миколаївського військового губернатора перебував С.П.Тиртов (додаток А.16) [260, арк. 1-5]. При Тиртові продовжувалося посилення флоту за рахунок закладки і продовження будівництва нових кораблів, зокрема панцерників “Князь Потьомкін Таврійський”, “Ростислав”, кількох міноносців.

У 90-ті роки в губернаторстві розгорнувся масовий революційний робітничий рух на чолі з соціал-демократами. Нелюдські умови життя і праці, тривалий робочий день, який влітку починався о 5-й ранку, низька заробітна платня – все це піднімало трударів на боротьбу за поліпшення свого становища. Під впливом Петербурзького “Союзу боротьби за визволення робітничого класу” весною 1897 р. в Миколаєві виник “Південноросійський робітничий союз”. Він об’єднав 9 гуртків і налічував у своєму складі 250 робітників адміралтейства, Французького, Чорноморського заводів, залізничних, портових і ремісничих майстерень. У числі організаторів і керівників “Союзу” були робітники адміралтейства Р.З.Коротков та І.А.Мухін. У створенні і діяльності “Союзу” брав участь 18-річний Л.Д.Троцький (Бронштейн), який навчався у Миколаєві в реальному училищі. Він збирав кошти для каси “Союзу”, друкував на гектографі прокламації, читав лекції і писав статті [570, с. 94-96].

У своєму статуті “Союз” ставив завдання виховувати у робітників пролетарську самосвідомість, боротися за визволення від царського деспотизму, за свободу і рівність. “Союз” випустив три номери газети “Наше дело”, 10 прокламацій, одну віршовану листівку українською мовою “Дума робітника” [64, с. 82-83]. Члени “Союзу” проводили агітацію серед робітників головним чином на економічній основі і брали активну участь у страйковій боротьбі миколаївських робітників. Місцеві органи влади вживали термінових заходів щодо боротьби з революційним рухом у місті. М.В.Копитов 21 вересня 1897 р. віддав наказ, за яким поліція запровадила суворий, пильний нагляд над фабриками, майстернями, місцями розселення робітників, інтелігенцією, розповсюдженням закликів, сходками. 21 січня 1898 р. було заарештовано понад 200 чоловік. Керівників “Південноросійського робітничого союзу” заслано на 4 роки до Сибіру [570, с. 96-97].

У листопаді 1899 р. проти підприємців виступили робітники котельного цеху Французького заводу. Незважаючи на втручання військового губернатора, поліції, жандармерії, арешти, вони домоглися звільнення в’язнів і усунення ненависного начальника цеху [464, с. 478-481, 509-511]. У 1889 р. в Миколаєві вперше організовано першотравневу демонстрацію [2, с. 40]. В умовах наростання революційних настроїв і виступів трудящих у 1898-1899 рр. у місті виникають марксистські робітничі гуртки, на основі яких в 1900 р. оформився комітет РСДРП.

Згідно з указом імператора від 5 червня 1900 р. в Миколаєві було введено градоначальство [75, арк. 2-2 зв.]. Посаду градоначальника було поєднано з обов’язками командира Миколаївського порту; його канцелярію перейменували в Канцелярію градоначальника. Градоначаль-

чальнику надали право завідування всіма урядовими установами на загальних підставах. Миколаївське військове губернаторство виконало свою роль і було реорганізоване в градоначальство.

Розглянувши другий період існування Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства, який охоплює час від закінчення Кримської війни до його ліквідації у 1900 р., автор з'ясував наступне. Незважаючи на умови статей Паризького договору 1856 р., російський уряд намагався зберегти Чорноморський флот, його бази і суднобудівні підприємства. Але життя показувало, що колишні методи управління суперечать вимогам нового часу. В морському відомстві після війни процвітали хаос, казнокрадство, хабарництво. Спроби Г.І.Бутакова відновити Чорноморський флот і провести реформи, спрямовані на нормалізацію роботи цивільних установ, зазнали невдачі. Економіка губернаторства, яка протягом усієї першої половини XIX ст. страждала від своєї однобокості, знаходилась у кризовому стані.

У 1864 р. в Севастополі було ліквідовано посаду військового губернатора, місто підпорядкували цивільному управлінню спочатку Сімферопольського, а потім Ялтинського повіту. Через ці зміни у 1864 р. губернаторство змінило свою назву і почало називатись Миколаївським військовим губернаторством.

Посада військового губернатора в Миколаєві залишалась, але після війни вона була поєднана спочатку з посадою завідуючого морською частиною в Миколаєві, а потім – головного командира Миколаївського порту.

З початку 60-х рр. XIX ст. уряд почав проводити буржуазні реформи, спрямовані на розвиток капіталістичних відносин в країні. Провідником цих реформ у Миколаєві став адмірал Б.О. фон Глазенап. Користуючись підтримкою морського відомства, він добився відкриття комерційного порту та митниці у Миколаєві, включення міста до залізничної мережі імперії тощо. Морське відомство з часом передало місту частину своїх будинків, виділяло грошові субсидії на освіту, благодійність, медицину, пресу, культуру. Це сприяло розвитку Миколаєва і навколишніх селищ. Миколаїв із закритого центра суднобудування перетворився на міжнародний торговий порт, в якому почали діяти іноземні представництва.

Серед адміралтейських поселенців внаслідок реформи 1861 р. збільшилося розшарування на багатих і бідних, останні вимушені були йти в найми до заможних землевласників чи в місто, де поповнювали ряди пролетаріату. До 1877 р. стало зрозумілим, що праця колишніх адміралтейських поселенців більше не буде потрібна морському відомству. Змінились умови господарювання, та й селяни більше схилились

до сільського господарства, тому всі передмістя було передано Херсонському повіту Херсонської губернії. У складі військового губернаторства залишився лише Миколаїв.

З 1871 р., після відміни статей Паризького договору, в Миколаєві відновлюється будівництво бойових кораблів. Посада військового губернатора знов поєднувалась з посадою головного командира Чорноморського флоту і портів. До початку 80-х рр. XIX ст. у зв'язку з будівництвом панцерників суднобудування повертає собі позиції в промисловості губернаторства, але вже співіснує з іншою розвинутою галуззю – експортною комерційною торгівлею. Решта галузей економіки залишались слаборозвинутими і були спрямовані на обслуговування потреб населення Миколаєва і його сільськогосподарської округи. Воєнно-морський статус міста відновлюється, що негативно вплинуло на цивільну сторону його життя. Наприкінці XIX ст. в суднобудування починає проникати приватний і іноземний капітал, Миколаїв стає містом концентрації великих підприємств, найбільша кількість робітників була зайнята в суднобудівній промисловості.

На причалі

У зв'язку з поширенням серед населення революційних ідей військове губернаторство потрапило під суворий нагляд тимчасового Одеського генерал-губернатора. М.В.Копитов останнім з військових губернаторів намагався докласти зусиль до

¹¹² вирішення цивільних проблем міста. Але ці проблеми накопичились вже не через наявність домінуючої ролі морського відомства, а були продуктом розвитку капіталістичних відносин у губернаторстві. Миколаїв втратив роль південного стратегічного форпосту імперії, хоча став значним торгово-промисловим центром. Необхідність у військовому губернаторстві, яке протягом цілого століття спрямовувало всі зусилля на розвиток флоту і суднобудування, відпала. Територіально воно складало лише місто з розташованими на його землі хуторами. Тому було прийнято рішення замінити військове губернаторство на градоначальство. Це суттєво не змінило статусу Миколаєва, бо посаду градоначальника став займати начальник військового порту.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ ГУБЕРНАТОРІВ

3.1. Взаємовідносини державної влади і місцевого самоуправління у Миколаївському військовому губернаторстві у XIX ст.

Для кращого висвітлення питання подамо матеріал розділу відповідно до адміністративних реформ царського уряду, які стосувались місцевого самоврядування: від заснування місцевих установ самоврядування наприкінці XVIII ст. до введення “Городового положення” 1870 р., місцеве самоврядування в період 1872-1892 рр., від введення “Городового положення” 1892 р. до ліквідації Миколаївського військового губернаторства.

До установ місцевого самоуправління Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства в перший період відносились шестигласні міські думи, міські магістрати, сирітські та совісні суди, управління купецьких, міщанських та селянських громад.

В Миколаєві члени міської ратуші отримали дозвіл російського імператора заснувати думу та совісний суд 16 грудня 1797 р. Проведення виборів, які відбулися 7-8 січня 1798 р., контролював миколаївський градоначальник майор Вороновський. З архівних джерел маємо відомості про перший склад миколаївських самоврядних установ. Членами першого складу Миколаївської шестигласної думи були обрані: Мануїл Ніколаєвич, Данило Кульчин, Савин Крилов, Семен Гушин, Мартин Абрамов, Василь Котельников. Міським головою став Петро Турчанинов, його заступником – Афанасій Горяїнов. До совісного суду було обрано Федора Сергєєва і Павла Диковського. Обрали також збирачів податків в купецьких, міщанських та селянських товариствах: Єгора Соловійова, Петра Строєнова, Герасима Попова, Тита Чиркова та Івана Кучеревського. Градоначальник і ратуша відразу ж рапортували про результати виборів до Новоросійського губернського

114
 правління [312, арк. 1-4, 21-23]. Приблизно в цей же час в Миколаєві засновано магістрат [411, с. 19].

Через втрату архівних документів за другу половину XVIII ст. – першу половину XIX ст. не маємо відомостей про заснування установ міського самоврядування в Севастополі [318]. На момент створення військового губернаторства там вже діяли дума, магістрат, совісний та сирітський суди. Є дані, що вже з перших днів існування органи місцевого самоврядування підпорядковувались військовому губернатору [340, с. 36-39].

В зв'язку з утворенням Миколаївської губернії (1802 р.) у Миколаєві були створені органи губернського правління [308, арк. 75]. З цього приводу 20 травня 1803 р. в Миколаєві відбулися грандіозні свята, на які приїхали високопоставлені духовні, військові та цивільні особи з усієї імперії. Створенням губернських установ опікувались миколаївські губернатори: військовий генерал-лейтенант С.А.Беклешов і цивільний дійсний статський радник О.М.Акулов. Ще не встигли свята скінчитися, як до Миколаєва надійшов указ від 15 травня 1803 р. про переведення губернського правління в Херсон [481]. І хоча губернські і повітові органи управління знаходились у Херсоні, в Миколаєві все ж таки діяли власні дума, магістрат, сирітський та совісний суди, міщанське та ремісниче управління.

В Миколаєві, як і в Севастополі, до 1872 р. установи міського самоуправління функціонували на підставі “Грамоти на права й привілеї містам Російської імперії” Катерини II від 21 квітня 1785 р. За цим документом мешканці міста поділялись на шість розрядів: 1) власники нерухомості; 2) записані в гільдії купці; 3) ремісники; 4) іногородні та іноземні підприємці; 5) чиновники, науковці, художники, архітектори, композитори, банкіри, оптовики, судновласники; 6) посадські, які займались рукоділлям та промислами [473, с. 358-384].

Міська дума на проведення виборів завжди просила дозволу у військового губернатора, наглядали за ходом виборів поліцмейстр і повітовий стряпчий [85, арк. 12]. Списки

Кутовий штамп з офіційного бланка Миколаївського міського голови, 1890 р.

виборців до думи складалися довільно, бо не велась обивательська книга. Не всі виборці брали участь у виборах, найбільше число їх було близько 200 осіб. Кандидатів для обрання на посади пропонували члени міської думи і магістрату, їх імена заносились у балотувальний список. Вся громада міста разом обирала членів загальної міської думи, бургомістрів і ратманів магістрату, сирітського і совісного судів та квартирної комісії.

Міщани та ремісники окремо обирали членів міщанського і ремісничого станових управлінь. Міщанська громада щорічно обирала старосту зі збору податків та інших повинностей, десятських і рекрутського старосту (на час рекрутських наборів), а цехова – ремісничого голову, цехових старшин, гласних від кожного цеху. Купецької управи в Миколаєві не було до 1909 р. Справи купців велись в міській думі, до якої купецька громада на три роки обирала депутатів з торгівлі. В городовий комітет обирали членів також з купців.

Члени загальної міської думи на першому засіданні обирали гласних у шестигласну думу (по одному від кожного розряду обивателів) та міського голову, ним міг стати лише дворянин або купець 1-ї гільдії. Після виборів міська дума обов'язково зверталась до військового губернатора за затвердженням обраних осіб на своїх посадах. Він звільняв з посад осіб, чий термін служби скінчився і призначав нових. Таким чином, результати виборів зводились нанівець.

Губернатори наглядали за дотриманням законності під час виборів. Іноді своєю владою наполягали на обранні тієї чи іншої кандидатури. Так, у 1868 р. Б.О. фон Глазенап не затвердив результатів виборів, бо вважав дії миколаївської міської громади “незаконними і упередженими”, через те, що вона провалила запропоновану ним кандидатуру [94, арк. 91].

Б.О. фон Глазенап шість з десяти років свого перебування на посаді військового губернатора працював разом з міським головою Федором Івановичем Соболевим. Автор посібника має думку, що губернатор спеціально впливав на хід виборів, щоб забезпечити Ф.І.Соболеву перемогу. Так, на виборах 1866 р. на посаду миколаївського міського голови було обрано А.А.Ковальова (159 – за, 76 – проти), Ф.І.Соболева було обрано його заступником

Міські присутственні місця

116
(138 – за, 91 – проти). Очевидно, що результат не влаштував Б.О. фон Глазенапа. Невдовзі А.Ковальов виявився смертельно хворою людиною, тому замість нього міським головою став Федір Соболев [93, арк. 43, 48, 76, 202, 215]. На наступних виборах 1869 р. міським головою миколаївці майже одностайно обрали Андріяна Бухтеева (117 – за, 19 – проти). Але Б.О. фон Глазенап знову не погодився з наслідками виборів і призначив нові, на яких знов було обрано Ф.І.Соболева (75 – за, 59 – проти) [94, арк. 12, 26, 32, 50].

Не завжди на виборах дотримувались законності і здорового глузду. Так, у 1856 р. заступником міського голови у Миколаєві було обрано почесного громадянина Ф.Г.Кириєвського, а у травні 1857 р. з'ясувалося, що він знаходиться під слідством за поставку командам і продаж жителям недоброякісного борошна [84, арк. 16, 101]. 11 березня 1860 р. військовий губернатор Г.І.Бутаков виніс догану миколаївському міському голові І.С.Ніколаєву за те, що на виборах “...в протиність неодноразовим вказівкам...” на посаду міського скарбника обрано караїма С.Казаса, який зовсім не знав російської мови [88, арк. 223]. У 1865 р. Б.О. фон Глазенап призначив перевибори кандидатів від єврейської громади Миколаєва, тому що обрані вони були не окремо євреями, а усією громадою міста [93, арк. 76].

Термін повноважень загальної та шестигласної думи, а також членів магістрату становив три роки, у сирітському і совісному судах, міщанській та ремісничій громаді – один рік. Збори загальної думи проходили один раз на три роки, шестигласної – один раз на тиждень. Ініціатива зборів і порядку денного належала міському голові. Він також головував у сирітському суді. Канцелярія думи поділялась на п'ять столів: бухгалтерський, господарський, ревізійний (він же паспортний), виконавчий і ресстраційний. При думі знаходилась торговельна депутація, яка наглядала за оголошенням гільдійських капіталів. Кожен з гласних думи мав шнурову книгу, де записував надходження і витрати міських сум. Шнурові книги регулярно перевіряла канцелярія військового губернатора.

Міщанська управа займалась стягненням податків. Староста стежив за тим, щоб господарі не допускали недоїмок, доповідав думі про тих, хто не платив податки, відповідав за цілісність зібраних грошей. Десятські допомагали йому виконувати його обов'язки. Думі у господарському відношенні підлягала реміснича управа. Ремісничий голова та старшини цехів стежили за виконанням ремісниками цехових повинностей, контролювали працю майстрових, підмайстрових та учнів. Всі члени органів міського самоуправління, окрім ремісничої

управи, працювали на громадських засадах і не одержували ніякої платні. Структуру та штати міського самоуправління Миколаєва до 1872 р. ілюструє табл. 4 додатку Д.

Від виборів до виборів органи міського самоуправління інформували губернатора про свої засідання, прийняті рішення, подавали на розгляд протоколи, кошториси міських прибутків і витрат. Губернатор мав право накладати вето на їх постанови. Під контролем губернатора і його канцелярії знаходились навіть дрібні господарські питання. В Миколаївській думі велась відомість, в яку записувались всі розпорядження військового губернатора. В кінці кожного місяця відомість надсилалась в канцелярію губернатора для перевірки [86, арк. 4-5].

Перша половина XIX ст. для Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства характеризується присутністю могутнього морського відомства, влада якого тяжіла над усім життям міст та селищ. Це поступово подавляло в жителів прагнення до самоврядування. Г.Ге писав, що лише один раз у 20-ті рр. XIX ст. міщанство і купецтво “ще знайшли в собі сили” обрати на посаду міського голови Єгора Григоровича Кустова – енергійну, чесну людину. За його ініціативою в Миколаєві було засновано городовий комітет. У 1821 р. він домігся побудови першої торгової дерев’яної пристані у Поповій балці [57, с.130-132]. Своєю діяльністю Кустов сприяв розвитку в Миколаєві морської торгівлі, збільшенню міських прибутків. Адмірал О.С.Грейг поважав Є.Кустова і радився з ним в питаннях благоустрою міста. О.Грейг представив міського голову за шість років служби до нагороди – золотої медалі на Анненській стрічці [502, с. 55].

На початку XIX ст. в Севастополі міським головою обирався два триріччя підряд єврей Лейба Ашурович Фронштейн – чесна, смілива і розумна людина. Саме він у 1810 р. попереджав М.Язикова про загрозу вторгнення турецького флоту до Севастополя. Коли той таки увійшов на севастопольський рейд, Лейба Фронштейн організував жителів – росіян, українців, євреїв та інших – на захист рідного міста. М.Закревський згадував, що вже літній Л.Фронштейн надавав консультації чиновникам міської думи та виховував бешкетників у поліції [345, с. 54-59].

Але з 20-х років XIX ст. Миколаєву та Севастополю не щастило з першими особами в самоуправлінні. Г.Ге писав: “Доводиться визнати, що усе в Миколаєві протягом більшої половини його столітнього існування розвивалося надзвичайно туго і навіть із припиненнями всякого розвитку в області життя власне міського суспільства” [502, с. 132]. Г.Ге вважав, що такий стан спричинився в Миколаєві внаслідок рішення уряду надати цьому місту значення виключно воєнно-морського порту.

Автор посібника має іншу думку. Не з 20-х років, як пише Г.Ге, а з самого початку існування цих міст уряд бачив в них лише верфі та військово-морські порти. Тому причини треба шукати набагато глибше. Під час колонізації Північного Причорномор'я та Криму тут оселялися різні верстви населення, яким уряд надавав всілякі пільги. До міського самоуправління, незважаючи на кількість капіталу, обирали енергійніших, працьовитіших. Та з часом ентузіастів ставало все менше, бо колонізація регіону все більше набувала феодально-кріпосницького характеру. До влади приходив не кращий, а багатший. Купці, з яких переважно обирались особи на міські посади, жили за рахунок поставок сировини та матеріалів морському відомству. Знаходячись в залежності від останнього і мріючи тільки про збільшення свого капіталу, вони пустили міські справи на самоплив.

У 1831 р. міським головою у Севастополі був купець першої гільдії Василь Михайлович Носов. “Міський голова був шахрай ще той, зимою спекулював лісом... ціни піднімав до 144 руб. асигнаціями (дрова продавали в місті по 18 руб. за сажень)... Дров'яна спекуляція міського голови досягла колосальних розмірів”, – пише про Носова М.Закревський [345, с. 50, 55-57]. Д.І.Каллістов згадує прізвища севастопольських міських голів: майора Петра Новикова (приблизно 1809 р.), власника хутора Івана Резакі (приблизно 1810 р.), Леонтія Михайловича Чернявського (близько 1822-1823 рр.). Капітан над портом І.Бардакі так змалював П.Новикова: “...людина зла, мучитель і дуже відомий багатьма своїми витівками...” Л.Чернявський спекулював севастопольською міською землею і, зрозуміло, що непогано заробив на цій махінації [444, с. 47, 68, 72, 73]. В “Новоросійському календарі” на 1840 р. згадуються севастопольські міський голова купець Олексій Красильников, гласні Степан Старцов, Іван Жданов, Яків Сашков, Іван Малинін, Христофор Костянтинов, Поліхрон Ніофато, секретарем думи був колезький асесор Єгор Олексійович Христофоров [434, с. 106]. О.Красильников привласнив міські кошти на суму 1661 руб. [137, арк. 158]. У 1845 р. міським головою був купець Іван Гуштин, гласними Филімон Колосов, Олексій Машков, Яків Сашков, Степан Старцов, Самуїл Майкапар, на посаді секретаря перебував Кохно-Кутовий [437, с. 248]. У 1866-1872 рр. головою обирався купець 1-ї гільдії Петро Андрійович Телятников.

У Миколаєві у 1823 р. адмірал О.С.Грейг почав благоустроювати мостові і тротуари міста, але не знайшов спільної мови з мешканцями міста і думою. Домовласників до сплати мостового податку довелося заохочувати різними поліцейськими заходами. Міські дворяни заявили, що примусити їх до сплати податку неможливо, а добровільно вони його

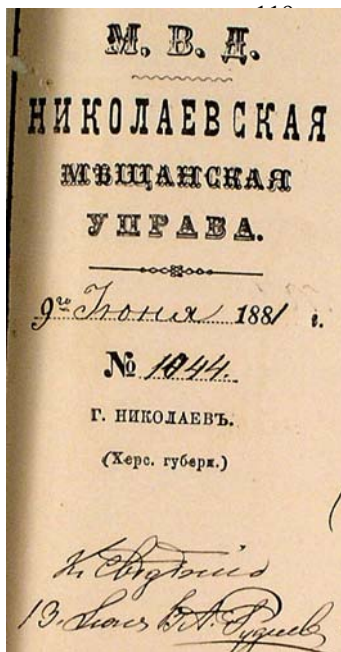
не сплатять. “Після цього, – пише Г.Ге, – адмірал Грейг у всіх міських справах почав діяти без посередництва думи, своїми особистими розпорядженнями, лише іноді користуючись коштами городского комітету” [57, с. 188].

Про адмірала М.П.Лазарева Г.Ге пише, що той добре засвоїв уроки свого попередника і “майже не мав листування з думою”, він йшов “...до своєї мети, зовсім лишаючи в стороні громадське управління”. “Все, що знаходив він за потрібне улаштувати в місті, влаштовував через своїх підлеглих за рахунок казни, а потім вже наказував думі внести кошти у розмірі, який вважав за можливе покласти на міську громаду”. Г.Ге робить висновок, що адмірал М.Лазарев взагалі до міських громадських установ ставився “з недовірою і особливо холодно” [57, с. 141].

Підтвердження думки Г.Ге автором знайдено в архівних документах. У 1836 р. канцелярія М.П.Лазарева перевірила правильність стягнення платні за користування водою із Спаського басейну в Миколаєві. Загальна сума нестачі склала 2903 руб. Частина було стягнуто з жителів міста, а частину наказом М.Лазарева було покладено на міських голів, які перебували на посадах з 1841 р. по 1850 р. [80, арк. 14-16]. 28 січня 1842 р. М.П.Лазарев наказав ввести в миколаївських і севастопольських присутственных місцях особливий реєстр для контролю за виконанням своїх доручень [79, арк. 1-2].

Почин Лазарева, очевидно, призвів до того, що в наступні роки військові губернатори зовсім не зважали на громадське управління, вони тільки наказували і перевіряли виконане. Поступово міські думи і взагалі всі органи місцевого самоуправління втратили свої права і перетворилися на виконавчі відділення канцелярії Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора.

З іншого боку, таке становище склалося ще й внаслідок того, що серед членів міського самоуправління не було енергійних, ділових, ініціативних людей. Потрапивши в гласні чи бургомістри, “отці

*Кутювий штамп
з офіційного бланка
Миколаївської міщанської
управи, 1881 р.*

120
міста¹²⁰ поспішали вирішити питання про власні пільги, а міські справи залишали “на потім”. Так, у 1851 р. члени Миколаївських думи і магістрату вимагали звільнити їх будинки від військового постою і сплати “постійних грошей” [132, арк. 1], а також скасувати податок, який вони сплачували для формування пенсійного капіталу вдов та сиріт [78, арк. 1].

Обмежені феодальними законами, члени присутственных місць не могли і не хотіли виконувати свої обов’язки. Навіть накази губернаторів не виконувалися вчасно. 8 лютого 1851 р. віце-адмірал М.Кумані перевіряв Миколаївську думу і дійшов висновку, що багато його вказівок щодо благоустрою міста “...не тільки не виконуються, а навіть залишаються без всякої відповіді, а інші виконуються не раніш, як після декількох підтверджень і нагадувань канцелярії...” Він наказав, щоб гласні та чиновники під час робочого дня були в думі, щоб завжди був перелік, хто з них який обов’язок виконує, реєстр про виконання наказів губернатора і щоб в прибутково-видаткових книгах підсумки підводились кожного дня. Через тиждень, 14 лютого, після першої перевірки М.Кумані знов завітав до думи і був вражений: “...під час мого візиту о 10.30 ранку в присутстві Миколаївської міської думи з членів її, крім одного міського голови і секретаря, я довгий час... інших членів не бачив...” [79, арк. 1-2, 6-8]. М.Кумані, а потім і М.Берх знайшли у фінансових книгах Миколаївської і Севастопольської дум значні порушення. Тому наприкінці 1851 р. для Миколаєва і Севастополя були видані спеціальні інструкції для складання міських кошторисів. Для нагляду за складанням розписів на 1852 р. М.Б.Берх направив до Миколаївської думи правителя своєї канцелярії титулярного радника Клатковського [77, арк. 59].

Виконання справ в Миколаївській думі затягувалось, вона не реагувала на болючі питання міського життя. Так, у грудні 1861 р. у місті

почалася епідемія натуральної віспи, захворіла велика кількість дорослих і дітей. З боку міської думи не було проведено жодних заходів щодо ліквідації хвороби до розпорядження військового губернатора [89, арк. 1]. Гласні і чиновники свої жалюгідні обов’язки виконували погано: відсидівши день до вечора в присутстві, поспішали до домівки. Але не можна звинувачувати цих людей в усіх гріхах.

*Миколаївське міське управління
(новий будинок)*

Становище, яке склалося в Миколаєві, не було винятковим, вся Російська імперія після Кримської війни була у стані кризи. Наставав час реформ в усіх сферах життя.

В міському самоуправлінні зміни почалися після завершення роботи комісії, призначеної військовим губернатором Б.О. фон Глазенапом. Очоловав її контр-адмірал П.М.Юхарін. Комісія обстежила міське самоуправління і зробила висновок, що органи місцевого самоуправління страждають від тиску військових губернаторів [170, арк. 19 зв. – 20]. Заходи, проведені Б.О.Глазенапом співпали з розпорядженнями уряду з цього приводу. Міністр внутрішніх справ листом від 26 квітня 1862 р. повідомив Миколаївського військового губернатора про те, що уряд збирається ввести новий порядок громадського управління в містах. У міністерстві складена програма для вивчення місцевих особливостей, там чекали місцевих пропозицій. Для їх вироблення губернатор заснував нову комісію, яку також очолив контр-адмірал П.М.Юхарін [176, арк. 1]. Ця комісія, як і попередня, зробила висновок, що саме втручання органів державної влади в справу міської громади перешкоджало розвитку в суспільстві прагнення до самостійності в своїх діях і поселяло в ньому байдужість до громадських справ. Комісія рекомендувала надати особам, обраним громадою, більше свободи і висловила надію, що це примусить останніх "...звертати серйозну увагу на свої обов'язки і поступово розвинути у обивателів здатність до самоврядування" [176, арк. 23]. Миколаївська комісія була однією з 509, організованих у всіх містах Російської імперії. Результати їх роботи були узагальнені й опубліковані в ряді видань [63]. Ці матеріали стали основою для розробки проекту Положення про міське громадське управління і Статуту про міське господарство, затверджених 16 червня 1870 р. Невідомо, чи прийняли до уваги в Петербурзі пропозиції миколаївської комісії, але для Глазенапа результати роботи останньої не пройшли непоміченими.

Аналізуючи стосунки Б.О.Глазенапа й органів місцевого самоуправління, розуміємо, що адмірал прийняв до уваги висновки обох комісій. Постійний контроль з його боку не зник, але справу він поставив так, що дії губернатора і думи стали більш погодженими, всі їх спільні зусилля були спрямовані на радикальні перетворення у місті. Заохотити команду міського самоуправління до енергійної співпраці йому вдавалося завдяки своїм особистим якостям. Наприклад, в період з 29 квітня до 24 травня 1870 р. губернатором проведено три засідання Миколаївської думи, на яких він особисто головував. 29 квітня обговорювалося питання очистки і капітального ремонту водовідвідної каналі. 16 травня – проект будівництва залізниці до Миколаєва.

Зал засідань Миколаївської міської думи

24 травня Глазенап запросив членів думи в будинок головного командира, де відбулося засідання з приводу будівництва в Миколаєві комерційної пристані в Поповій балці.

Встановлення контактів з органами міського управління дозволило Б.О.Глазенапу кожного разу мати не тільки підтримку з їх боку, а й брати активну участь у всіх справах: у відкритті Миколаївського порту для заходу іноземних кораблів, банку, гімназій,

шкіл народної грамотності, лікарень, заснування попечительських та благодійних комітетів і комісій та інше. Зі свого боку, населення та представники влади в місті по заслугі оцінили діяльність свого військового губернатора і при нагоді висловлювали йому свою подяку. Так, під час відкриття чоловічої гімназії, присутні на святі “всі один перед одним поспішали принести йому свою сердечну, щирю подяку” [429, с. 44].

1 червня 1872 р. в Миколаєві було введено “Городове положення” Олександра II від 1870 р., а у 1877 р. – у пригородах міста. Виборчі права, головним чином, отримали власники нерухомості, торгових і промислових підприємств. Всі ті, хто сплачував до міської казни городові збори. Не мали виборчих прав неповноцінні особи та жителі, за якими числилась недоїмка городових зборів. Виборці поділялися на три розряди – великі, середні та дрібні платники податків – таким чином, щоб сума податків, внесених кожним розрядом, складала одну третину всіх міських зборів. Кожний розряд являв собою особливі виборчі збори, що обирали одну третину від загальної кількості гласних. Таким чином, керівну роль в міському самоуправлінні отримували представники великої міської буржуазії.

Гласними думи могли стати всі ті, хто мав право голосу на виборах. Термін повноважень гласних – 4 роки. Міська дума, яка була розпорядчим органом, обирала зі свого складу виконавчий орган – міську управу у складі голови і декількох членів (додаток Д, табл. 5). Міський голова розпоряджався і в думі, і в управі, координуючи співпрацю цих установ. Міська управа мала постійну канцелярію, яка поділялась на ряд відділів згідно з функціями міського управління:

розпорядчий, будівельний, фінансовий, бухгалтерію. Створювались постійні і тимчасові комісії. Так, у Миколаєві діяли комісії: у 1872-1876 рр. – народного здоров'я, у 1879-1920 рр. – виконавчо-училищна, у 1874-1908 рр. – водопровідна та інші.

За переписом населення 1875 р. в Миколаєві нараховувалось 60168 мешканців міста, з них 18664 особи чоловічої статі віком від 22 до 62 років. Як бачимо, більшість мешканців міста вже була позбавлена виборчих прав законодавством Російської імперії (додаток Д, табл.6). Крім цього, навіть ті, хто отримував таке право, невідомо з яких міркувань не займали активної позиції під час виборів. Були випадки, коли вибори не відбувалися через неявку виборців на дільницю. Наприклад, не відбулися вибори, призначені на 15 вересня 1871 р. Для їх проведення 19 вересня було складено спеціальні списки виборців з надрукованим “запрошенням”, наприкінці яких кожен повинен був поставити свій підпис, підтверджуючи, що він знає про день виборів. За неявку на виборчу дільницю передбачався штраф у розмірі 5 руб. сріблом. Очевидно, що навіть такий захід не спрацював, бо 23 вересня військовий губернатор М.А.Аркас писав, що він не може затвердити результати виборів громади міщан і купців на різні посади через відсутність кворуму [96, арк. 26, 41-42, 44, 47].

Зваживши на те, що в Миколаєві до міської думи обирали 72 гласних, а у 1872 р. у виборах взяли участь 148 осіб, дійдемо висновку, що міська верхівка обирала гласних сама з себе. Більшість місць у думі належала представникам дворянства, духовенства, купецтва і почесних громадян. Міщани, ремісники і селяни, які за чисельністю населення в місті переважали, в думі були представлені меншою кількістю гласних (додаток Д, табл. 7). Тому не дивно, що дума була корумпована, недієздатна, її члени жили за принципом “ти мені, а я тобі”.

Після виборів військовий губернатор затверджував обраних на посадах. У разі відхилення військовим губернатором якоїсь кандидатури вакантна посада заміщувалась за призначенням губернатора. За думою було визнано право юридичної особи, тобто право придбання і відчуження майна, підписання договорів, отримання кредитів, подання судових позовів, відповіді в суді.

Найбільші зміни сталися у сфері відносин міського самоуправління і державної адміністрації, а саме було засновано ще одну контрольну установу – особливе у міських справах присутствіє. Положення 1870 р. надавало військовому губернатору право “нагляду за законним його виконанням”. Він міг входити в справи міського управління тільки в разі невиконання обов'язкових для міста повинностей і

124
лише зі згоди особливого у міських справах присутствія, яке він же й очолював [193, арк. 1-2]. Діловодством у присутствії займався міський секретар [229, арк. 2].

Присутствіє окремою установою було лише декілька місяців 1872 р. Міністерство внутрішніх справ не визнало ведення присутствієм окремого діловодства, після чого його справи були передані до канцелярії Миколаївського військового губернатора [194, арк. 1]. Таким чином, функції канцелярії і присутствія з нагляду за установами міського самоврядування злилися, а сам нагляд посилювався.

Від присутствія залежало вирішення суперечностей між міським головою і управою, управою і думою, губернатором і думою. Фактично кожна постанова думи потім розглядалась в присутствії. На його рішення міське управління могло подавати скарги тільки в Сенат. На засідання присутствія питання виносив тільки військовий губернатор, а міський голова позбавлений був такої можливості.

Про ступінь впливу Миколаївського особливого у міських справах присутствія, самостійність чи несамостійність міського громадського управління можна судити з такого факту. Міський голова А.Акимов 16 січня 1873 р. на зборах міської думи запропонував розглянути питання про дозвіл купцю Сорокіну будувати дім на існуючому виступі на вул. Соборній і заслухати доповідь голови пожежної комісії Рено про протигидію миколаївського поліцмейстера розпорядженням комісії по пожежному обозу. Військовий губернатор М.А.Аркас запропонував міському голові “не допускати на зборах думи обговорення згаданих вище двох питань і на майбутнє в жодному випадку не вносити на розгляд думи таких питань, які очевидно могли б порушити права урядових установ та існуючих на цей предмет постанов...” А.Акимов відстоював свою думку і заявив військовому губернатору, що запропоновані питання

*Панорама
Миколаївської міської
лікарні*

не перебільшують межі його влади, тому він “не вважає за потрібне підкоритися надісланій йому... пропозиції...” М.А.Аркас у відповіді міського голови побачив дії, які, на його думку, компрометували в особі Миколаївського військового губернатора урядову владу і демонстрували неповагу до пропозицій губернатора. Цю справу М.А.Аркас передав на обговорення Миколаївського особливого у міських справах присутствія. Останнє ж визнало Акимова винним

у невиконанні законної вимоги губернатора і вирішило передати його до суду за цей проступок, про що негайно ж повідомили Сенат [200, арк. 36-40]. Цей приклад наочно демонструє, що ніяких прав Миколаївське громадське управління після введення “Городового положення” 1870 р. не отримало, а лише підпало під ще більший тиск з боку губернаторів.

В циркулярі МВС від 29 листопада 1873 р. про порядок нагляду губернатора за законністю дій міського громадського управління пояснювалось, що всі копії з постанов міської думи необхідно негайно передавати губернатору. Останньому ж надавалося повне право припиняти дію постанов думи або передавати їх для розгляду у Херсонське губернське присутствіє [216, арк. 1, 3]. У 1878 р. вийшли доповнення до цього циркуляра. На постанови виконавчих органів міської управи треба було подавати скарги в міську управу. На постанови управи – відповідно в міську думу. На постанови міської думи у тижневий термін звертатися зі скаргами до військового губернатора. Всі скарги розглядалися у тижневий термін з дня подання.

Посилений контроль ще більше паралізував діяльність думи. Гласні не з’являлись на засідання, хоча міські голови запрошували їх спеціальними повістками. Наприклад, 12 травня 1873 р. кворуму не було, тому що з 72 гласних на засіданні думи були присутні лише 15, 14 травня – 17, 24 травня – 34, 2 червня – 21, 11 червня – 24, 15 червня – 16 осіб. 28 червня 1873 року міський голова А.Акимов надіслав членам Думи листи такого змісту: “...призначені мною на 27 число цього місяця екстрені збори Думи для розгляду планів і кошторису на будівництво міської лікарні за новою барачною системою не відбулися через неявку потрібної кількості гласних... призначаючи для цієї потреби нові екстрені збори... прошу Вас... неодмінно бути на зборах Думи через те, що справа ця дуже важлива і поспішна...” [97, арк. 81, 82-86, 94-96, 103-104, 115].

25 червня 1871 р. Миколаївський військовий губернатор М.Аркас у наказі місцевим установам самоврядування писав: “...підвідомчі мені присутственні місця і посадові особи дуже повільно виконують розпорядження мої, що обтяжує

*Интер'єр хірургічного павільйону
Миколаївської міської лікарні*

126
управління моє цілком марним листуванням” [81, арк. 1]. Мешканці Миколаєва скаржилися губернатору: “[ми] зраділи, що при участі від усіх станів сімдесяти двох гласних дії в міському управлінні стануть виконуватися правильно, законно і успішно, але на ділі розчарувалися: наші гласні... часто не з’являються на загальні збори думи, а коли з’являються, то займаються більше порожнім патяканням, дотепами і глузуванням, непристойним і недозволеним в присутственому місці і закінчується це особистою ворожнечею і сварками. ...Потрібні на 1873 рік розписи міських прибутків і видатків складені невчасно, розглядаються й понині в думі і будуть готові хіба що на кінець 1875 р., тоді, коли вони ні для чого слугувати не можуть. ...За постановами без розписів неможливо робити видатки, але незважаючи на це, наші гласні діють і розпоряджаються, як у власних справах, і не дають звітів про збір і використання міських сум” [201, арк. 126].

Справа дійшла до того, що у 1887 р. міський голова В.Даценко звернувся до Миколаївського військового губернатора О.Пешурова та правителя канцелярії військового губернатора І.Назаренка з проханням порушити в Сенаті справу про визнання постанов Миколаївської міської думи дійсними, навіть якщо вони були прийняті при неповній кількості гласних. В.Даценко пояснював, що “дуже часто збори міської думи не можуть відбутися через неявку потрібної кількості гласних”. 26 березня 1887 р. питання обговорювали в Петербурзі, і Сенат відмовив у цьому проханні [243, арк. 6, 7, 9-10].

Миколаївська міська дума, обрана на підставі “Городового положення” 1870 р., відстоювала інтереси виключно багатій верхівки міста – дворян, купців, заможних міщан. Інтереси бідноти її не цікавили. Так, у 1877 р. дума навіть наполягала на скороченні фінансування шкіл грамотності, заснованих за ініціативою дружини військового губернатора Б.О. фон Глазенапа Емілії Антонівни. Двадцять двокласних шкіл працювали під егідою військового губернатора М.А.Аркаса і були розташовані в бідніших кварталах Миколаєва, на Слобідці. В них навчалось до 1200 учнів, працювало 59 викладачів. Військовий губернатор М.А.Аркас відразу після приїзду в Миколаїв взяв ці школи під свою опіку і від Чорноморського відомства виділяв на них 2500 рублів. Миколаївська дума виділяла на фінансування шкіл 4500 руб. Порівняно з Одесою, в якій на розвиток народних шкіл виділялось до 50000 руб., а в розрахунок на одного учня 25 руб. на рік, в Миколаєві на одного учня виходило менш ніж 4 руб. 50 коп. на рік. Вчителі отримували мізерне жалування від 10 до 15 руб., а їх помічники від 7 до 9 руб. на місяць. Жалування видавали не завжди вчасно. І хоча суми, які виділялись на розвиток шкіл, були невеликі, 2/3 учнів

були звільнені від сплати за навчання. Член комітету народних шкіл Н.Ф.Бартенев на засіданні думи відстоював право цих шкіл на існування. Свою промову він закінчив словами: "...невже в нас підніметься рука не на підтримку, а на руйнування їх [шкіл] і в той час, коли всі міста і земства в цілій Росії не щадять своїх коштів на народну освіту?" [100, арк. 1-4].

Члени міської управи також працювали неефективно, не соромилися запускати руки до міської скарбниці. В управі працювали 4 гласні. Через 2 роки служби ½ членів управи вибувала за жеребкуванням. Їх місце посідали інші гласні думи. Обов'язки членів управи були розподілені таким чином: 1-й заступав посаду міського голови на час його відсутності, головував у різних установах; 2-й виконував обов'язки казначея і вів бухгалтерські справи; 3-й збирав податки з нерухомості, земельних ділянок, базару, пристані, розташованих у місті військ; 4-й виконував екстрені доручення [99, арк. 6, 7, 16-19]. Міська управа поділялася на структурні частини або столи: розпорядничий, будівельний, фінансовий, бухгалтерію. Розглянувши протокол засідання думи від 10 серпня 1876 р., М.А.Аркас звернув увагу на заяву гласного Статкевського, що міська управа витратила 36000 руб. із коштів державного податку, земського збору, сирітського суду. М.Аркас віддав наказ правителю своєї канцелярії Д.А.Фотакі розслідувати цей факт. Міський голова А.Бухтєєв пояснив, що гроші витрачені на наймання помешкання для військ. Губернатора пояснення не задовольнило, і він передав справу на розгляд особливого з міських справ присутствія. Слідство з'ясувало, що дії міської управи "якщо не розтрата, то, принаймні, не оформлена законним чином позика". Кошти витрачались не лише на військові, а й на інші міські потреби, в тому числі на утримання міського голови і членів управи [211, арк. 18, 25-27, 30-31, 33-38]. Слідство тривало до лютого 1878 р. Врешті-решт, міський голова А.Бухтєєв вимушений був подати у відставку [215, арк. 3]. Замість нього на цю посаду було обрано М.П.Парізо [219, арк. 14].

З наведеного прикладу добре видно, що члени міської управи навіть у скрутний для країни час не виявляли патріотичних нахилів, а крали, брехали, викручувалися на користь своєї кишені. Ще один яскравий приклад – вже згаданий вище Московський військовий шпиталь № 84. До московських лікарів шпиталю приєдналися миколаївські: Йосип Каменецький, Зиновій Голіков, Едмунд Прейсман, Герман Зайднер. Шпиталь було розташовано в Кореневських і Спаських казармах. Його місткість – 502 ліжка. Поряд з ним працював місцевий сухопутний лазарет на 478 ліжок. 26 вересня 1877 р. начальник шпиталю генерал-лейтенант Іванов подав скаргу Миколаївському

128
військовому губернатору на міську управу. Він писав, що казарми, відведені містом під шпиталь, не відповідають своєму призначенню, вимагають негайного ремонту. 22 вересня 1877 р. стався короткочасний заливний дощ, водою розмило стіну в трьох місцях, в усіх палатах тече стеля, переходи між палатами залиті водою на $\frac{1}{4}$ аршина, в багатьох палатах вода проходила через підлогу. Також шпиталь потерпає через відсутність погріба для зберігання продуктів, помийної ями, пральні, сушильні, ванни, вентиляції та такого іншого. Миколаївська міська управа хоча й ремонтувала помешкання, але робила це дуже повільно і неякісно. В свою чергу члени міської управи 4 жовтня оглянули казарми і заявили, що помешкання для розташування шпиталю знаходяться у найкращому стані. 6 жовтня міський голова І.Сиротинський повідомив військовому губернатору М.А.Аркасу, що на ремонті кожен день зайнято від 15 до 135 робітників, вимоги ж шпитального начальства непомірно високі, в багатьох помешканнях можна вже починати працювати. Але 23 жовтня обер-контролер Одеського військового округу М.Мінін перевіряв шпиталь і знайшов його в незадовільному стані. 25 жовтня 1877 р. міська дума знов повідомила, що все відремонтовано і знаходиться у належному стані. Нарешті, 13 січня 1878 р. М.А.Аркас особисто завітав у шпиталь. Він знайшов, що в палатах: повітря затхле, хвртки відсутні, температура $+10^{\circ}$, каміни не горять. Лише в останній палаті, почувши зауваження М.Аркаса, почали запалювати каміни. М.А.Аркас наказав міському управлінню негайно провести ряд заходів для нормальної роботи шпиталю.

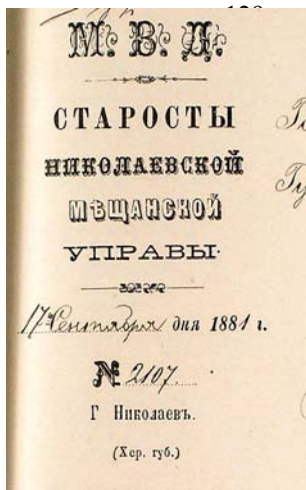
Після вивчення документів автор посібника дуже скептично почав ставитись до заяв попередніх дослідників про ледве не легендарну діяльність членів миколаївського самоуправління, про їх благодійність і патріотизм. Головним напрямком діяльності установ міського самоуправління, до якого вони мали неабиякий нахил, був збір податків з населення та контролювання виконання повинностей. Діяльність цю контролювала міська дума, а проводили її станові управління та присутствія. Для вибивання податків вони застосовували будь-які, навіть піратські, методи. 8 лютого 1873 р. до М.А.Аркаса звернулася миколаївська міщанка Запорожан Мотрона (неписьменна), яка скаржилася, що її чоловік Іван Запорожан сплатив всі податки по 1872 р. включно, отримав звільнення. Але через неврожай 1873 р. не встиг приписатися до громади с.Коза. Використавши скрутне становище І.Запорожана, правління 1-го Миколаївського міщанського товариства призначило його в рекрути. Ловчі раптово схопили його вдома. Мотрона залишилась з малими дітьми без засобів до існування. Вона благала повернути їй чоловіка, який був єдиним годувальником у

сім'ї [201, арк. 97]. У 1872 р. вдова відставного унтер-офіцера Одарка Жарова (неписьменна) звернулася до М.А.Аркаса зі скаргою. Стара жінка, хвора на очі, сплатила за 1872 р. податок з нерухомості розміром 30 руб., та квартирна комісія нарахувала їй ще 10 руб. 75 коп. Д.Жарова не мала коштів навіть на денну їжу і просила губернатора звільнити її від податку [201, арк. 103].

З введенням Положення 1870 р. в містах Російської імперії для управління міщанським станом відкрились міщанські управи. В Миколаєві це питання обговорювали ще з 1873 р., а відкрили управу у 1880 р. Староста міщанської громади Г.А.Федоров своїми діями заважав відкриттю цієї установи, бо домагався посади її голови. На перші вибори, які відбулися у січні 1879 р., Г.Федоров запросив лише своїх прихильників, загалом 125 осіб. З міських хуторів, де проживало близько 1,5 тис. міщан, взагалі прийшли тільки дві особи. Зрозуміло, чому вибір впав на Г.Федорова. 28 лютого 1880 р. М.А.Аркас все ж таки затвердив результати цих виборів [204, арк. 4-5, 12, 14-15].

У 1870-1892 рр. продовжував функціонувати сирітський суд на чолі з міським головою. Він завідував опікунськими і сирітськими справами купців, міщан, цехових ремісників, вів справи малолітніх сиріт і вдів з дворян та різночинців [212, арк. 2; 196, арк. 6].

“Городове положення” від 11 червня 1892 р. стало міською контрреформою. Воно замінило податковий ценз майновим. Виборчі права отримали тільки ті мешканці міста, які мали нерухомість, оцінену особливою комісією на суму від 300 руб. і вище. Таким чином, кількість виборців скоротилася в декілька разів. Поділ на розряди був скасований, виборці склали одні виборчі збори. За положенням 1892 р. євреї були викреслені з числа виборців і гласних. У місцевому самоуправлінні вони брали участь через своїх представників у думі, але не більш ніж 1/10 від всього складу думи. З 1892 р. міський голова і члени міської управи отримали статус державного службовця. Положення 1892 р., не згадуючи про самостійність дій міського

*Кутювий штамп
з офіційного бланка
Старости Миколаївської
міщанської управи,
1881 р.*

130
самоуправління, підпорядковувало військовому губернатору не тільки законність, але й правильність цих дій. Лише для декількох міст Російської імперії, і в тому числі для Миколаєва, було залишено особливе з міських справ присутствіє. Військовий губернатор міг призупиняти виконання постанов думи, якщо вони, на його погляд, були незаконні, не відповідали загальним державним інтересам або порушували інтереси місцевого населення. У разі непогодження з розпорядженнями військового губернатора дума могла скаржитися в Сенат, Державну раду чи Кабінет Міністрів. Це остаточно придушило міське самоуправління. Так, питання про будівництво водопроводу в Миколаєві почали обговорювати ще у 1872 р., а збудували водопровід і пустили його в експлуатацію у 1908 р. (останнім з великих міст в Україні). На вирішення цього питання думі знадобилось тридцять шість років [62, с. 6, 11].

Розглянувши поставлене у розділі питання, автор з'ясувала, що установи місцевого самоуправління у Миколаївсько-Севастопольському військовому губернаторстві були створені і діяли швидше як виконавчі органи губернаторської канцелярії. Вони підлягали військовому губернатору і виконували його розпорядження. Автор вважає, що реформи місцевого самоуправління істотних покращень не дали. Міське самоуправління кожного разу опинялось під ще більшим контролем військових губернаторів, для здійснення якого уряд створив спеціальну установу – особливе з міських справ присутствіє, головою його був військовий губернатор. Як і в першій половині XIX ст., так і в другій доля міст і селищ залежала від його особистості і погляду на стан справ. Саме законодавство Російської імперії не передбачало прояву ініціативи з боку установ місцевого самоуправління. З іншого боку, законодавство передбачало участь в міському самоуправлінні лише представників найбагатших прошарків міської громади, а ті проявляли зацікавленість тільки під час вирішення власних проблем. Тому за сто років існування міського самоуправління в Миколаївському військовому губернаторстві воно ніколи не мало реальної влади і не було повноважним представником місцевого населення.

3.2. Земельна політика в Миколаївському військовому губернаторстві у XIX ст.

Колонізація Північного Причорномор'я, виникнення міст та інших населених пунктів поставили питання про земельну власність. Зокрема, землі, на яких розташовувались верфі Миколаєва і Севастополя, порти, адміралтейські поселення вважались власністю морського відомства. Цей факт підтверджується ордером Г.О.Потьомкіна від 21 червня 1784 р. та матеріалами земельної комісії, яка діяла в Криму з

19 травня 1802 р. до 1806 р. і визнала право на землі за морським відомством [351, т. XII, с. 303; 444, с. 36-37].

Та вже наприкінці XVIII ст. вперше постає питання про міську власність на землю. В Миколаєві комісар М.Л.Фалєєв розпорядився відвести для міста вздовж берегів річок Південний Буг та Інгул 5000 десятин корисної землі. У 1794 р. адмірал М.С. Мордвінов порушив питання про вигін для худоби, хліборобство та сінокоси в Миколаєві. Князем П.А.Зубовим наказано відмежувати Миколаєву 46500 десятин вільної казенної землі, але наказ не було виконано [101, арк. 1-2].

У 1804 р. питання про міську власність на землю поставили Севастопольські дума та магістрат. Вони мотивували своє прохання тим, що цивільного населення в місті лише 183 душі, а їм треба утримувати поліцію, чиновників магістрату, вартових, десятників, пожежну частину, сплачувати податки. Коштів для виконання цих обов'язків севастопольці не мали. Адмірал І.І. де Траверсе підтримав їх прохання. 5 червня 1805 р. він звернувся до МВС з двома пропозиціями: відмежувати землю для міста і перевірити право приватних власників на землю в окрузі Севастополя [106, арк. 2]. Для цього адмірал створив спеціальну комісію.

17 травня 1807 р. комісія прийняла документ, за яким Севастопольно відмежовано 14220 дес. землі [444, с. 58]. Відведення землі Севастопольно не означало надання цієї землі у власність чи користування територіальної общини міста, яка має власне громадське управління. Навпаки, вся земля в межах міста відходила у відомство адміралтейства. Частка морського відомства складала 10753 дес. 1524 кв. саж., 3466 дес. 876 кв. саж. визнані були власністю приватних осіб [444, с. 60]. Це було закріплено 5 листопада 1807 р. планом землеміра Никифорова, за яким у 1808 р. повітовий землемір Чугутов відмежував землю адміралтейству, Севастопольському порту та місту, але межові стовпи поставлено не було.

При відмежуванні землі містам перевага віддавалась інтересам морського відомства. І.І. де Траверсе як головний командир Чорноморського флоту 5 лютого 1806 р. наполягав, щоб на планах Севастополя чітко виділили землю морського відомства [444, с. 36-37]. Морське начальство, навіть якщо й не мало певної мети для якоїсь ділянки землі, але остання була придатна і мала вигідне розташування, навішувало на неї ярлик "також може знадобитися флотському начальству".

Одночасно йшла робота комісії по перевірці прав приватних власників на землю (додаток Е, план № 1). У Севастополі їх було більше 30. Найбільші ділянки землі належали контр-адміральші Марії Алексіановій. У відповідь на вимогу надати документи для перевірки,

132 .
приватні власники, зокрема М.Алексіанова, звернулися з позовом до суду [444, с. 56]. Однак земля М.Алексіанової була передана у відання морських властей, натомість їй було надано право отримати таку ж кількість землі з пустопорожніх земель Криму, а за будинки, сад і виноградник вона одержала від морського відомства 801 руб. 50 коп. [291, арк. 22].

З 1809 р. севастопольська міська община також розпочала боротьбу за землю. Міський голова Петро Новиков писав І.І. де Траверсе, що адміралтейське начальство відвело місту кам'янисті площі. На них бідним міщанам немає де завести город, випасати худобу, косити сіно, рубати дрова для опалення житла. Про прибуток з земельних ділянок в міську казну мова взагалі не йшла. Міщани вимушені були сплачувати в портову контору гроші за випас худоби на адміралтейських ділянках. 16 листопада 1822 р. севастопольська міська община скаржилася, що найкращі міські ділянки для садівництва, городництва, випасу худоби, з водяними джерелами без всякого на те права утримувались портовим начальством [115, арк. 2]. З іншого боку, "отці міста" займалися земельними махінаціями. 9 липня 1824 р. флотський начальник П.Т.Биченський доповідав О.С.Грейгу, що севастопольська община за указом від 17 травня 1807 р. отримала 2644 дес. 241 саж. корисної землі, а міський голова Л.М.Чернявський спекулює цією землею: вже продав великі ділянки купцю Сергєєву та титулярному раднику Соколовському [444, с. 47, 68, 72, 73].

О.С.Грейг у 1828 р. дозволив надати кожному бажаючому цивільному громадянину або військовому невелику ділянку землі. Плантером Крузе було складено план роздачі земель (додаток Е, план № 2). 26 серпня 1832 р. Сенат видав відповідний указ. Той, хто бажав отримати ділянку, мав внести заставу 25 руб. за десятину корисної землі, кам'яниста – віддавалась безкоштовно. Треба було посадити виноградник або садок, по 20 дерев та по 100 кущів на десятину. За умови виконання цього указу через чотири роки власник міг отримати акт на вічне володіння землею разом з 25 руб. та відсотками з них [344, с. 186]. Сам О.С.Грейг взяв собі ділянку в 300 дес. між бухтами Комишовою і Козачою. Всього було роздано 5086 дес. 784 кв. саж., з них корисної – 1235 дес. 225 кв. саж. [444, с. 93]. На жаль, надії адмірала на перетворення кам'янистої пустелі в сади не виправдалися. Майже вся земля так і залишилася кам'янистою і голою рівниною.

За планом Крузе адміралтейству належали берегові ділянки, тобто все північне узбережжя головного рейду від Костянтинівської батареї до Інкермана, весь Інкерман до Кіленбухти, вся берегова лінія від Кіленбухти до Херсонського монастиря, а також Корабельна,

Південна, Артилерійська та Карантинна бухти. На цьому ж плані відмічено хутори морського відомства та вигінна земля міста. Остання складала вже 951 дес. 1349 кв. саж. [444, с. 100]. Цей факт можна було розглядати як відміну колишнього указу про наділення Севастополя “двоверстою пропорцією” землі. Тому О.С.Грейг власноруч порушив справу про наділення міської громади землею, та вільних ділянок в околиці Севастополя вже не було, і питання залишалось не вирішеним.

Одночасно з Севастополем І.І. де Траверсе порушив справу про відмежування “двох чотириверстних пропорцій” землі навколо Миколаєва у власність міської общини, право на які місто отримало згідно з указом Сенату від 13 березня 1808 р. “Дві чотириверстні пропорції” складала 20400 дес., площа самого міста в цей час мала “1500 саж. у довжину і 620 саж. в ширину”, тобто 387 дес. 1200 саж. Всього Миколаїв і околиці повинні були займати 20787 дес. 1200 саж. [101, арк. 2-4]. Землі, на яких флотські чиновники та інші громадяни не завели господарство і не збудували будинки або не підтвердили право власності, відбирались і передавались адміралтейству [117, арк. 63-66; 101, арк. 11].

У 1810 р. і 1829 р. Катеринославська межова контора у відання адміралтейства передала 851 дес. 1062 саж. землі, так звані миколаївські “Ліски”. Мотивовано цей крок тим, що ця територія потрібна адміралтейству для розведення садів [101, арк. 5, 7]. Вже тоді в Миколаєві виникли невизначені земельні відносини, за якими землі одночасно були і власністю міста, і власністю морського відомства. Наприклад, “Ліски” було введено і до “чотириверстої пропорції” міста, і залишено у віданні адміралтейства. Міщанину Єгорову 8 травня 1828 р. було відведено ділянку землі за умови, що на випадок потреби в ній морського відомства Єгоров негайно знесе свої будівлі і не вимагатиме за це компенсації [101, арк. 18].

У 1812 р. межування миколаївських земель проводив землемір Кирилов. За результатами цього розмежування 29 травня 1830 р. Миколаєву видано формальну межову книгу. Землі під будинками і вигонами міста складала разом 17373 дес. 2089 кв. саж., тобто на 3413 дес. 1611 кв. саж. менше, ніж передбачав указ від 13 березня 1808 р. [101, арк. 18]. Секретар Миколаївської міської думи Г.Ге з цього приводу писав: “Всі навкруги землі були визнані або адміралтейськими, або казенними, – навіть і ті, на які усаджувались землеробські селища”, “по землеволодінню Миколаїв не був щасливий”, “та все ж землю, цей прекрасний фонд матеріальних засобів, місто отримало” [57, с. 119, 123]. В документах Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні автор посібника натрапив на те, що 23 травня 1832 р.

134
землеміром Ликовим було відмежовано Миколаєву за межевою книгою 53667 дес. 1728 кв. саж. [323, арк. 13]. На жаль, підтвердження цього факту в інших джерелах автором не знайдено. В документах Миколаївського держархіву вказується, що в 20-х роках XIX ст. Херсонська казенна палата вилучила з земельних володінь Миколаєва 11407 дес. [101, арк. 4].

В Миколаєві зіткнулися інтереси не тільки морського відомства, приватних власників та міської громади. До земель міста примикали землі адміралтейських поселення Богоявленська і Воскресенська. Вони належали морському відомству і знаходились в общинному користуванні селян. До кінця XVIII ст. землі вистачало, щоб прохарчувати свої сім'ї і худобу. Але до 1825 р. земельні проблеми поселення надзвичайно ускладнилися. Кількість їх швидко зростала завдяки примусовим переселенням та природному приросту. У 1825 р. у Богоявленську вже проживало 1076 ревізських душ, на які припадало 7265 дес. землі, тобто по 6 десятин на душу, а державна норма, встановлена для поселенців, становила 15 дес. [322, арк. 13]. В Богоявленську до державної норми не вистачало 8875 дес. Така ж ситуація склалася в поселеннях Воскресенськ, Калинівка, Березнегувате. У перших двох до державної норми не вистачало 559 дес. 2090 кв. саж., у Березнегувату – 3484 дес. [117, арк. 123]. Крім того, графиня Браницька захопила 3336 дес. землі, які належали с. Богоявленську; кілька тисяч десятин ще у 1795 р. – поміщик Неранжич і через відкупщиків здавав їх в оренду тим же богоявленцям на кабальних умовах [117, арк. 122, 123; 289, арк. 4].

Вже в 20-х рр. XIX ст. поселенці вимушені були порушити судові справи проти своїх утискувачів. У 1824 р. адміралтейські поселенці при підтримці О.С.Грейга добились відмежування на користь Богоявленська 1668 дес. землі, на користь Воскресенська – 956 дес. землі [332, с. 56]. На жаль, вирішити таким чином земельні проблеми адміралтейських поселенців не вдалося.

У м. Севастополі, крім берегової смуги, морське відомство володіло й іншими ділянками. Зокрема, йому належали ділянки під будинками штабу Чорноморського флоту, морських зборів, Морської бібліотеки, капітана над Севастопольським портом, старшого флагмана, головного командира Чорноморського флоту і портів, для “Височайших осіб” – гостей Севастополя, військово-морського суду та інші. 2 квітня 1838 р. М.П.Лазарев наказав ділянку під назвою “Хребет” розрівняти, а хатинки бідняків, що знаходились там, знести. 3 травня 1839 р. було затверджено новий план Севастополя. За знесені будинки з адміралтейської казни відпустили 160000 руб. На цьому місці спорудили

новий будинок головного командира Чорноморського флоту, встановили пам'ятник Казарському і розбили сад. Незалежно від прав на берегову смугу й на окремі ділянки в межах міста, морське відомство могло пред'явити права на будь-яке місце загального користування. Причому місто не мало права вимагати від останнього компенсації. Спроби М.П.Лазарева у 1833 р. винайти якесь рішення для ліквідації земельних проблем севастопольців виявилися невдалими.

Земля була одним із джерел прибутку для міської громади. У звіті Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора за 1849 р. говориться, що севастопольській міській громаді належало в межах міста 262 дес. 1144 саж. землі, на якій розташовувались 3 громадських садки, 9 городів, 4 кладовища [130, арк. 1]. До міської скарбниці з цієї землі надійшло 203 руб. сріблом [130, арк. 8].

Із земельним питанням тісно пов'язана продовольча проблема в Севастополі. У статистичних відомостях за 1857 р. значиться, що “на землі Севастополя ніяких посівів не здійснюється”. Там же наводяться дані про наявність худоби у місті. Її кількість мізерна, до міської скарбниці не надходило прибутку за випас худоби [163, арк. 75, 76; 130, арк. 9].

В основному до Севастополя сільськогосподарська продукція довозилась. Так, у 1849 р. до міста привезено і жителями спожито 90006 пудів м'яса, 18431 чвертей борошна, зерна і різних круп, а також надійшло 25163 вози дров [130, арк. 6]. Зрозуміло, що ціни на сільськогосподарську продукцію в Севастополі завжди були надто високими, особливо з січня до квітня.

В роки неврожаю незаможних жителів Севастополя чекала справжня катастрофа. А.Полканов відмічав, що перед 1828 р. в Криму, в тому числі й у Севастополі, декілька років був справжній голод. Уряд був вимушений у 1825 р. надати Криму продовольчу допомогу. Іноді жителі севастопольських слобідок вирушали на заробітки в поміщицькі маєтки, але у неврожайні роки заробітки не дозволяли прохарчувати родину [466, с. 17]. В роки чумного карантину жителі міста взагалі були позбавлені постачання продовольством, не мали запасів, втратили городи, залишились без роботи ті, хто наймався в передміських хуторах. Селяни, які ризикували привозити в місто сільськогосподарську продукцію, потрапляли до рук перекупщиків та спекулянтів, що панували на ринках та втридорога перепродували продукти харчування [466, с. 27]. Однією з причин, які стримували швидкий розвиток Севастополя, була відсутність зручних шляхів сполучення з центрами сировини. Місто майже завжди залишалось відрізнаним від сировинних центрів Тавриди і російських губерній, особливо в зимові й осінні місяці. Селяни ближніх селищ не могли задовольнити потреби населення продуктами харчування повною

136
мірою через те, що господарства їх носили натуральний характер. Тому, відмічав С.Ф.Найда, умови життя населення міста були незадовільними [362, с. 54].

Аналізуючи розписи прибутків і витрат по Севастополю, затвержені військовим губернатором М.Б.Берхом у вересні 1854 р., автор посібника дійшов висновку, що, незважаючи на неодноразові межування землі в Севастополі, на намагання начальства якимось чином вирішити земельну, а разом з нею і продовольчу проблему, на початку другої половини XIX ст. рішення знайдено не було. Земля під міський вигін за межами міста на 1854 р. так і не була виділена. Через це, відмічається у розписі, кількість та якість її невідомі, хоча міська скарбниця одержувала прибуток за вигінну землю в середньому 131 руб. 35 коп. на рік. Факт відведення земельних ділянок під міський вигін юридично не закріплений. У місті також не було вільних ділянок під будівництво. Забудівля йшла шляхом відрізання частини земельних ділянок від вже існуючих садиб всередині кварталів. З цієї статті доходу у 1855 р. міська скарбниця планувала отримати 138 руб. Ці статті складала 1,4% від загального прибутку, який отримувало місто [137, арк. 21-22].

Статистичний огляд К.В.Ханацького так характеризує післявоєнний стан земельної справи у Севастополі: “До війни місто багате й багатолюдне... тепер зашатне м. Севастополь Сімферопольського повіту ...розташоване на просторі в 517 дес. 110 саж., більша частина яких в розвалинах, під вигоном 3557 дес.” [550, с. 269]. З переведенням Севастополя до Ялтинського, а потім Сімферопольського повіту площа військового губернаторства зменшується. До складу його входили лише землі Миколаєва та адміралтейських селищ.

У Миколаєві в другій половині XIX ст. земельна проблема вирішувалась інакше, бо місто мало більше придатних для обробітку площ. Вже у 1849 р. прибуток по статтях “з місць під забудівлю” та “землі під тимчасовими хуторами” складав 9% від загального прибутку міської скарбниці (відповідно 147,89 руб. та 1292,25 руб. по статтях при 15951,37 руб. загального прибутку) [130, арк. 25]. У 1853 р. прибуток з земельних статей збільшився до 36% (відповідно 1736,57 руб. та 3391,3 руб. при загальному прибутку 14004,37 руб.) [139, арк. 48]. На 1855 р. Миколаївська міська дума планувала отримати прибутку з земельних статей на 3772,72 руб., що складало 12,71% від загального прибутку міста, який при цьому зріс більш ніж у два рази і склав 29681,55 руб. [137, арк. 102-109]. Більше того, Миколаївська міська дума таки спромоглася юридично зафіксувати факт відмежування землі для міської громади. На підставі межової книги від 29 травня 1830 р. Миколаївська дума розпоряджалася

міською землею. На 1854 р. Миколаїв володів 17379 дес. 2089¹³⁷ кв. саж. землі. На підставі розпорядження Миколаївського військового губернатора з торгів віддавалось 9896 дес. (9420 дес. під вирощування зернових, інші орендували власники хуторів) [137, арк. 103-108].

Миколаївська міська дума з 5 березня 1854 р. отримала право видавати акти на право володіння земельними ділянками в місті. Але ж право видачі планів на забудівлю належало губернським будівельним і дорожнім комісіям [87, арк. 1-2]. 29 листопада 1865 р. постановою Державної ради Миколаївському магістрату було надано право продажу нерухомості. Раніш таку операцію здійснювало Херсонське губернське правління. У 1866 р. магістрати й ратуші були ліквідовані. За указами Сенату Миколаївська дума отримала з 7 квітня 1867 р. право продажу нерухомості вартістю не більше 1000 руб. [181, арк. 3].

Через декілька років військовим губернатором М.А.Аркасом в різних районах Миколаєва було виявлено незабудовані й незагороджені земельні ділянки, які навіть стали схованкою для кримінальних елементів. Приватним приставам поліції було доручено дізнатися, скільки в кожній частині міста таких ділянок, кому вони належать, на підставі яких документів і на яких умовах. З'ясувалося, що дума видавала відкриті листи на право володіння ділянками при умові забудови їх впродовж двох років, в іншому разі їх буде відібрано у власника. Але ж дума не контролювала виконання власних вимог. Тому 19 листопада 1871 р. військовим губернатором було призначено комісію на чолі з капітаном 1-го рангу Савельєвим, яка визначала права власників на ділянки, з'ясовувала причини незабудови ділянок, а також можливості їх використання в наступні два роки. Ділянки, на яких забудівля в принципі не могла бути здійснена, відбирались у власників й повертались місту. Ділянки, на яких власники були відсутні, передавались у ведення сирітського суду [95, арк. 1-3].

Згідно з умовами Паризького мирного договору 1856 р., за яким права морського відомства були обмежені, останнє в 1858 р. запропонувало передати у ведення міської громади частину земель (Ліски, Спаськ, бульвар і сади). Щоправда, ця справа так і залишилась на стадії пропозиції через те, що міські прибутки визнані були недостатніми для утримання великих земельних площ. Однак протягом 1858-1887 рр. вони збільшились майже в десять разів (з 44848,39 руб. у 1858 р. до 429539,08 руб. у 1887 р.), що давало можливість місту утримувати вказані площі [101, арк. 9; 56, с. 114]. Крім цього, місто претендувало на частину будинків морського відомства. В більшості це були казарми, які потрібні були для утримання військ та розташування військового лазарету. Фактично місто отримало лише казарми колишнього флотського училища [101, арк. 19].

У 1890¹³⁸ р. місто віддало частину землі під заставу і на отримані кошти спорудило будинки для міської лікарні та жіночої гімназії. Зробивши такі значні витрати, місто на той час не могло самостійно спорудити ще й будинки для установ міського управління. Крім них, виникла потреба в приміщеннях для тимчасових сесій Херсонського окружного суду і Херсонського з'їзду мирових суддів. Тому 18 травня 1891 р. Миколаївська міська дума розпочала клопотання про передачу Миколаєву усїєї західної частини міського півострова (“стрілки”, хутора Новосільського, “бульвару” та “Соборної площі”) [101, арк. 1, 20].

На початку 1861 р. вся місцевість, на якій було розташовано адміралтейські поселення, займала площу в 54817 дес. 567 кв. саж. Своє право на землю поселенці розуміли як повне право власності на тій підставі, що з початку заселення Новоросійського краю землі ці обробляли їх предки, а потім і вони самі. Насправді ж землі ці належали морському відомству (додаток Е, план № 3). В середині кожного поселення земля не роздавалась селянам у власність, а знаходилась у громадському користуванні. Вона розподілялась між селянами на дійсну кількість господарів, цей розподіл закріплювався приговором селянської громади [446, с. 508, 510; 167, арк. 4].

Після 1861 р. вирішення земельного питання колишніх поселенців залежало від того, чи будуть з них створені окремі сільські громади або ж вони будуть переведені до одного з міських станів. В останньому випадку земля мала надійти у власність миколаївської міської громади, яка б просто “проковтнула” поселенську землю й відібрала у них значні ділянки для задоволення власних потреб. Інтереси миколаївської міської громади в господарських і громадських справах завжди б переважали над поселенськими. Через це й Охтенських поселян не було включено до складу Санкт-Петербурзької міської громади, з них було створено окремі передміські общини зі своїм власним самоуправлінням і господарством. У випадку з чорноморськими поселенцями уряд вирішив запитати їх власну думку. Ті ж побажали приписатися до стану міщан міста Миколаєва, але за тієї умови, що в них не відберуть того, чим вони володіли до 1861 р.

Уряд залишив усю землю адміралтейських поселень за ними. При перейменуванні поселень в передмістя у відношенні поземельної власності застосували законодавство Російської імперії про міські поселення: землі надійшли у власність передмість на тих же правах, які застосовувались у всіх міських поселеннях імперії. За право користування землею селяни зобов'язані були сплачувати оброк.

Особисті права поселян збереглись лише щодо присадибних ділянок. Селяни могли передавати їх у спадщину, а також відчужувати

землю особам, які не були членами їх общини. Ці ділянки отримали поселяни, які до 1861 р. їх не мали, а також ті, хто бажав переселитися на постійне місце проживання в передмістя. З цією метою було складено план забудови передмість.

Право користування польовими землями було поставлено на розгляд самих общин. На своїх сходах поселяни наполягли на общинному користуванні полями і пасовиськами, а також на їх розподілі на принципах, що існували до 1861 р. На таких підставах було вирішене земельне питання в колишніх адміралтейських селищах, і таке становище зберігалось до 1877 р.

На Миколаївського військового губернатора було покладено обов'язок слідкувати за проведенням кордонів присадибної й польової землі та за складанням плану забудови передмість [167, арк. 84].

Доход з общинної передміської землі складав значну частину надходжень у бюджет передмість: у Березнегуватому й Висунську – 36,38% (при загальному доході 3771 руб. 5 коп. на рік), у Богоявленську й Покровську – 25,5% (при доході в 2232 руб. 38 коп. на рік), у Воскресенську й Калинівці – 41,7% (при доході в 2096 руб. 28 коп. на рік). Приміські думи віддавали землю в оренду тільки з дозволу Миколаївського військового губернатора. Кошти, отримані за оренду землі, використовувались на утримання приміських дум та поліцейського управління. Віддача землі в оренду свідчила про високі темпи розвитку капіталізму в колишніх Чорноморських адміралтейських селищах, про розширення громади на багатих і бідних [183, арк. 19-30, 46-52, 69-76].

Останній факт виразно прослідковується у неврожайні 1873-1874 рр. У Миколаївському військовому губернаторстві існувала офіційна статистика. Чотири рази на рік, під час посіву ярових, сінокоосу, жнив та пізньої осені, згідно з циркуляром МВС від 21 грудня 1868 р. військові губернатори давали наказ про збір відомостей про стан землеробства й народного продовольства. За офіційною статистикою стан справ у цих галузях був ніби добрий. Але за доповідними голів приміських дум бачимо, що в неврожайні роки лише заможні поселяни могли з власних коштів придбати зерно для посіву. Інші вже зими всі свої запаси використовували для харчування родин. Навесні 1874 р. більшість ділянок так і залишилися незасіяними. Воскресенсько-Калинівський голова М.Нікітін сповіщав губернатора, що в травні сіяли ячмінь і просо, “причина пізніх посівів є цілковита злиденність жителів”, “посіяти встигли лише ті, у кого ще залишилась худоба, що вціліла від мору, а більше третини поселян розійшлося робітниками за невелику платню від 50 до 100 руб. на рік”. Миколаївський військовий

губернатор виклопотав для жителів матеріальну допомогу, але більшість використала її на придбання продуктів харчування [273, арк. 14, 69-71].

З 1874 р. в Миколаївському міському управлінні почали обговорювати питання про введення в передмістях “Городового положення” Олександра II 1870 р. Було проведено також обстеження земельних угідь (додаток Д, табл. 8) [205, арк. 35]. В середньому на одного власника нерухомого майна, який сплачував податки в скарбницю, приходилося (обчислено автором шляхом поділу загальної кількості землі на кількість власників нерухомості та платників податків): у Богоявленську – 17 дес. землі (546 власників), Покровську – 34 дес. (172 власника), Воскресенську – 35 дес. (258 власників), Калинівці – 21 дес. (331 власник), Березнегуватому – 18 дес. (666 власників), Висунську – 17 дес. (648 власників) [205, арк. 34, 35]. Скільки ж насправді десятин мав кожен власник, невідомо. Автор посібника вирахувані нею цифри вважає наближеними, бо на 1874-1877 рр. через розвиток капіталізму диференціація в передмістях досягла небувалої глибини. На 1875 р. у Покровську першість по капіталам, землі, врожайності тримали заможні господарі А.Кравченко, С.Мойсеєнко, А.Машенко, Л.Таточенко, С.Яловенко [274, арк. 38-42]. Зрозуміло, що в таких господарствах не тільки широко використовувалась наймана робоча сила, але для збільшення прибутку орендувалася або купувалася земля у бідних сусідів, які поповнювали ряди пролетаріату в місті або йшли найманцями до багатих односельчан. В архівах збереглися дані про орендну вартість однієї десятини землі в передмістях на 1872 р. (додаток Д, табл. 9). З таблиці видно, що придбати землю в оренду могли лише заможні поселяни, бо, наприклад, 1 десятина сінокосної землі коштувала 2 руб. За такі гроші простому селянину доводилося працювати місяць, а то й більше [270, арк. 3, 12, 26].

8 червня 1877 р. Миколаївський військовий губернатор М.А.Аркас віддав наказ про перейменування передмість в посади і переведення їх в управління Херсонської губернії. Разом з посадами до Херсонського повіту відійшли і землі [205, арк. 87, 91] (додаток Ж).

За розпорядженням Центрального статистичного комітету в кінці 1886 р. у всій Європейській Росії, в тому числі й у Миколаївському військовому губернаторстві, було проведено обстеження земельної власності і розподіл її по угіддях. Повітова та міська поліції, волосні правління збирали матеріал, заповнюючи листки опитування. Перевірку та обробку матеріалу здійснював Миколаївський статистичний комітет. За даними опитування на 1 січня 1887 р. Миколаївське військове губернаторство, яке складалось з міста та п’яти хуторів, займало простір у 18349 дес. 808 ½ кв. саж. За власністю земля розподілялась таким чином: міська

земля – 16670 дес. 226 кв. саж.; земля казенних відомств (морського, інженерного, артилерійського) – 1598 дес. 534 $\frac{1}{2}$ кв. саж.; ділянки приватних власників – 80 дес. 1148 кв. саж. [280, арк. 99] (додаток Е, план № 4, план № 5). Власне місто з його будівлями, вулицями й майданами займало 1343 дес. 1332 кв. саж. Якщо зважити на те, що кількість населення на 1887 р. сягала приблизно 85 тис. чоловік, то на одного жителя міста припадало 85 кв. саж.

Приватне землеволодіння в Миколаївському військовому губернаторстві наприкінці XIX ст. було невеликим. У списку приватних землевласників всього 103 особи. Найбільша ділянка належала дружині поручика Є.П.Делягур – 10 дес. Іншим належали невеликі ділянки землі від 2 дес. до 30 кв. саж. Серед власників – вищі офіцерські чини у відставці, дружини і вдови колишніх офіцерів, чиновники різних класів, купці, міщани. Виключенням була ділянка селянина Г.Є.Федорченка, якому належало 4 дес. 20 кв. саж. землі. Г.Федорченко використовував її для городництва [280, арк. 99-107]. Мешканці приміських селищ на власних та орендних ділянках займалися землеробством, городництвом, садівництвом, вирощували худобу, птицю. Продукти свого виробництва селяни збували на базарах в Миколаєві. Крім сільського господарства, селяни на своїй землі видобували камінь та інші будівельні матеріали (додаток Д, табл. 10).

У кінці XIX ст. скарбниця Миколаєва одержувала порівняно невеликий прибуток з міської землі. Так, у 1891 р. за її використання надійшло 51801 руб. 40 коп., у 1894 р. – 73381 руб. 70 коп., у 1895 р. – 73133 руб. 95 коп. Відповідно до загальної суми доходу з усіх статей, доход з міської землі складав у 1891 р. – 12,8%, у 1894 р. – 13,5%, у 1895 р. – 14,3% [448, с. 19; 449, с. 26; 450, с. 34].

Автор вважає, що наведених фактів з історії землеволодіння достатньо, щоб зрозуміти пріоритети в земельній політиці у Миколаївському військовому губернаторстві. Після приєднання Кримського півострова і Північного Причорномор'я місцевість, на якій були засновані Севастополь і Миколаїв, а також адміралтейські селища, вважалась власністю казни і знаходилась у користуванні морського відомства.

Військовий губернатор І.І. де Траверсе першим порушив справу про відмежування землі для міст Миколаєва і Севастополя та передачу її у володіння міських громад. Та як головний командир флоту, він же мав дбати про інтереси морського відомства. Землю містам хоча й було формально відмежовано, насправді розпоряджалося нею морське відомство. Воно складало плани міст, представляло їх на затвердження і втілювало в життя; роздавало казенну землю приватним особам для спорудження будинків, садівництва і городництва; залишало за собою

142
всі ті землі, які були йому потрібні для портових споруд, казенних будинків, флотських казарм і шпиталів, пристаней і набережних. У Севастополі найбільше значення для морського відомства мали береги Корабельної і Південної бухт. Право на них морське відомство завжди утримувало за собою і вільно розпоряджалося ними. Морське відомство розпоряджалося землею не тільки в інтересах держави, а й в інтересах своїх чиновників. Міщани та селяни знаходились у скрутному становищі. При розмежуванні їх наділили лише маленькими клаптиками землі, з яких неможливо було прохарчувати свої сім'ї. Міські громади вели постійну боротьбу за землю, але протистояти морському відомству були не в змозі.

Адмірал О.С.Грейг намагався роздати не використану морським відомством у Севастополі землю для заснування хуторів і дач. Через непридатність севастопольського ґрунту ці заходи провалились. Морське відомство відбирало для своїх цілей найкращі ділянки, а військові губернатори, маючи в користуванні ті ж самі земельні площі, не могли одночасно вирішити проблеми флоту і міста. В інтересах оборони держави вони віддавали пріоритет морському відомству. Такими ж невдалими залишились спроби М.П.Лазарєва вирішити земельне питання в Севастополі, а разом з ним збільшити бюджет міста за рахунок надходжень з міської землі та продовольчу проблему. Не було вирішено це питання й на початку другої половини XIX ст. при губернаторі М.Б.Берху.

Миколаїв все ж таки отримав землю у володіння. У 1830 р. місту було видано межову книгу, якою юридично було закріплено його право на землю. Через більшу придатність миколаївського ґрунту і рівнинний рельєф в Миколаєві земельна проблема не стояла так гостро, як в Севастополі. Прибуток від міської землі становив значну частину міського бюджету. З 1854 р. Миколаївська дума стала видавати акти на право володіння земельними ділянками в місті. Але справжнім розпорядником землі залишалось морське відомство: якщо у нього виникала потреба в якійсь земельній ділянці, то місто повинно було негайно звільнити її, навіть знести розташовані на ній будівлі. У другій половині XIX ст. морське відомство поступилось значними ділянками землі інженерному й артилерійському відомствам, які використовували їх зі стратегічною метою. Приватних землевласників, які б володіли великими ділянками землі, в Миколаєві не було.

Адміралтейські поселенці до 1861 р. ніколи власної землі не мали, вся вона належала казні і розпоряджалося нею морське відомство, хоча поселенці помилково вважали себе власниками цієї землі. Землі адміралтейських поселень захоплювали поміщики і громада Миколаєва. Зростання

населення відбувалося пропорційно зменшенню кількості землі.¹⁴³ Це призвело до того, що поселяни перед 1861 р. мали клаптики землі, які не відповідали мізерним державним нормам Російської імперії. До того ж реформа 1861 р. призвела до майнової диференціації поселян. Заможніші акумулювали значні земельні площі, поступово перетворюючись на сільську буржуазію. Бідніші селяни взагалі втрачали свою землю і йшли в найми до своїх односельців та сусідніх поміщиків або поповнювали ряди пролетаріату у місті.

3.3. Діяльність військових губернаторів у галузі національної та релігійної політики

В першій половині XIX ст. кількість населення в губернаторстві зростала досить форсованими темпами. Миколаїв був відкритим для оселення представників усіх національних і релігійних груп. Сюди навіть засилялись злочинці, бродяги для роботи на підприємствах морського відомства [20, с. 219]. У 1803 р. виданий Маніфест про звільнення із заслання злочинців і про оселення їх у південних містах. 12 квітня 1806 р. вийшов указ Сенату, за яким отримали дозвіл на оселення у Миколаєві єретики, які розкаялися і повернулися під опіку православної церкви [107, арк. 21]. За Указом 1806 р. у Таврійській губернії та Миколаєві дозволялося оселятися іноземцям, в тому числі французам, які присягнули на вічну вірність Російській імперії [110, арк. 1-3]. До 1808 р. в Миколаєві перебували 400 полонених турків [109, арк. 1 зв., 4, 6 зв., 7], уряд Туреччини навіть виділяв кошти на їх утримання [108, арк. 15, 28]. На 1822-1823 рр. в Миколаєві і хуторах вже мешкала 10931 особа (5697 чол. і 5234 жін.).

Маніфестом Катерини II від 22 лютого 1784 р. Севастополь, як і Миколаїв, було відкрито “для всіх народів, що в дружбі з імперією нашою знаходяться” [470]. Але невдовзі Указом від 13 лютого 1798 р. іноземцям було заборонено оселятися в Севастополі, “яко військовій гавані”. Взявши курс на повне підпорядкування міста військово-морським потребам, Олександр I 1 січня 1807 р. видав Маніфест, за яким не тільки забороняв іноземцям оселятися в місті, а й користуватися правами і пільгами по громадянству, промисловості, торгівлі або мореплаванню [114, арк. 2-2 зв.]. У цьому аспекті варто підкреслити, що головний командир Чорноморського флоту І.І. де Траверсе на той час ще не мав російського підданства і не був православного віросповідання (!). П.Сумароков у 1803 р. підкреслював, що севастопольська громада складалась в основному з військових та їх дружин, загальна кількість населення доходила до 20 тис. осіб [329, с. 192, 194, 217]. Але з іншого боку, уряд сам сприяв оселенню представників різних національностей в

*Адміралтейський собор
у Миколаєві*

Севастополі, підштовхуючи їх переходити у вічне підданство Росії. Більшість з них поступала на службу в Чорноморський флот. Так, на початку XIX ст. у Севастополі з'явилися греки, англійці, італійці, євреї тощо.

Греків почала приймати на морську службу ще Катерина II, при Павлі I вони направлялись на навчання до Морського кадетського корпусу. В часи О.С.Грейга (1816-1833 рр.) греки займали на флоті “місія першого плану”. М.Закревський згадує, що греки були флагманами і капітанами, курс морських наук, російську, французьку та італійську мови знали краще від росіян. Серед найвидатніших Закревський називає флагмана М.Н.Кумані, який у війну 1828-1829 рр. відзначився у битві при Сизополі, флотського начальника К.Ю.Патаніоті, обер-інтенданта Чорноморського флоту Н.Д.Критського, гідрографа Є.П.Манганарі. Навіть севастопольська громада в ті роки поділялась на три частини: найбільша – грецька, вдвічі менша – російська та італійська. Севастополь, “здавалося, складався з одних тільки греків”, старше покоління яких дотримувалось давніх традицій, молодше виховувалось на тих же принципах, що й російська молодь. Населення перемішувалось, “чоловіки і діти італійок були вже італійцями, грек, одружений з росіяною, ставав росіянином, а росіянин, одружений з гречанкою, греком”. Особливі товариства складали в Севастополі категорії “балтійців” і “миколаївців”, вони не належали до жодного кола. Окрему категорію складали й “доморослі”, тобто молоді люди, які народилися й проживали в Севастополі [344, с. 179-181, 183, 185, 186, 202]. За даними Д.І.Каллістова на 1804 р. в Севастополі мешкало 183 душі цивільного стану, на 1810 р. – 218, на 1822 р. – 500, а загальна кількість населення міста доходила до 25 тис. мешканців [444, с. 22].

Після війни 1828-1829 рр. і чуми 1830 р. Севастополь заповнила хвиля різного люду. М.Закревський пише, що в Севастополі проживали англійсько-, французько-, австрійсько-, турецько-, грецькопіддані і просто сардинці, італійці, швейцарці, німці тощо. “...Всім їм не заборонялося тоді перебувати й проживати тимчасово – скільки кому і як забагнеться: торгувати, надувати, спекулювати, промишляти...” [345, с. 53, 54, 59, 61-63, 84-85].

Таку ж політику російський уряд проводив щодо неправославного населення. Уряд сприяв переходу віруючих різних конфесій у

православну віру і надавав новонаверненим пільги. Так, у 1806¹⁴⁵ р. дуборців, які не розкаювалися, заарештовували і засилали до Сибіру. Тих, хто бажав повернутися в лоно православної церкви, світська влада передавала єпархіальному архієрею для обряду розкаювання. Після нього світські й церковні установи встановлювали за розкайними постійний нагляд, але дозволяли їм оселитися за бажанням [107, арк. 21].

В 20-ті рр. XIX ст. з'явилися в Севастополі постники і скопці. Постники не відступали від догматів православної церкви, але прирікали себе на надмірний піст, під час походів Чорноморського флоту більшість з них хворіла цингою і помирала. Скопці з'явилися у 1823 р., тоді ж один чоловік помер від оскоплення, двох матросів засудили і заслали на Кавказ [345, с. 47]. Російська влада, захищаючи інтереси офіційних релігій, в першу чергу православної, вела активну боротьбу проти сектантства. 4 серпня 1816 р. вийшов указ про порядок призову в армію скопців. Ті, хто проводив оскоплення, і ті, хто оскопив сам себе, відловлювались і відправлялись на службу до Сибіру і Грузії, а недієздатні – в Іркутську губернію [113, арк. 2].

Більш лояльно влада ставилась до старообрядців. Ще у 1804 р. в Миколаєві була побудована й освячена старообрядницька церква для проведення богослужіння за стародрукованими книгами [122, арк. 1-3, 10-11]. 2 лютого 1825 р. в Миколаєві за наказом О.С.Грейга відвели місце для спорудження Євангелічної церкви. Серед панів-попечителів євангелічного приходу були офіцери Чорноморського флоту і навіть директор Депо карт капітан 2-го рангу М.Б.Берх, майбутній військовий губернатор і головний командир [118, арк. 13].

Окрему національну й релігійну категорію становили євреї, які почали селитися в Новоросійському краї задовго до заснування губернаторства. Першими тут з'явилися в другій половині XVIII ст. переселенці із Польщі і Західної Росії. У 1807 р. вони заснували в Херсонському повіті перші землеробські колонії, у цей же час євреї оселилися в Миколаєві і Севастополі [26, с. 68-69]. У 1811 р. у Миколаєві вже існував кам'яний єврейський молитовний будинок [111, арк. 14-16]. Чорноморські верфі давали багато роботи єврейським підприємцям і купцям. Головне управління Чорноморського флоту не могло обійтися без постачальників-євреїв:

Церква Пресвятої Богородиці усіх скорбящих радості

*Загальний вигляд хоральної
синагоги у м. Миколаєві*

“вигідніше і діяльніше їх не знаходилося” [350, частина неоф., с. 163-164, 167]. Євреї вільно проживали у південних містах, найбільш активні навіть брали участь у міському самоврядуванні [345, с. 54-59].

Згідно з курсом уряду на повне підпорядкування міст і селищ військового губернаторства морському відомству 20 листопада 1829 р. було видано імператорський указ про виселення євреїв з Миколаєва

і Севастополя [356, с. 80-81]. На думку М.Закревського, приводом до прийняття такого рішення послужили крадіжки матеріалів і припасів у Миколаївському адміралтействі. Хоча російські майстри і чиновники попадалися частіше, ніж євреї, “уся сума злочинів по адміралтейських крадіжках покладалася на євреїв”. Виселення євреїв також могло бути сфабриковане євреями-монополістами, які таким способом намагалися позбутися конкурентів [350, частина неоф., с. 164, 167]. Виконання указу було покладено О.С.Грейгом на тимчасовий розпорядничий комітет Головного управління Чорноморського флоту і портів.

Розуміючи згубні наслідки такого рішення уряду, О.С.Грейг неодноразово клопотав про відстрочення виконання указу, підкреслюючи, що виселення євреїв підірве економічне становище Миколаєва і Севастополя. 5 квітня 1830 р. віце-адмірал К.Ю.Патаніоті сповістив тимчасовий розпорядничий комітет про постанову єврейської громади м. Севастополя, у якій говорилося про катастрофічне становище сева-стопольських євреїв. У місті було тільки 4 сімейства купців, що займалися великою торгівлею і мали двоповерхові будинки. Більшість – біднота, що заробляла шматок хліба важкою працею: годинниківі, ювеліри, капелюшники, кравці й ін. Чумний карантин призвів усе населення Севастополя, у тому числі і євреїв, до убогості і голоду [356, с. 83-88]. Тому, не дочекавшись відповіді з Петербурга, на свій страх і ризик, О.Грейг призупинив виселення євреїв з військового губернаторства: 13 травня 1830 р. він видав наказ про це в Миколаєві, 22 травня того ж року – в Севастополі. А 15 червня 1830 р. він одержав з Міністерства внутрішніх справ лист, у якому останнім днем для виїзду було визначено 31 грудня 1832 р. для власників нерухомості і 1 травня 1831 р. для тих, хто її не мав [356, с. 89]. О.С.Грейг здійснив ряд заходів, спрямованих на полегшення тяжкого стану євреїв:

тим, хто вже продав свої будинки, дозволено було проживати в Миколаєві і Севастополі до 31 грудня 1832 р.; інші одержали право продавати свої будинки за вільними цінами; у листопаді 1831 р. був відданий наказ по Чорноморському відомству, відповідно до якого всі установи і чини, а також приватні особи зобов'язані були повернути борги євреям і розрахуватися з ними повністю.

Губернії, призначені для проживання євреїв, були охоплені епідемією холери і повстанням поляків, тому губернські євреї в березні 1832 р. клопотали про відстрочку виїзду ще на 5 років. О.С.Грейг, “який близько до серця приймав становище євреїв у довірених його управлінню містах”, просив відстрочити виконання указу “якщо не на 5 років, те хоча б на термін, “бажаний Уряду”. 5 липня 1832 р. імператор дозволив відкласти виїзд ще на один рік, але з умовою, щоб “після закінчення цієї відстрочки висилка євреїв зроблена була рішуче без найменшого зволікання”. 13 серпня 1833 р. О.Грейг писав міністру внутрішніх справ, що з євреїв, що переселилися, “близько 1/3 частини померло від убогості” і ще раз наполягав на скасуванні указу 1829 р.

Наприкінці 1833 р. О.Грейг був призначений членом Державної ради і виїхав з Півдня в Петербург. Останнім його подарунком севастопольським і миколаївським євреям було розпорядження уряду про нову й останню відстрочку. Міністр внутрішніх справ 26 грудня 1833 р. повідомив євреїв, що на прохання колишнього Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора О.С.Грейга їм дозволено залишитися в Миколаєві і Севастополі ще на три роки. Останнім днем для виїзду призначено 31 грудня 1836 р. [356, с. 88-96].

Сам О.С.Грейг, особливо в останні роки перебування на Півдні, неодноразово піддавався нападкам і доносам з боку шовіністично настроєних російських дворян. Серед них були майбутній мовознавець В.І.Даль, Ф.Ф.Вігель, адмірал М.П.Лазарев [390, с. 21-22]. Причиною став таємний шлюб адмірала О.С.Грейга, хрещеника Катерини II, з єврейкою Юлією (Лейкою) Михайлівною Сталінською. Красуня Юлія була в Миколаєві законодавицею мод. Володіючи тонким смаком і чарівністю, зуміла створити в адміральському будинку салон, до якого входили молоді офіцери і чиновники Чорноморського флоту й адміралтейства. Вона

*Синагога на вул. Привозній
у м. Миколаєві*

148
народила адміралу трьох синів: Самуїла, Івана, Василя і дочку Юлію. Офіційно дружиною Грейга Юлія була визнана в 1873 р. під час відкриття в Миколаєві пам'ятника адміралу О.С.Грейгу [392, с. 111].

М.П.Лазарев після вступу на посаду негайно наказав вигнати всіх євреїв з Миколаєва “найсуворішими заходами”, “без усякої пощади і помилування”. 6 грудня 1833 р. євреї направили скаргу Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору М.С.Воронцову, який також просив Лазарева призупинити виселення євреїв хоча б до ухвалення рішення Кабінетом Міністрів. З аналогічним проханням звертався до Лазарева начальник Головного морського штабу князь О.Меншиков. Тільки допомога О.С.Грейга врятувала євреїв від виселення взимку 1833 р.

25 червня 1836 р. генерал-лейтенант Тулуб'єв, один із заступників Лазарева, порадив євреям виїхати з губернаторства до кінця літа, тому що “усі ті, які залишаться там до 31 грудня цього року, будуть у цей день рішуче вислані з міста під конвоєм, незважаючи ні на який вплив атмосфери, і ніякі прохання їх до уваги не приймуться”. Характерна відповідь М.П.Лазарева севастопольському єврею Маркусу Бердень Блюгу, годинникареві. Лазарев писав: “...заводити і лагодити годинник є справа не настільки важлива, щоб ніхто в цілому місті, крім Блюга, не міг відремонтувати, особливо за платіж. Утім, якби і зробилася годиннику така поломка, що виправити її у Севастополі майстра не знайшлося, то можна повсякчас відіслати його для того на суднах у м. Одесу” [356, с. 99]. Багато євреїв, впадши у відчай, приймали православ'я, деякі йшли на службу в Чорноморський флот, тому що указ 1829 р. не стосувався євреїв, що служили на флоті. Якщо в Миколаєві на початок 30-х років XIX ст. проживало 715 єврейських сімейств (24 купецьких, 691 міщанських) і 424 холостяка [569, с. 32-33], то після виселення в Миколаєві залишилося 14 родин, у Севастополі – 12. Залишені вони були в зв'язку з виконанням релігійних обрядів євреїв-військовослужбовців, хворобою, грошовими зобов'язаннями або судовими справами. Але вже 21 січня 1837 р. адмірал М.П.Лазарев рапортував імператору про остаточне виселення євреїв з міст Миколаєва і Севастополя [356, с. 100].

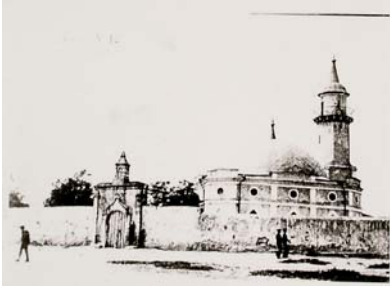
Репресивні заходи М.П.Лазарева стосувалися не тільки євреїв. У 1836 р. він віддав розпорядження “вигнати з Севастополя усіх іноземців, що вештаються без діла, в т.ч. і тих, що відшукують дворянство, і без особливої потреби не впускати їх у місто, в тому числі греків” [345, с. 65, 70].

У 1842 р. було встановлено порядок приведення іноземців до присяги на вічну вірність Російській імперії. Перейти у вічне російське підданство могли всі іноземці, крім євреїв. Приведення іноземця до

присяги здійснювалось духовною особою його віросповідання в присутності членів губернського правління. Батьки мали право разом з собою привести до присяги дітей, але за бажанням могли залишити всіх дітей або одного у званні іноземців [500; 131, арк. 2-3]. Військові губернатори в першу чергу сприяли переходу в російське підданство особам духовного звання, які служили на флоті. Для прийняття присяги священники представляли свої послужні списки в російському перекладі, метричні свідоцтва на своїх дітей тощо. Циркуляр МВС від 2 грудня 1848 р. зобов'язував військових губернаторів щорічно звітувати в III відділення власної канцелярії імператора про кількість іноземців, що прийняли присягу, і надсилати їх списки [127, арк. 2].

10 вересня 1851 р. указом Сенату було дано пояснення щодо можливості різним категоріям неросійського населення постійно проживати в Севастополі. Не могли перебувати в місті іноземці, які не вступили у вічне підданство Росії та їх діти, які народилися до прийняття батьками вічного підданства Російської імперії. Діти, які народилися від батьків, підданих Росії, мали право проживати в Севастополі й користуватися усіма правами, що й російські громадяни. Іноземці могли приїздити до Севастополя для укладання контрактів і взяття підрядів у морському відомстві. Ті, які змогли укласти контракт з казною, мали право залишатись у місті до закінчення обов'язків, передбачених контрактом, інші після закінчення торгів зобов'язані були виїжджати з міста [135, арк. 26]. На підставі цього указу нижнім чином Балаклавського грецького батальйону, які носили грецькі прізвища, розпорядженням тимчасового військового губернатора від 28 лютого 1847 р. було дозволено оселитися у Севастополі та його окрузі [128, арк. 3, 6].

Напередодні Кримської війни кількість населення в містах військового губернаторства була найбільшою за всю першу половину XIX ст.: в Севастополі у 1850 р. вона складала 45046 осіб (40140 чоловік і 4906 жінок, в тому числі 33693 нижніх чинів), в Миколаєві – 40838 осіб (23632 чоловіки і 17206 жінок, в тому числі 21161 нижній чин) [129, арк. 10-11]. Ці дані вилучені з офіційних статистичних звітів, в яких за основу брався становий та релігійний розподіл населення. В першій половині XIX ст. визначалось п'ять основних станів: дворянський, військовий, міський, селянський і духовний. За релігійною приналежністю виділялись православні, єдиновірці, розкольники, вірмено-григоріанці, римо-католики, євангелісти-лютерани, іудеї, караїми, мусульмани. Окремо подавалися звіти на членів релігійних сект. В окремих статистичних звітах зустрічається розподіл за національностями, але слов'янське населення подається під загальною

*Татарська мечеть
у м. Миколаєві*

назвою “малоросіяни”. Тому виділити окремі групи росіян, українців, білорусів неможливо.

Під час Кримської війни російський уряд виселяв з військового губернаторства неугодні категорії населення. З Кримського півострова, в тому числі і з Севастополя, вислали татар, у благонадійності яких виникли сумніви. Після завершення війни Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор “знайшов незручним” повернення

цих татар до Криму. Згідно з Положенням Кабінету Міністрів від 2 квітня 1857 р. татарам – селянам і міщанам – надали право оселитися у внутрішніх губерніях Росії разом з родинами, чиновники або дворяни могли оселитися, де завгодно, крім Криму. Цей указ стосувався лише татар, поведінка яких була схвалена поліцією. Інші ж залишались під гласним наглядом поліції. Миколаївський військовий губернатор та Херсонське губернське правління отримали наказ: “ні під яким приводом” не видавати татарам паспорти для поїздки до Криму [155, арк. 1].

Під особливим наглядом в роки війни знаходились турецькі піддані. М.Б.Берх рапортував князю О.С.Меншикову в Севастополь про всіх турків і членів їх родин, які проживали в Миколаєві [138, арк. 1-3].

У 1852 р. надійшов указ про виселення болгар з Севастополя, які приїхали в Російську імперію на запрошення графа Дібича у 1830 р. з м. Бургас і займались в основному ремеслами і торгівлею. 30 вересня 1852 р. всі вони звернулись з проханням до імператора про відстрочку виїзду з Севастополя. Адмірал П.С.Нахімов підтримав їх прохання. Він вважав, що виїзд болгар, які займаються торгівлею і ремісництвом, ускладнить економічну ситуацію і від себе просив про п’ятирічну відстрочку. М.Б.Берх вважав, що для продажу майна достатньо буде й 3-х років, а такі, що не мають власності, мають бути вислані негайно. Під час Кримської війни більшість болгар покинула Севастополь і поселилась в Бахчисараї. Будинки їх були зруйновані, тому у 1857 р. їм залишилося лише продати місця, на яких стояли їх будинки і лавки, та покинути місто [135, арк. 9-10, 23-24, 27-28].

Після війни спонукальні заходи до виїзду іноземців посилювалися. 11 червня 1855 р. адмірал М.Б.Берх розпорядився відправити всіх англійців з Миколаєва до Москви. Від’їзд їх супроводжувався обшуком речей. Миколаївський поліцеймейстер В.М.Карабчевський вважав, що англійці, які

багато років служили в адміралтействі, добре знають місцевість, засоби оборони міст, в змозі вивезти “...який-небудь план або знімок...” [141, арк. 2-3, 14-16].

Виїзд іноземних підданих, євреїв та інших категорій неросійського населення, представники яких в основному займалися торгівлею і ремеслами, ускладнив надання жителям губернаторства можливості купувати необхідні товари й послуги. Російські купці й майстри, незважаючи на запрошення уряду, не дуже поспішали переїжджати до Севастополя й Миколаєва. Контрадмірал П.М.Юхарін 21 серпня 1856 р. доповідав у канцелярію військового губернатора в Миколаїв, що він дозволив перебування у Севастополі іноземним торговцям і ремісникам, “котрі, на мою думку, своїм промислом, при хорошій поведінці можуть бути корисні місту...” В списку Юхаріна було 20 чоловік, серед яких лікар і аптекар, каретник, столяр, рибак, булочник, власники готелів і магазинів.

В іншій доповідній записці від 3 листопада 1856 р. Севастопольський військовий губернатор Ф.Д.Бартенев повідомляє, що після залишення союзними військами Севастополя наїхало до міста багато іноземців з метою торгівлі. Тому поліції необхідно вислати всіх іноземців, в тому числі греків і євреїв, до Євпаторії або за кордон. Їх відправка була покладена на жандармського полковника Щербачова. Поліція вимагала від них підписку про виїзд, але впевнившись, що добровільно вони не виїдуть, вирішила застосовувати до них більш жорсткі засоби. Було встановлено останній термін для виїзду – 15 травня 1857 р. Іноземців зібрали в поліції і оголосили їм повеління імператора покинути Росію. Вони ж вважали, що указ імператора підроблений. Француз Драгон “схватив себе за голову обома руками і, тупаючи ногами, кричав”, що він не бажає виїжджати з Севастополя. Така ж реакція була й у француза А.Гюго та інших. Незважаючи на протести іноземців, адмірал П.М.Вукотич, згідно з розпорядженням Новоросійського генерал-губернатора графа А.Строганова, після 15 травня

*Мінарет мечеті
у м. Миколаєві за радянських
часів*

*Католицький собор
у м. Миколаєві*

1857 р. встановив за іноземцями гласний поліцейський нагляд і почав відправляти їх за кордон за власний кошт, а їх будинки, лавки й товари продавати за безцінь. Виручені кошти у випадку виїзду іноземця на батьківщину пересилались йому через відповідні консульські установи [145, арк. 1, 7, 10-11, 15, 25, 28, 30, 39-40, 44, 47, 52].

Нова хвиля виселень чекала й на єврейське населення. Після війни в губернаторстві залишались лише євреї, які служили на флоті або на підприємствах морського відомства. Під час Кримської війни (1853-1856 р.) вони разом із представниками інших національностей встали на захист Севастополя. С.Шмерлінг вказує, що тільки на старому єврейському цвинтарі

в братській могилі поховано до 500 єврейських воїнів [571, с. 748-749]. На кошти, зібрані євреями Півдня України, у 1864 р. в Севастополі встановлений обеліск “Пам’яті єврейських солдатів, що загинули за Батьківщину при обороні Севастополя під час війни 1854-1855 рр.” [460, с. 1-4]. Інші категорії єврейського населення протягом багатьох років не мали права постійно проживати в межах Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства. Їхнє перебування там дозволялося лише для прийняття спадщини, відстоювання законних прав у судах та заради торгових справ. У цих випадках поліція самостійно дозволяла євреям знаходитися в губернаторстві рівно шість тижнів. Подальше перебування залежало від військового губернатора, що міг продовжити встановлений термін в Севастополі на один, а в Миколаєві на два місяці [152, арк. 6]. У 1852 р. євреям було заборонено брати підряди на інженерні роботи в Севастополі [49, стовп. 97]. На 1857 р. у Миколаєві проживало 133 єврея з 37703 жителів, тобто 0,4%; у Севастополі з 11887 жителів – 13, тобто 0,1% [163, арк. 68]. В адміралтейських поселеннях і на хуторах євреї взагалі не проживали. Однак уряд не змінив своєї політики і навіть цю малу кількість мав намір негайно виселити.

Нижніх чинів з євреїв передали з морського в сухопутне відомство. Рабини в морському відомстві стали не потрібні. Рабин Фройзельман Розумний, що служив у флоті більше двадцяти років, у 1857 р.

Миколаївською міською поліцією був висланий з міста, незважаючи на старість і хвороби [153, арк. 1, 3]. Приблизно в цей же час із Севастополя був висланий його син Мошко Розумний, також рабин морського відомства [169, арк. 1]. У 1857-1858 рр. із Севастополя висилалися євреї, що служили в Севастопольській питній конторі купця Шмерлінга [152, арк. 7, 8, 38]. Через рік з Миколаєва був виселений фахівець з виготовлення бронзових прикрас Берко Садкер з родиною. Виконуючий обов'язки військового губернатора віце-адмірал Г.І.Рогуля так прокоментував виселення Б.Садкера: "...зважаючи на те, що євреям... проживання в Миколаєві заборонене, я за таке негідне клопотання виніс управі догану і разом з цим наказав на майбутній час не утруднювати начальство з подібними представленнями" [166, арк. 1-4].

В другій половині XIX ст. політика російського уряду щодо єврейського населення поступово стала змінюватись. Указом Сенату від 24 липня 1859 р. євреям-купцям усіх трьох гільдій дароване право проживання, промислів, торгівлі, підрядів, відкупів, придбання нерухомості в Миколаєві і Севастополі на загальних підставах з містами, що входили в межу постійної осілості [59, стовп. 705]. Не записаним у гільдії і цехи купцям, ремісникам і міщанам "...ні в якому разі не дозволялося проживати в Миколаєві і займатися ремеслами у своїх закладах, хоча б вони і мали установлені свідчення на звання майстрів..." [262, арк. 4-5]. Миколаївський військовий губернатор адмірал Г.І.Бутаков 17 вересня 1859 р. доручив міським думі і поліції контролювати дотримання євреями умов поселення, заняття торгівлею і ремеслами в містах [262, арк. 1]. Одночасно на вимогу ремісничої управи, думи і поліції він розпорядився, щоб євреї, які бажають оселитися в Миколаєві, спочатку записувалися в гільдії міст, що знаходяться в межі осілості, а потім переїжджали до Миколаєва [165, арк. 35-38]. І хоча євреї виконували усі вимоги губернатора, дума і реміснича управа, бажаючи усунути конкурентів, влаштовували їм перешкоди, не дозволяючи займатися своїм ремеслом [165, 1-2, 10-11, 16, 29, 32-33]. Незважаючи на всі труднощі, кількість євреїв поступово збільшувалась. У 1859 р. у Миколаєві проживало євреїв 186 осіб [154, арк. 17], у 1860 р. – 328 [154, арк. 28], у 1861 р. – 608 [165, арк. 36]. В адміралтейських поселеннях євреї з'явилися тільки з 1861 р. [150, стат. таблиці]. За цей же рік є дані про проживання євреїв в миколаївських хуторах – 23 особи [165, арк. 36].

Миколаївський військовий губернатор Б.О. фон Глазенап, оцінивши ситуацію в губернаторстві, 11 квітня 1860 р. виклав керуючому Морським міністерством усі переваги на користь поселення євреїв у Миколаєві і Севастополі. Він писав, що Миколаїв і Севастополь після

Кримської війни майже втратили своє військово-морське значення, тому немає підстав для обмеження свободи проживання євреям, до якого б стану вони не належали. Миколаївська і Севастопольська місцеві адміністрації тільки виграють від збільшення єврейського населення, що стимулюватиме розвиток ремесел і торгівлі. До цього Б.Глазенап додав, що Миколаївська міська поліція з часу дозволу євреям селитися в Миколаєві не зареєструвала жодного випадку правопорушення з їх боку [165, арк. 44]. 28 жовтня 1860 р. євреям-відставникам з нижніх чинів надали право залишатися на постійне проживання в місті [165, арк. 65-76]. У 1861 р. євреї-міщани одержали право займатися ремеслами в Миколаєві і Севастополі. У 1865 р. Б.О. фон Глазенап клопотав у Морському міністерстві про дозвіл усім міщанам-ремісникам з євреїв вільно проживати в Миколаєві, на що одержав дозвіл 24 березня 1866 р. Саме після цього всі без винятку євреї стали селитися в Миколаєві, і загальна кількість єврейського населення швидко збільшилася [59, стовп. 705-706]. У 1870 р. в губернаторстві проживало 2486 чол. і 2666 жін. з євреїв, що складало 6,9% від усієї кількості населення [269, арк. 53]. У місті було зареєстровано 7 молитовних громад, 6 шкіл, 260 житлових будинків [269, арк. 53]. Після відкриття 1 червня 1862 р. Миколаївського комерційного порту для експортно-імпорتنних операцій велика кількість євреїв займалася хлібною торгівлею.

Б.О. фон Глазенап не тільки клопотав про поселення євреїв у губернаторстві, але і допомагав їм в інших справах. За його розпорядженнями дума видавала гроші на утримання синагоги, молитовних будинків, єврейським благодійним товариствам, допомагала бідним єврейським сімействам. У 1865 р. завдяки підтримці губернатора в Миколаєві відкрили лікарню для бідних євреїв на 10 місць. На влаштування лікарні за розпорядженням губернатора із сум коробкового збору було виділено 1400 руб. [182, арк.т4-5; 180, арк. 1, 4, 6]. Б.О. фон Глазенап неодноразово виносив догану Миколаївській думі за порушення законодавства під час обрання єврейських представників в органи міського самоврядування та самоуправління [91, арк. 76]. Нарешті "Городове положення" Олександра II від 1870 р. врегулювало питання про участь євреїв у виборах і місцевому самоуправлінні.

У 70-ті роки XIX ст. при губернаторі була встановлена посада ученого єврея. На неї особисто губернатором обиралася особа, що добре знала єврейські мови і закони віри. Учений єврей виконував усі доручення губернатора, не вступав ні в які стосунки з єврейською громадою без його дозволу, йому була встановлена заробітна платня в розмірі 900 руб. на рік. На цю посаду неодноразово претендував колишній миколаївський рабин Марко Коган [208, арк. 1-6].

На початку 80-х рр. XIX ст. на півдні Російської імперії почався антиєврейський рух. З циркуляра тимчасового Одеського генерал-губернатора від 10 вересня 1881 р. видно, що причини цих подій носили економічний характер: “Євреї за останні 20 років захопили у свої руки не тільки торгівлю і промисли, але одержали значну земельну власність, причому вони дружно направили свої зусилля не на збільшення продуктивних сил країни, а на експлуатацію корінних жителів, переважно найбільш бідних класів населення, чим і викликали з його боку протест, що вилився в смутній формі – у насильствах” [223, арк. 2]. У Миколаєві погроми почалися 1 травня 1881 р. і охопили три райони міста. У 14 будинках вибиті вікна, 2 крамниці розграбовані. Губернатор М.Манганарі, крім нарядів поліції, Миколаївської фортечної артилерії і Донського козачого полку, для наведення порядку 5 квітня викликав регулярні війська [555, арк. 3-4, 14-15].

Незабаром розпочала роботу Херсонська губернська комісія з єврейського питання. Комісія визнала, що виселення євреїв негативно відбивалося на стані всього населення і запропонувала надати їм право на вільне проживання по всій території Російської імперії, підняти добробут і моральність усього населення країни, знищити всі привілеї і особливості соціального укладу євреїв, дотримуватись законності на всіх рівнях виконавчої влади. Уряд не зважив на ці висновки, а, навпаки, 3 травня 1882 р. були затверджені заходи, що обмежували права євреїв на проживання, придбання й оренду нерухомості, торгівлю по неділях за межами осілости [361, с. 79-81]. 9 травня 1881 р. Миколаївська міська дума заборонила євреям продавати на розлив алкогольні напої [221, арк. 2]. “Городове положення” 1892 р. заборонило євреям мати власних гласних у думі.

Серед євреїв же поширювалися антиросійські настрої. 20 березня 1882 р. миколаївський поліцмейстер Стройников подав військовому губернатору О.Пещурову копію листа, який петербурзьке “Братерство Сіону” надіслало рабину Абраму Лавуті. У ньому містився заклик до всіх російських євреїв швидше емігрувати з Росії [228, арк. 2-3].

Після 1895 р., коли Управління Чорноморського флоту було переведене в Севастополь, Миколаїв увійшов до межі єврейської осілости. Відносини між єврейським і православним населенням склалися не просто. 19-22 квітня 1899 р. у Миколаєві знову спалахнули погроми. Газета “Син Батьківщини” 1 травня 1899 р. організаторами погрому назвала мулярів з Орловської губернії. Євреї-підрядчики або не приймали їх на роботу, або нечесно з ними розраховувалися. У погромі також брали участь хлопці з Богоявленська і Воскресенська. Найстрашнішими були дні 20 і 21 квітня 1899 р. Євреї для захисту виставляли

156
у вікнах паски й ікони. Юрба громила будинки і квартири, відбирала товари. У передмісті побили сторожа єврейського цвинтаря, що перешкодив актам вандалізму. Виконуючий обов'язки Миколаївського військового губернатора Федотов радив євреям не виходити на вулицю, закрити свої крамниці, контори, льохи з алкогольними напоями. Незабаром бешкетування були зупинені. Активні учасники погромів були заарештовані і вислані в центральні губернії Росії під гласний нагляд поліції. Суму збитків визначили в розмірі 107443 руб., хоча її можна взяти під сумнів і вважати меншою [556, арк. 38-і, 167-169; 557, арк. 1-83; 558, арк. 1-113].

Наприкінці XIX ст. у Миколаєві було 2 синагоги і 13 молитовних будинків [74, арк. 1-2], вісім єврейських училищ, у міській бібліотеці був відкритий спеціальний єврейський відділ, де, крім книг, були журналі “Майбутність”, “Схід”, “Єврейське життя”, “Єврейська старовина”, “Єврейський світ”. Існували в Миколаєві декілька єврейських благодійних закладів, у тому числі лікарня, дешева їдальня, громадська лазня, цвинтар, богадільня [103, арк. 8].

У 1899 р. у Миколаєві був створений перший сіоністський гурток, а в 1902 р. їх було вже шість. Представники з Миколаєва були учасниками 1-го Всесвітнього сіоністського конгресу в Базелі. Євреї брали участь у діяльності миколаївських осередків РСДРП, есерів та ін. Широко відомі миколаївські соціал-демократи: Л.Д.Троцький, В.А.Радус-Зенькович, Н.М.Шверник, П.Л.Ровнер. До кінця XIX ст. навколо Миколаєва вирости єврейські колонії Бобровий Кут, Ізраїлівка, Кам'янка, Інгулець, Сейдеминуха, Великий Нагартав, Малий Нагартав, Ефінгар. Важкі випробування випали на долю єврейського населення, але, незважаючи на всі перешкоди, вони зайняли своє місце серед представників інших народів і народностей, що проживали в Миколаївському військовому губернаторстві. Вони розвивали в краї торгівлю, ремесла і, зберігаючи свої національні традиції, внесли неповторний колорит у культуру південних міст і сіл Російської імперії.

Після Кримської війни російський уряд особливу увагу звернув і на стан умів віруючих. У 1858 р. вийшла “Настанова для керівництва при виконавчих діях і нарадах у справах, що відносяться до розколу” [553, арк. 2]. Розкольники, які народились у цій вірі, не переслідувались, але вони не мали права розповсюджувати своє віроучення між православними і ухилятися від виконання передбачених законом повинностей. Їм заборонялось проводити хресні ходи, голосно співати й молитися при православних, урочисто проводити вінчання, хрещення, поховання, супроводжувати покійника по вулиці, одягати мантії ченців,

клобуки та інший розкольницький одяг, відкривати нові молитовні, ставити над ними хрести й дзвіниці. Клопотання розкольників про хрещення новонароджених, шлюб, поховання покійника мали залишатись без відповіді. Місцеве начальство зобов'язане було оголошувати розкольникам, що “уряд не втручається в помилки, які супротивлять правилам істинної віри”. Цивільне начальство повинно було здійснювати найсуворіший нагляд за пересуванням розкольницьких попів і єпископів, наvertати на бік православної віри старшин розкольницьких громад. 12 лютого 1859 р. вийшла постанова Херсонського губернського правління, яка роз'яснювала застосування покарання за схилення православних до розколу. Винні засуджувались до позбавлення всіх прав, конфіскації майна, заслання на каторжні роботи або на вічне поселення до Сибіру. Іноді застосовувались тілесні покарання, після яких розкольника відправляли на поселення в Томську або Тобольську губернії. Осіб духовного звання присуджували до позбавлення сану і заслання до центральних губерній Росії. Розкольників, які не бажали повертатись у православну віру, а також тих, які покинули православну віру і перейшли в іудейство або магометанство, оселяли в Туруханському краї. За деякими вироками розкольників після тілесного покарання різками, віддавали в арештантські роти або кидали до в'язниць [553, арк. 6-7]. Ці категорії вироків затверджувались Міністерством внутрішніх справ.

В 60-ті рр. XIX ст. Миколаївська міська поліція вела слідство над розкольницькими сектами, які існували під загальною назвою молокани. Головою всіх сектантів вважався шестидесятилітній Олексій Сухотін, відставний комісар морського відомства. На допиті Сухотін заявив, що до секти належить не за переконаннями, а через фінансовий інтерес, бо кожен з сектантів за моління в його домі сплачував по 25 руб. сріблом [263, арк. 17; 554, арк. 1]. В секті “Апостольське согла́сіє” центральною фігурою була солдатська вдова Мар'яна Тимофєєва. У 1861 р. її заарештували і заточили в Одеський монастир, але вона звідти втекла. Мар'янівська секта діяла в Миколаєві понад 12 років, її членами було більше 300 осіб [263, арк. 17-18; 554, арк. 2-3, 16, 19].

12 січня 1867 р. Б.О. фон Глазенап призначив розслідування діяльності сектантів в губернаторстві. Слідчим спочатку був капітан-лейтенант Канін, а з 30 листопада 1867 р. – губернський секретар Браїлко [554, арк. 7, 15]. 7 грудня Браїлко доповідав, що в Миколаєві діє декілька сект, але важко встановити, який саме зв'язок вони мають між собою і які між ними існують відмінності [263, арк. 17; 554, арк. 19]. 21 грудня Браїлко повідомив, що в місті діє шість сект. Секта купця Микити Диковського мала більше 20 віруючих. На хуторі у

Вавилова в 40 верстах від Миколаєва збиралось на моління стільки розкольників, що все село було заставлене візками. Розповсюджували своє вчення секти “Поморці”, “Часовенна”. Скопечкї молитовні були на вул. Воєнній, на воєнному базарі [263, арк. 17].

Кількість сектантів на 1 січня 1868 р. в губернаторстві доходила до 818 осіб [554, арк. 62]. Сектантство набуло такого розмаху, що Б.О.Глазенап наказав “накрити все зборище, арештувати й приступити до слідства без участі слідчих Миколаєва, до яких губернатор не мав довіри”. Про хід слідства він доповідав Новоросійському генерал-губернатору П.С.Коцебу. Пізніше світське розслідування припинили, і прокурор Херсонського окружного суду передав справу до Єпархіального відомства [554, арк. 45, 47, 62, 80]. 22 квітня 1870 р. військовий губернатор знов наказав поліції звернути увагу на діяльність скопців в Миколаєві і посилити боротьбу з ними [263, арк. 28].

Через переслідування кількість сектантів у губернаторстві зменшилась, але з часом знов стала зростати. За статистичними даними тут проживало у 1872 р. 178 сектантів різних сект, у 1876 р. – 212 [271, арк. 77; 276, арк. 55].

Подальшим етапом у відносинах з розкольниками став указ імператора від 19 квітня 1874 р. про метричні записи шлюбів, народження і смерті розкольників [203, арк. 6-8]. 3 березня 1883 р. прийнято закон про права й пільги розкольникам “менш шкідливих сект”. Вони отримали можливість відкрито молитися. Проте ставлення влади до сектантів він не змінював. 10 лютого 1886 р. у циркулярі МВС губернатору Миколаєва вказувалось, що й серед православних міста за прикладом “іновірців” поширився звичай “обставляти у храмі труни покійників рослинами і емблемами і потім з усіма цими вінками й знаками супроводжувати покійника на кладовище разом з церковною процесією”. Це відволікало православних від думок про смерть і вічність і направляло до марнославства і суєти земного життя [265, арк. 37-38]. Надалі влада регламентувала влаштування сектантами богослужбних і молитовних зборів, але проблему цю не було вирішено.

Національні та релігійні групи в другій половині XIX ст. у військовому губернаторстві представлені: за віросповіданням – православні та єдиновірці, старообрядці, вірмено-григоріанці, вірмено-католики, римо-католики, лютерани, реформатори, баптисти, меноніти, англікани, іудеї, караїми, мусульмани, буддисти та ламаїсти тощо; за національністю – великороси, українці, білоруси, євреї, болгары, молдавани, німці, поляки, татари тощо.

У 1863 р. Миколаївський статистичний комітет здійснив перший у губернаторстві перепис населення. Спеціально була розроблена ін-

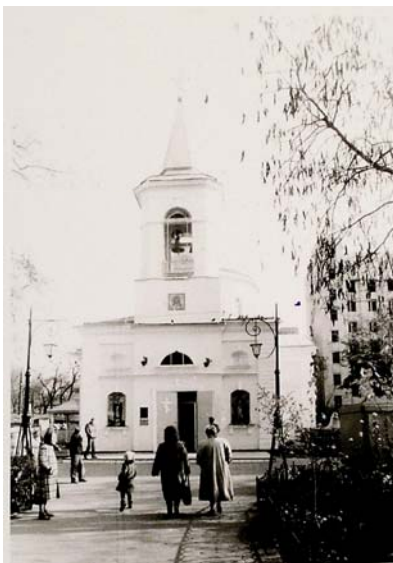
струкція для його проведення. Зібрані й оброблені зведення говорять про загальну кількість населення, розподіл за станами, віросповіданням і освітою. У цей час у місті проживало 22587 чол. і 20475 жін. [267, арк. 3-4, 70].

У 1875 р. Миколаївський статистичний комітет здійснив другий перепис населення військового губернаторства. Крім основної своєї мети – визначити загальну кількість населення міста і всього губернаторства, перепис дав великий і багатий матеріал місцевої статистики. Оброблений матеріал містив дані про розподіл населення за віком, сімейним станом, віросповіданням, заняттям і ремеслом, рідною мовою і освітою, а також про приїжджих і осіб з фізичними вадами. Національну ознаку можна простежити, розглянувши чисельність населення за ознаками “віросповідання” і “рідна мова”.

Загальне число жителів Миколаївського військового губернаторства у 1875 р. склало 82805 осіб обох статей, з них чоловіків – 45131 і жінок – 37674. Власне в Миколаєві мешкало 60328 осіб, з них 33931 чол. і 26397 жін. У 6 пригородах проживало 19433 мешканця, з них – 9668 чол. і 9765 жін., на хуторах – 3044 мешканця, у тому числі 1532 чол. і 1512 жін.

За станами населення військового губернаторства розподілилося таким чином: міщан – 54%, військових – 31,2%, дворян – 7,8%, духовенства – 0,5% та інших станів – 6,5%. У самому місті категорія “військові” складала найбільшу частку – 42% (25730 осіб, включаючи жінок і дітей).

За віросповіданням найбільшою була категорія “православні та єдиновірці” – 71734 особи, або 87% населення губернаторства. На другому місці були “євреї та караїми” – 7533 особи, тобто 9%. Інші віросповідання (4%) склали католики – 2354 особи, протестанти – 788, розкольники – 96, магометани – 87, вірмено-григоріани – 53. Однак за ознакою “віросповідання” важко визначити національність, тому що представники однієї національності могли бути віруючими різних конфесій.

Загальний вигляд грецької церкви по вул. Фалєєвській у м. Миколаєві

Церква у с. Богоявленську

Кращий результат дає розгляд даних за ознакою “рідна мова”. Як правило, люди, що говорять на мові даного народу, є представниками цього народу. Але треба зазначити, що за переписом 1875 р. термін “говорити” російською мовою вживався по відношенню як до росіян, так і до українців. В Миколаївському військовому губернаторстві переважним виявилось населення, яке говорило російською мовою – 71525 чоловік, що склало 87% від загального числа жителів. У тому числі в Миколаєві – 49413 осіб (82%), 27715 чол. і 21698 жін., у передмістях – 19145 осіб, на хуторах – 2967. На другому місці знаходилися особи, що визнали рідними єврейські мови. У місті проживало 6546 євреїв, у передмістях – 257 і на хуторах – 54. На третьому місці в губернаторстві знаходилися особи, рідною мовою яких була польська – 1734 чол. Далі населення губернаторства розподілилося таким чином: німецьку визнали рідною мовою – 1211 жителів, караїмську – 486, турецьку – 159, татарську – 141, грецьку – 119, англійську – 88, французьку – 65, вірменську – 62, молдавську – 61, болгарську – 57, циганську – 51, чеську – 38, італійську – 37, іспанську – 7, швейцарську – 7, фінську – 7, угорську – 1, литовську – 1. Слов’янськими мовами розмовляло ще 14 осіб, але визначитися, яка з них є дійсно їм рідною, не змогли. Рідна мова 75 осіб, що жили у нічліжних будинках, не з’ясувалась [424, с. 5-7, 11-24, 33-34, 49-50 (стат. таблиці)].

У 1875 р. статистичний комітет Миколаєва також провів окремий перепис єврейського населення. Обробка статистичних матеріалів показала, що при загальній кількості населення губернаторства 82805 чол. євреями себе визнали з релігійних мотивів 7010 осіб (3654 чол. і 3356 жін.). У Миколаєві проживало 3504 душі чол. статі і 3196 жін.; у передмістях – 124 чол. статі і 133 жін., на хуторах – 25 чол. і 27 жін. Стосовно загальної чисельності населення в губернаторстві євреї складали 9%, до міського населення – 12% [424, с. 12, 21, 22, 34, 50 (стат. таблиці)].

Таким чином, на 1875 р. у Миколаївському військовому губернаторстві проживали представники 22 національностей. Весь їхній спектр представлений у Миколаєві. У передмістях і на хуторах жили росіяни,

євреї, поляки і німці. У “Короткому огляді діяльності статистичного комітету Миколаєва у 1875 році” відзначено, що число жителів губернаторства було визначено майже з математичною точністю. Навіть петербурзький перепис 1869 р., у який були вкладені солідні кошти, не дав таких точних результатів, як миколаївський.

*Лютеранська церква
у м. Миколаєві*

Треба сказати, що на даних перепису 1875 р. будувалася вся подальша статистика народонаселення Миколаївського військового губернаторства. Як правило, у звітах і оглядах губернаторів, в інформаціях поліції, статистичного комітету, подаючи кількість народонаселення, зазначали, що цифра ця отримана простим плюсуванням народжених за минулі роки та відніманням померлих від кількості жителів за переписом 1875 р.

Внаслідок адміністративно-територіальних змін 1877 р. населення губернаторства скоротилося і у 1877 р. складало 62197 осіб: 33809 чол. і 28388 жін. [380]. З розвитком діяльності Миколаївського комерційного порту кількість населення збільшувалась завдяки прибування осіб комерційного і торгового станів. Після 1877 р. ріст населення відбувався завдяки природному приросту. Серйозною перешкодою росту населення була холерна епідемія і поширення скарлатини у 1892 р. Смертність у Миколаєві досягала 27 померлих на 1000 жителів (для порівняння: в інших містах Російської імперії смертність досягала 30-38 чоловік на 1000 жителів) [410, с. 56-59].

За Всеросійським переписом 1897 р. кількість населення Миколаївського військового губернаторства складала 92012 чол. [465, передмова]. На терені губернаторства проживали представники 40 національностей [465, с. 310-311] (додаток Д, табл. 11), більше 14 релігійних конфесій [465, с. 310-311] (додаток Д, табл. 12), іноземні піддані з 24 країн світу [465, с. 48-49] (додаток Д, табл. 13). Більшість склали росіяни (61023 чол. – 66,3%) та євреї (17949 чол. – 19,5%) [465, с. 89, 92]. Євреї займалися не тільки торгівлею і ремеслами. Серед них були вчені, лікарі, аптекарі, провізори, дантисти, фельдшери, акушерки, учителі, конторники, прикажчики, ювеліри, перекладачі, чорнороби [277, арк. 4-5]. Кількість українців дорівнювала 7780 чол., тобто 8,45%. Серед інших категорій населення – поляки, німці, татари, греки, вірмени, білоруси, болгары, молдавани, французи тощо.

*Церква на цвинтарі
Во ім'я всіх святих*

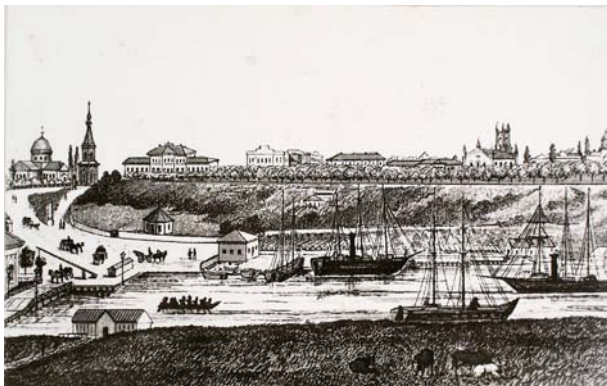
В останній рік свого існування, за даними “Огляду Миколаївського військового губернатора за 1899 рік”, населення Миколаєва нараховувало 79283 особи (42639 чол. і 36644 жін.); у 5-ти хуторах проживало 5055 осіб (2535 чол. і 2520 жін.); усього в губернаторстві – 84338 осіб. Але тут же відзначалося, що зазначена цифра отримана, як і в минулі роки, відповідно

до результатів перепису 1875 р. Насправді населення Миколаєва мало дорівнювати 92060 осіб – кількість, що була підрахована під час першого загального перепису населення Російської імперії [451]. В “Огляді Миколаївського градоначальника” за 1900 р. (рік ліквідації військового губернаторства) повідомляється, що населення Миколаївського градоначальства нараховує близько 100000 чол. [452]. За кількістю жителів Миколаїв займав друге (після Одеси) місце в Херсонській губернії. Цікаві дані про національний склад населення губернаторства на межі XIX-XX ст. знаходяться в “Медико-санітарному нарисі м. Миколаєва” за 1900 р.: на першому місці – російсько-українське населення, 40000 осіб, на другому – євреї, 25000 осіб [410, с. 58-59].

В Миколаївсько-Севастопольському військовому губернаторстві кількісний, становий, національний склад населення змінювався під впливом різних причин – політики уряду, війн, повстань, епідемій. Доля жителів тісно переплетені: разом будували кораблі, служили на флоті, воювали, зазнавали репресій.

На початку століття уряд дозволив селитися в Миколаєві і Севастополі всім без обмежень. На службу до морського відомства поступило багато іноземців. Але, вирішивши підпорядкувати міста морському відомству, уряд намагався вислати ті категорії населення, які не мали відношення до флоту і суднобудування або за своїми релігійними і національними ознаками не відповідали інтересам імперії. Найбільшим репресіям було піддано євреїв, виселяли також греків, татар тощо. У роки Кримської війни та після неї виселялись навіть іноземці, які багато років служили в адміралтействах. Більшість репресованих направлялась на проживання у внутрішні губернії Росії. Випускати іноземців за кордон уряд не збирався. В такий спосіб, за офіційною думкою, він намагався зберегти російські воєнні таємниці.

Бульвар у м. Миколаєві, гравюра

У другій половині XIX ст., особливо після відкриття Миколаївського порту для закордонної торгівлі, кількість представників різних національностей поступово стала збільшуватись. В основному на жительство приїжджали євреї, які займались торгівлею і ремеслом. На кінець XIX ст. населення міста Миколаєва за своїм національним складом стало російсько-українсько-єврейським, представники інших національностей склали менший відсоток. Через розподіл населення тільки за станами, віросповіданням і мовою важко визначити кількість українців у губернаторстві. Цю національність виділяє лише перший загальний перепис Російської імперії, за яким кількість українців у губернаторстві дорівнювала лише 8,45%. Але, зважаючи на формування національного складу населення губернаторства в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст., можна стверджувати, що кількість українців була більшою.

У релігійному питанні уряд проводив політику сприяння офіційним релігіям, в основному православній. Іновірцям, які переходили в православну віру, надавались пільги по обранню місця проживання, оподаткуванню тощо. Жорстоко переслідувались сектанти. Військові губернатори неодноразово призначали розслідування діяльності різних сект. Сектантів, які не відмовлялись від своїх релігійних переконань, засилали до Сибіру і на Кавказ. Більш лояльно влада відносились до старообрядців та представників євангелічного напрямку.

ВИСНОВКИ

Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства тривалий час залишалась однією із малодосліджених тем. Наукова література з цього питання свідчить, що сьогодні фактично відсутні монографічні дослідження з даної проблеми. У роботах істориків і краєзнавців XIX ст. зібрано багатий фактичний матеріал з історії державного і місцевого управління, діяльності посадових осіб, зокрема в працях Г.Ге, В.Ливанова, П.Єланського. Ці питання стосовно окремих регіонів у радянській історичній науці майже не розглядались, бо радянська ідеологія взагалі відкидала використання будь-якого досвіду організації державної влади і місцевого самоуправління Російської імперії.

Вказані питання набули актуальності в останнє десятиліття, коли Україна стала на шлях незалежності і розбудови власної держави, коли при формуванні влади використовується позитивний, аналізується та враховується негативний досвід минулих поколінь. Тому стає зрозумілим, що потрібне об'єктивне наукове вивчення проблеми, основу якого повинні складати недосліджені архівні матеріали та інші документи.

Запропонована автором посібника джерельна база була цілком достатня для вирішення поставлених завдань. Базуючись на таких загальновідомих принципах історичної науки, як історизм, об'єктивність, системність, принцип розвитку та плюралізму із застосуванням комплексного, статистичного, історико-порівняльного, формально-логічного, хронологічного та деяких інших методів, автор зробила спробу проаналізувати та узагальнити все відоме про історію Миколаївського військового губернаторства, визначити головні віхи його розвитку та напрями діяльності керівників.

Внаслідок російсько-турецьких війн 1768-1774 рр. та 1787-1791 рр. приєднання Північного Причорномор'я і Криму значно розширилась територія Російської імперії. Політика царського уряду, спрямована на освоєння приєднаних територій та їх захист, зокрема за допомогою військово-морського флоту, спонукала впроваджувати особливий адміністративно-територіальний поділ і створити 20 березня 1805 р. нову адміністративно-територіальну одиницю – Миколаївське і Севастопольське військово-губернаторство для спрямування всіх зусиль на розбудову Чорноморського флоту.

На думку автора посібника, процес утворення губернаторства охопив період від заснування міст і селищ в Новоросійському краї (кінець XVIII ст.) і до 1805 р., коли Миколаїв визначився як важлива

військово-морська база та центр суднобудування. До складу губерна-торства увійшли міста Миколаїв і Севастополь, адміралтейські селища Богданівка, Знам'янка, Богоявленськ, Воскресенськ, Покровськ і Калинівка. Всі населені пункти були підпорядковані Чорноморському відомству, яке розміщувалось у Миколаєві. Останнє стало підставою для розміщення у Миколаєві управління військовим губернаторством.

Повноваження військового губернатора у 1805 р. були покладені на головного командира Чорноморського флоту і портів. Влада губернатора розповсюджувалась лише на території підпорядкованих йому міст і селищ, хоча як головний командир Чорноморського флоту він керував портами в містах, розташованих по усьому узбережжю Чорного моря. Військове губернаторство було автономною одиницею і не підлягало загальному управлінню Новоросійського краю. Лише у кінці 70-х – 80-х рр. XIX ст. у зв'язку з поширенням народницького руху уряд надав тимчасовому Одеському генерал-губернаторові право нагляду за Миколаївським військовим губернаторством, більшість населення якого, військові та робітники-суднобудівельники, була потенційно загрозливим середовищем для розвитку революційних ідей. Військовий губернатор підпорядковувався міністру внутрішніх справ, а як головний командир він підлягав Морському міністерству і генерал-адміралу. В окремих випадках військовий губернатор міг безпосередньо звертатись до імператора. Як головний командир він командував флотом в мирний час і в період війни, керував будівництвом кораблів. Для цієї мети він мав штаб Чорноморського флоту і контору головного командира флоту. Як військовий губернатор він у своїх руках поєднав військову і цивільну владу, йому підпорядковувались всі органи державного управління і самоуправління.

Посаду військового губернатора обіймали російські державні діячі, більшість з яких були видатними адміралами Чорноморського флоту: І.І. де Траверсе, М.Л.Язиков, О.С.Грейг, М.П.Лазарєв, М.Б.Берх, М.Ф.Метлін, О.І.Панфілов, Г.І.Бутаков, Б.О. фон Глазенап, М.А.Аркас, М.П.Манганарі, О.О.Пещуров, Р.А.Гренквіст, М.В.Копитов, С.П.Тиртов. Більшість з них – це люди великих розумових здібностей, а інколи навіть талановиті, з високим рівнем освіти й ерудиції. Вони не тільки були представниками російського імператора на Півдні України, а й сприяли розвитку економіки, торгівлі, освіти, культури тощо. Їх діяльність визначила майбутній розвиток краю. В часи Б.О. фон Глазенапа Миколаїв із заштатного містечка, виснаженого потребами флоту, перетворюється на центр експорту зернових. З ініціативи М.В.Копитова у Миколаєві було засновано два великі суднобудівні заводи, і місто повернуло собі славу південного центру кораблебудування.

Значна роль належала керівникам, які виконували обов'язки військового губернатора у Севастополі, серед них – П.В.Пустошин, А.П.Алексіано, О.А.Саричев, Р.Р.Галл, П.Т.Биченський, К.Д.Сальті, М.А.Столипін, К.Ю.Патаніюті, (?)Тимофєєв 1-й, М.М.Кумані, Й.І.Стожевський, О.П.Авінов, Ф.Ф.Розен, С.П.Хрущов, М.М.Станюкович, П.С.Нахимов, Ф.М.Новосільський, П.М.Юхарін, Ф.Д.Бартенєв, П.Ф.Мессер, П.М.Вукотич, П.І.Кислинський.

Перший період існування Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1856 рр.) завершився Кримською війною. Для нього характерні такі риси: повне підпорядкування міст і селищ губернаторства головному командирі Чорноморського флоту і портів, воєнно-адміністративний вплив морського відомства на їх розвиток, високі темпи суднобудування, на відміну від інших галузей економіки, застосування кріпосної праці на підприємствах морського відомства та невирішеність соціальних питань. Запровадження управління у вигляді військового губернаторства дозволило царському уряду і морському відомству поставити підпорядковані населені пункти на службу флоту і суднобудуванню, створити укріплений плацдарм для захисту південних кордонів, розпочати процес інтеграції цих територій до складу Російської імперії. Головний командир Чорноморського флоту, одержавши права військового губернатора, фактично одноосібно вирішував усі проблеми цивільного життя на підпорядкованій території. У першій половині XIX ст. він завжди віддавав перевагу потребам морського відомства, що майже завжди шкодило цивільним інтересам губернаторства.

На початку століття адмірал І.І. де Траверсе займався не тільки справами флоту і суднобудування, а й звернув увагу на благоустрій міст і селищ, формування органів місцевого самоуправління, поліції, статистики, банківських установ, розмежування земель, сприяв популяризації серед населення губернаторства військово-морської освіти.

Органи управління губернаторством остаточно сформувалися в часи адмірала О.С.Грейга (1816-1833 рр.). Він заснував городовий комітет у Миколаєві, упорядкував штати канцелярії та поліції у губернаторстві, частина коштів на утримання цих установ почала надходити з державного бюджету. Обов'язки військового губернатора в Севастополі тривалий час виконував флотський начальник. На думку автора посібника, посада військового губернатора в Севастополі з'явилась у 1829 р., тоді ж відкрито канцелярію, яка вважалась складовою частиною канцелярії військового губернатора в Миколаєві. З 1849 р. посада виконуючого обов'язки військового губернатора в Севастополі була суміщена з посадою флотського начальника. В цей період еко-

номічний розвиток військового губернаторства відбувався лише в суднобудівній промисловості, інші галузі знаходились в зародковому стані. Кріпосницька система і пріоритет суднобудування стримували розвиток природних для степового регіону галузей господарства, що після Кримської війни стало однією з найважливіших причин глибокої кризи.

Значну роль у системі соціально-економічних відносин губернаторства відігравали адміралтейські поселення, які відбували різні повинності на користь морського відомства. У 1820 р. замість Богданівки і Знам'янки, які відійшли до округу військових поселень, до губернаторства були введені Березнегувате і Висунськ. Адміралтейські поселення спочатку підпорядковувались Чорноморській виконавчій експедиції, а з 1825 р. для управління ними було створено Управління чорноморських адміралтейських поселень. Використання праці адміралтейських поселенців дозволяло забезпечити підприємства безкоштовними робочими руками і застосувати їх на самих важких і чорних видах роботи.

Зусилля адмірала М.П.Лазарева (1833-1851 рр.) були спрямовані на розбудову Севастополя як головної бази Чорноморського флоту. Систему державних установ доповнили міські архіви, розширилися функції городового комітету. Більшість населення була зайнята в суднобудівній промисловості або служила на флоті. Темпи розвитку суднобудівної промисловості поступово почали знижуватись через низьку ефективність кріпосної праці. Продовження використання воєнно-адміністративних засобів в управлінні губернаторством не сприяло швидкому соціально-економічному піднесенню міст і селищ.

Напередодні Кримської війни командування Чорноморського флоту намагалось укріпити Севастополь і покращити бойову готовність кораблів і особового складу, але безрезультатно. Цивільні справи губернаторства його новим керівництвом в особі М.Б.Берха були зовсім занедбані, основна увага зверталась на стягнення в повній мірі податків з населення, виконання військових повинностей. У війну основний удар прийшовся по Севастополю. Під час воєнних дій населення було доведено до повного зубожіння, тому севастопольський військовий губернатор П.С.Нахімов пропонував покрити міські витрати за рахунок державного бюджету. Миколаїв надавав притулок сотням евакуйованих севастопольців, його жителі повною мірою несли тягар різних повинностей, тут розміщувались шпитали, звідси відправлялись військові частини і ополчення на фронт.

Кримська війна показала всю хибність політики російського уряду. Поразка у війні привела країну до загальної кризи феодально-кріпосницького устрою, яка відбилася і на державному управлінні, і

168
на місцевому самоуправлінні. Вони вже стали нездатними до виконання нових завдань. Криза поставила питання про реформи державного устрою Російської імперії.

Другий період існування Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства охоплює час від закінчення Кримської війни до його ліквідації у 1900 р. Незважаючи на умови статей Паризького договору 1856 р., російський уряд намагався зберегти Чорноморський флот, його бази і суднобудівні підприємства. Але життя показувало, що колишні методи управління суперечать вимогам нового часу. В морському відомстві після війни процвітали хаос, казнокрадство, хабарництво. Спроби Г.І.Бутакова відновити Чорноморський флот і провести реформи, спрямовані на нормалізацію роботи цивільних установ, зазнали невдачі. Економіка губернаторства, яка протягом усієї першої половини XIX ст. страждала від своєї однобокості, знаходилась у кризовому стані.

У 1864 р. в Севастополі було ліквідовано посаду військового губернатора, місто підпорядкували цивільному управлінню спочатку Сімферопольського, а потім Ялтинського повіту. У зв'язку з цими змінами у 1864 р. губернаторство змінило свою назву і стало називатись Миколаївським військовим губернаторством.

Посада військового губернатора в Миколаєві залишалась, але після війни вона була поєднана спочатку з посадою завідуючого морською частиною в Миколаєві, а потім – головного командира Миколаївського порту.

З початку 60-х рр. XIX ст. уряд почав проводити буржуазні реформи, спрямовані на розвиток капіталістичних відносин у країні. Провідником цих реформ у Миколаєві став адмірал Б.О. фон Глазенап. Користуючись підтримкою морського відомства, він добився відкриття комерційного порту та митниці у Миколаєві, включення міста до залізничної мережі імперії тощо. Морське відомство з часом передало місту частину своїх будинків, виділяло грошові субсидії на освіту, благодійність, медицину, пресу, культуру. Це сприяло розвитку Миколаєва і навколишніх селищ. Миколаїв із закритого центра суднобудування перетворився на міжнародний торговий порт, у якому почали діяти іноземні представництва.

Серед адміралтейських поселенців внаслідок реформи 1861 р. збільшилося розшарування на багатих і бідних, останні вимушені були йти в найми до заможних землевласників або в місто, де вони поповнювали ряди пролетаріату. До 1877 р. стало зрозумілим, що праця колишніх адміралтейських поселенців більше не буде потрібна морському відомству. Змінились умови господарювання, та й селяни більше

схилились до сільського господарства, тому всі передмістя було передано Херсонському повіту Херсонської губернії. У складі військового губернаторства залишився лише Миколаїв.

З 1871 р. після відміни статей Паризького договору в Миколаєві відновлюється будівництво бойових кораблів. Посада військового губернатора знов поєднувалась з посадою головного командира Чорноморського флоту і портів. До початку 80-х рр. XIX ст. у зв'язку з будівництвом панцерників суднобудування повертає собі позиції в промисловості губернаторства, але вже співіснує з іншою розвинутою галуззю – експортною комерційною торгівлею. Решта галузей економіки залишалась слаборозвинутою і була спрямована на обслуговування потреб населення Миколаєва і його сільськогосподарської округи. Воєнно-морський статус міста відновлюється, що негативно вплинуло на цивільний бік життя міста. Наприкінці XIX ст. в суднобудування починає проникати приватний та іноземний капітал, Миколаїв стає містом концентрації великих підприємств, найбільша кількість робітників була зайнята у суднобудівній промисловості.

У зв'язку з поширенням серед населення революційних ідей військове губернаторство потрапляє під суворий нагляд тимчасового Одеського генерал-губернатора. М.В.Копитов останнім з військових губернаторів намагався докласти всіх зусиль до вирішення цивільних проблем міста, які були продуктом розвитку капіталістичних відносин у губернаторстві. Миколаїв втратив роль південного стратегічного форпосту імперії, хоча став значним торгово-промисловим центром. Необхідність у військовому губернаторстві, яке протягом цілого століття спрямовувало усі зусилля на розвиток флоту і суднобудування, відпала. Територіально воно складало лише місто з розташованими на його землі хуторами. Тому було прийнято рішення замінити військове губернаторство на градоначальство. Це суттєво не змінило статусу Миколаєва, бо посаду градоначальника став займати начальник військового порту.

В Миколаївсько-Севастопольському військовому губернаторстві установи місцевого самоуправління були створені і діяли швидше як виконавчі органи губернаторської канцелярії. Вони підпорядковувались військовому губернатору і виконували його розпорядження. У 1805-1870 рр. вони діяли на підставі Положення Катерини II і складались з шестигласних міських дум, магістратів, сирітських та совісних судів, управлінь купецьких, міщанських та селянських громад. Після введення “Городового положення” 1870 р. у Миколаєві діяли міська дума та управа, у передмістях були засновані приміські думи. Істотних змін після 1870 р. не сталося, навпаки, міське самоуправління

опинилось під ще більшим контролем військових губернаторів, для здійснення якого уряд створив спеціальну установу – особливе з міських справ присутствіє на чолі з військовим губернатором. При введенні “Городового положення” 1892 р. особливе з міських справ присутствіє скасували в усіх містах імперії, крім Миколаєва, його наявність знов не сприяла піднесенню активності гласних. Законодавство Російської імперії передбачало участь у міському самоуправлінні лише представників найбагатших прошарків міської громади, а ті проявляли зацікавленість тільки під час вирішення власних проблем. Тому за сто років існування міського самоуправління в Миколаївсько-Севастопольському (Миколаївському) військовому губернаторстві воно ніколи не мало реальної влади і не було повноважним представником місцевого населення.

Наведених фактів з історії землеволодіння достатньо, щоб зрозуміти пріоритети в земельній політиці. Після приєднання Кримського півострова і Північного Причорномор’я місцевість, на якій були засновані Севастополь і Миколаїв, а також адміралтейські селища, вважалась власністю казни і знаходилась у користуванні морського відомства. Воно само проектувало плани міст, потім представляло їх на затвердження і втілювало їх у життя; роздавало казенну землю приватним особам для спорудження будинків, садівництва і городництва; залишало за собою всі ті землі, які були йому потрібні для портових споруд, казенних будинків, флотських казарм і шпиталів, пристаней і набережних. Морське відомство відбирало для своїх цілей найкращі ділянки, а військові губернатори – головні командири, маючи в користуванні ті ж самі земельні площі, не могли одночасно вирішити проблеми флоту і міста. В інтересах оборони держави вони віддавали пріоритет інтересам морського відомства. Хоча земля містам і селищам все ж таки була виділена, міщани та селяни знаходились у скрутному становищі. При розмежуванні їх наділили лише маленькими клаптиками землі, з яких неможливо було прохарчувати свої сім’ї. Міські громади вели постійну боротьбу за землю, але протистояти морському відомству були не в змозі. Якщо у нього виникала потреба в якійсь земельній ділянці, то місто повинно було негайно звільнити цю ділянку, навіть знести розташовані на ній будівлі. У другій половині XIX ст. морське відомство поступилось значними ділянками землі інженерному й артилерійському відомствам, які знову ж таки використовували ці ділянки зі стратегічною метою.

Земля адміралтейських поселенців до 1861 р. належала казні, і розпоряджалося нею також морське відомство, хоча поселенці ілюзорно вважали себе власниками цієї землі. Зростання чисельності поселенців відбувалося пропорційно зменшенню кількості землі, їхню землю

захоплювали сусідні поміщики і миколаївські міщани. Земельні наділи поселян не відповідали мізерним державним нормам Російської імперії. Після реформи 1861 р. заможніші з поселян зосередили в своїх руках значні земельні площі, поступово перетворюючись на сільську буржуазію, а найбідніші селяни взагалі втратили свою землю.

В Миколаївському і Севастопольському військовому губернаторстві кількісний, становий, національний склад населення змінювався під впливом різних причин – політики уряду, війн, повстань, епідемій. На початку століття уряд дозволив селитися в Миколаєві і Севастополі всім без обмежень. На службу до морського відомства поступило багато іноземців. Але, вирішивши підпорядкувати йому міста, уряд намагався вислати ті категорії населення, які не мали відношення до флоту і суднобудування або за своїми релігійними і національними ознаками не відповідали інтересам імперії. Найбільшим репресіям було піддано євреїв, виселяли також греків, татар та ін. У роки Кримської війни та після неї виселялись навіть іноземці, які багато років служили в адміралтействах. Більшість репресованих направлялась на помешкання до внутрішніх губерній Російської імперії. Випустити іноземців за кордон уряд не збирався. В такий спосіб, за офіційними заявами, він намагався зберегти російські воєнні таємниці. Насправді ж боявся розголосу за кордоном своєї репресивної політики.

У другій половині XIX ст., особливо після відкриття Миколаївського порту для закордонної торгівлі, кількість представників різних національностей поступово стала збільшуватись. В основному на жительство приїжджали євреї, які займались торгівлею і ремеслом. Цьому сприяла діяльність Б.О. фон Глазенапа. На кінець XIX ст. населення Миколаєва за своїм національним складом стало російсько-українсько-єврейським, представники інших національностей склали незначний відсоток. Через розподіл населення тільки за станами, віросповіданням і мовою важко визначити кількість українців у губернаторстві. Цю національність виділяє лише перший загальний перепис Російської імперії, за яким кількість українців у губернаторстві дорівнювала тільки 8,45%. Але, зважаючи на формування національного складу населення губернаторства в кінці XVIII – на початку XIX ст. можна стверджувати, що кількість українців була набагато більшою.

Дослідження історії Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства дозволяє зробити узагальнюючий висновок про його історичне значення, яке полягало в тому, що наявність запровадженого типу адміністративно-територіального управління дозволила Російській імперії інтегрувати приєднані території до складу імперії, протягом століття всі зусилля цього регіону спрямовувати на створення

172
умов для функціонування Чорноморського флоту та розвитку суднобудування. Така політика Російської імперії відбилась і на подальшій долі міст і селищ. Миколаїв і Севастополь за радянських часів зберегли за собою статус військово-морських баз Чорноморського флоту і центрів суднобудівної промисловості.

Автор посібника цілком розуміє, що тема до кінця не може бути висвітлена в одній монографії, бо вона обмежена поставленими завданнями і обсягом книги. Тому питання діяльності губернаторів у галузі освіти, культури, благодійності та інші чекають на своє поглиблене дослідження.

173

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

---

1. 200 лет М.П.Лазареву: материалы конференции, посвященной 200-летию со дня рождения М.П.Лазарева. – Севастополь, 1988. – 200 с.
2. 1905 год на Николаевщине. – Николаев, 1925. – 409 с.
3. Августинович Э. По селениям и колониям Новороссии. – СПб., 1882. – 140 с. (Фотокопія).
4. Административно-территориальные преобразования в Крыму, 1783-1998 гг.: Справочник. – Симферополь, 1999. – 459 с.
5. Адмирал А.С.Грейг // Записки ученого комитета Морского министерства. Ч. 27. – СПб.: Тип. Морского министерства, 1860. – С. 578-588.
6. Адмирал А.С.Грейг: Из воспоминаний моряка // Морской сборник. – СПб., 1861. – № 12. – С. 130-136.
7. Адмирал П.С.Нахимов. Начальник Севастопольского гарнизона, умерший от ран, полученных при защите Севастополя, 30 июня 1855 г. // Геройт А.Ф. Описание Восточной войны. 1853-1856. – СПб., 1872. – 312 с.
8. Адмирал Павел Степанович Нахимов // Богданович Е.В. 18 ноября 1898 г. Синоп-Севастополь. – СПб., 1898. – 124 с.
9. Адмиралы Российского флота / Сост. В.Д.Доценко. – СПб.: Лениздат, 1995. – 490 с.
10. Александр Иванович Панфилов (1808-1874) // Морской сборник. – М.: Красная звезда, 1995. – № 4. – С. 32.
11. Александренко И.И. Крючков Юрий Семенович // Николаевцы: Энциклопедический словарь. 1789-1999. – Николаев: Возможности Киммерии, 1999. – С. 187-188.
12. Алексей Алексеевич Пещуров (1834(1835)-1891) // Морской сборник. – М.: Красная звезда, 1995. – № 6. – С. 32.
13. Алфавитный указатель 12-ти частей общего морского списка. – СПб., 1900. – 132 с.
14. Андреевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах. – СПб., 1864. – 156 с.
15. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. – СПб., 1872. – 256 с. (Фотокопія).
16. Аркас З.А. Продолжение действий Черноморского флота с 1806 по 1856 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1867. – Т. 6. – С. 368-444.
17. Арсеньев В. Эпоха испытаний // Морской сборник. – М., 1992. – № 10. – С. 75.
18. Архив адмирала Чичагова П.В. – Вып. 1. – СПб., 1885. – 156 с.
19. Асланбегов А. Адмирал Алексей Самуилович Грейг: Биографический очерк. – СПб.: Тип. Морского Министерства, 1873. – 149 с.
20. Афанасьев Д.М. К истории Черноморского флота (1768-1816) // Русский архив. – М.: Университетская типография на Страстном бульваре, 1902. – № 2. – С. 1-262.
21. Афанасьев Д.М. К истории Черноморского флота, с 1816 по 1853 год // Русский архив. – М., 1902. – № 3. – С. 369-458.
22. Афанасьев Д.М. К истории Черноморского флота. 1853-1857 // Русский архив. – М., 1902. – № 4. – С. 637-702.
23. Афанасьев Д.М. К истории Черноморского флота (окончание) // Русский архив. – М., 1902. – № 6. – С. 213-264.
24. Афанасьев-Чужбинский. Поездка в Южную Россию. – СПб., 1864. – 240 с. (Фотокопія).
25. Бабенчиков В.П. ...Описание войны в Севастополе. – 2-е изд. – Севастополь: 2-я тип-фия Крымполиграфтреста, 1928. – 38 с.

- 174
26. Багалій Д. Колонізація Новоросійського краю і перші кроки його по дорозі культури. Исторический этюд. – Київ, 1889. – 114 с.
27. Бакланова І.А. Рабочие судостроители России в XIX веке. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 236 с.
28. Белавенец П. Адмирал Павел Степанович Нахимов. Рассказ для нижних чинов. – Севастополь, 1902. – 59 с.
29. Белавенец П. Нужен ли нам флот и значение его в истории России. – СПб., 1910. – 280 с. (С. 178-179. – Цитати В.І.Штейнгеля).
30. Берг Н. Записки об осаде Севастополя. – М.: Изд-во К.Солдатенкова и Н.Щепкина, 1858. – 244 с.
31. Берг Н. Севастопольский альбом. – М.: Изд-во К.Солдатенкова и Н.Щепкина, 1858. – 18 с.; 37 л. рис.
32. Березин Е., де Ливрон А. Адмирал Григорий Иванович Бутаков. Биографический очерк. – 2-е изд. – СПб., 1884. – 99 с. (Фотокопія).
33. Березовский Н.Ю., Доценко В.Д., Тюрин Б.П. Российский императорский флот 1696-1917: Военно-исторический справочник. – М., 1996. – 270 с.
34. Березовська Т.В. Приватне листування флігель-ад'ютанта Миколи Андрійовича Аркаса з дружиною Софією Петрівною. 1853-1856 рр. (з колекції Миколаївського краєзнавчого музею) // Актуальні проблеми історії та культури України. Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 55-м роковинам розгрома фашизму та 135-річчю з дня заснування Одеського державного університету. Ч. II. – Миколаїв; Одеса, 2000. – С. 41-46.
35. Болгарі П.П., Волков М.Н., Долматова Н.М., Зоткін М.Ф., Кондратьєвський Є.П., Сьомін Г.І. Севастополь – місто-герой // Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії Академії Наук УРСР, 1974. – 655 с.
36. Бутіч М.І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 11. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 45-50.
37. Бушуев С.К. Крымская война 1853-1856. Героическая оборона Севастополя. – М.: Воен. изд-во, 1946. – 64 с.
38. Быченко И.А. и др. Николаеву 200 лет, 1789-1989: Сб. документов и материалов. – К.: Наук. думка, 1989. – 400 с.
39. Валуева (Мунт) А.П. Севастополь и его славное прошлое. – СПб., 1899. – 176 с.
40. Ванев Г.И. Севастополь. 1783-1983. Страницы истории: Справочник. – Симферополь: Таврида, 1983. – 207 с.
41. Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. – СПб., 1862. – 725 с.
42. Веселаго Ф.Ф. Краткая история русского флота. – Вып. 1. – СПб., 1893. – 302 с.
43. Веселаго Ф. Предисловие // Общий морской список. Ч. VIII. – СПб., 1894. – С. I-III.
44. Веселаго Ф.Ф. Очерк русской морской истории. Ч. I. – СПб.: Тип. Демакова, 1875. – 75 с. (Фотокопія).
45. Военная энциклопедия: В 18 т. / Под ред. В.Ф.Новицкого. – СПб.: Т-во И.Д.Сытина, 1911.
46. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба. Т. XI. Ч. I. Херсонская губерния / Сост. Генерального штаба капитан Рогалев и штабс-капитаны Фон-Витте и Пестов. – СПб., 1849. (Сведения общие на 229 с., сведения специальные на 85 с. + 15 табл.).
47. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба. Таврическая губерния / Сост. Генерального штаба подполковник Герсиванов. – СПб., 1849. – 247 с. (Фотокопія).

Список використаних джерел

48. Военный губернатор // Советская военная энциклопедия. – М., 1977. – Т. 3. – С. 69.
49. Вольтке Гр. Севастополь // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общей ред. А.Гаркави и д-ра Л.Кацнельсона. – СПб.: Издание общества для научных еврейских изданий и изд-ва Брокгауз-Ефрон. – Т 14. – Стовп. 97.
50. Воробейникова Т.У., Дубровина А.Б. Преобразование административно-полицейского аппарата, суда и тюремной системы России во второй половине XIX века. – К., 1973. – 67 с.
51. Воспоминания о Севастополе. Из писем С.П.Мезенцева // Русская старина. – 1909. – № 6. – С. 527-533.
52. Всеволожский Н. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 г. – М., 1839. – Т. 1. – 495 с.; Т. 2. – 520 с.
53. Всеподданнейший отчет Николаевского военного губернатора о состоянии г. Николаева за 1880 год. 3 фондів науково-довідкової бібліотеки ДАМО. Інв. № 10931. – 16 с.
54. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. Издание А.С.Суворина, 1895. – 500 с.
55. Высочайшее повеление не именовать Севастополь Ахтиаром от 5 февраля 1826 г. // Русская старина. – 1902. – № 12. – С. 548.
56. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). – Николаев: Русская типолитография, угол Соборной и Спасской, 1890. – 121 с.
57. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890) // Именованье – город Николаев. Историко-краеведческий выпуск. – Николаев: Дикий сад, 1989. – 301 с.
58. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас: Биографический очерк / Сост А.И.Денисов. – Севастополь, 1887. – 294 с.
59. Гессен Ю. Николаев // Еврейская энциклопедия. Т. 11. – Стовп. 705.
60. Головачов В.Ф. История Севастополя как русского порта. – СПб.: Издание Севастопольского отдела на политехнической выставке, 1872. – 301 с.
61. Горев Л. Война 1853-1856 г. и оборона Севастополя. – М.: Воен. изд-во, 1955. – 520 с.
62. Горкин Н.В. Исторический очерк постройки водопровода в Николаеве. – Николаев, 1910. – 128 с. (+ таблиці на 11 с.).
63. Город: Энциклопедический словарь / Сост. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб.: Типолитография И.А.Ефрона, 1893. – Т. IX. – С. 326.
64. Гостєв І.О., Журавель А.Л., Мельник М.Ф., Фесенко В.А. Миколаїв // Історія міст і сіл України. Миколаївська область. – К.: Ін-т історії АН УССР, 1971. – 768 с.
65. Градовский А.Д. Деятельность Г.И.Бутакова на Черноморском флоте (1837-1860 гг.) // История. Етнография. Культура. Нові дослідження. 3-я Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2000. – С. 296-300.
66. Губерния // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 9. – С. 840-843.
67. Губская Т.Н. Еланский Петр Петрович // Николаевцы: Энциклопедический словарь. 1789-1999. – Николаев: Возможности Киммерии, 1999. – С. 135.
68. Гузий И.С. Деятельность Г.И.Бутакова на Черноморском флоте (1837-1860 гг.) // История. Етнография. Культура. Нові дослідження. 3-я Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2000. – С. 296-300.
69. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Держвидав, 1958. – 180 с.
70. Гюббенет Х. Очерк медицинской и госпитальной части русских войск в Крыму в 1854-1856 гг. – СПб., 1870. – 355 с.

- 176
71. Гюббенет Х.Я. Заметки о произведенных в Севастополе в 1854-1855 гг. на перевязочных пунктах хирургических операциях со статистическими исследованиями. – СПб., 1872. – 22 с.
72. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 131 “Николаевское уездное двухклассное училище, 1833-1897 гг.”, оп. 1, спр. 16, 207 арк.
73. ДАМО, ф. 131, оп. 1, спр. 27, 21 арк.
74. ДАМО, ф. 216 “Миколаївська міська управа, 1872-1919 рр.”, оп. 1, спр. 848, 33 арк.
75. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 1029, 2 арк.
76. ДАМО, ф. 222 “Миколаївська міська дума, 1797-1920 рр.”, оп. 1, спр. 18, 6 арк.
77. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 170, 103 арк.
78. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 176, 4 арк.
79. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 200, 13 арк.
80. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 259, 68 арк.
81. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 333, 2 арк.
82. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 340, 54 арк.
83. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 369, 8 арк.
84. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 395, 120 арк.
85. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 483, 110 арк.
86. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 544, 17 арк.
87. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 592, 3 арк.
88. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 618, 353 арк.
89. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 716, 5 арк.
90. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 997, 2 арк.
91. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1052, 3 арк.
92. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1068, 30 арк.
93. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1080, 212 арк.
94. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1215, 134 арк.
95. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1335, 6 арк.
96. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1373, 159 арк.
97. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1490, 190 арк.
98. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1496, 4 арк.
99. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1583, 26 арк.
100. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1597, 4 арк.
101. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1661, 33 арк.
102. ДАМО, ф. 229 “Канцелярія Миколаївського градоначальника, 1900-1919 рр.”, оп. 2, спр. 38, 1 арк.
103. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 134, 71 арк.
104. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 327, 4 арк.
105. ДАМО, ф. 230 “Канцелярія Миколаївського військового губернатора, 1805-1900 рр.”, оп. 1, спр. 4, 70 арк.
106. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 5, 6 арк.
107. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9, 4 арк.
108. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 15, 60 арк.
109. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 17, 9 арк.
110. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 18, 4 арк.
111. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 30, 21 арк.
112. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 63, 20 арк.
113. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 69, 2 арк.
114. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 84, 14 арк.
115. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 87, 15 арк.
116. ДАМО, ф. 230, оп. 3, спр. 93, 43 арк.

117. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 95, 172 арк.
118. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 99, 13 арк.
119. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 113, 36 арк.
120. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 121, 3 арк.
121. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 124, 47 арк.
122. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 133, 20 арк.
123. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 135, 266 арк.
124. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1 53, 67 арк.
125. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1 67, 385 арк.
126. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2 07, 50 арк.
127. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3 16, 15 арк.
128. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 331, 9 арк.
129. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 424, 11 арк.
130. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 618, 30 арк.
131. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 759, 5 арк.
132. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 926, 25 арк.
133. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 955, 90 арк.
134. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 999, 11 арк.
135. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1153, 33 арк.
136. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1484, 17 арк.
137. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1494, 197 арк.
138. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1635, 4 арк.
139. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1895, 52 арк.
140. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1907, 156 арк.
141. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2032, 21 арк.
142. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2346, 4 арк.
143. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2351, 53 арк.
144. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2359, 8 арк.
145. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2372, 66 арк.
146. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2423, 83 арк.
147. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2424, 120 арк.
148. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2447, 673 арк.
149. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2475-А, 4 арк.
150. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2511, 173 арк.
151. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2579, 10 арк.
152. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2683, 46 арк.
153. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2725, 4 арк.
154. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2790, 70 арк.
155. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2822, 1 арк.
156. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2828, 9 арк.
157. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2901, 9 арк.
158. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2977, 4 арк.
159. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2986, 4 арк.
160. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3017, 11 арк.
161. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3036, 23 арк.
162. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3042, 16 арк.
163. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3170, 121 арк.
164. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3295, 69 арк.
165. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3351, 153 арк.
166. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3395, 4 арк.
167. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3440, 7 арк.

- 178
168. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3444, 319 арк.
169. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3474, 10 арк.
170. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3538, 40 арк.
171. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3576, 5 арк.
172. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3654, 185 арк.
173. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4027, 4 арк.
174. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4275, 51 арк.
175. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4423, 2 арк.
176. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4503, 67 арк.
177. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4591, 25 арк.
178. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 5023, 161 арк.
179. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 5783, 3 арк.
180. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 5787, 28 арк.
181. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 7161, 5 арк.
182. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 7298, 12 арк.
183. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 7560, 86 арк.
184. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 7718, 9 арк.
185. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8129, 9 арк.
186. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8192, 19 арк.
187. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8208, 6 арк.
188. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8218, 17 арк.
189. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8229, 28 арк.
190. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8505, 148 арк.
191. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8512, 2 арк.
192. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8566, 44 арк.
193. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8725, 4 арк.
194. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8731, 1 арк.
195. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8785, 22 арк.
196. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8850, 187 арк.
197. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8892, 143 арк.
198. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8926, 513 арк.
199. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8985, 9 арк.
200. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9127, 42 арк.
201. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9143, 190 арк.
202. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9156, 11 арк.
203. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9160, 79 арк.
204. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9228, 18 арк.
205. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9441, 220 арк.
206. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9509, 124 арк.
207. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9521, 2 арк.
208. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9639, 12 арк.
209. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9714, 5 арк.
210. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9859, 55 арк.
211. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9867, 40 арк.
212. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10002, 5 арк.
213. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10017, 171 арк.
214. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10030, 221 арк.
215. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10126, 12 арк.
216. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10311, 4 арк.
217. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10564, 46 арк.
218. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10583, 55 арк.

219. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10585, 21 арк.
220. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10716, 1 арк.
221. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10734, 10 арк.
222. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10770, 628 арк.
223. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10788, 12 арк.
224. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1 811, 3 арк.
225. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10885, 13 арк.
226. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11105, 14 арк.
227. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11178, 2 арк.
228. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11205, 3 арк.
229. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11386, 15 арк.
230. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11446, 10 арк.
231. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11609, 163 арк.
232. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11622, 90 арк.
233. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11657, 27 арк.
234. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11699, 3 арк.
235. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11730, 7 арк.
236. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11745, 46 арк.
237. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11760, 11 арк.
238. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11881, 17 арк.
239. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11919, 49 арк.
240. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11991, 25 арк.
241. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12065, 43 арк.
242. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12088, 1 арк.
243. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12097, 10 арк.
244. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12212, 2 арк.
245. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12348, 6 арк.
246. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12495, 6 арк.
247. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12524, 9 арк.
248. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12559, 2 арк.
249. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12612, 5 арк.
250. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12684, 5 арк.
251. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12731, 3 арк.
252. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12736, 18 арк.
253. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12835, 2 арк.
254. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12909, 8 арк.
255. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12948, 2 арк.
256. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 13055, 8 арк.
257. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 13348, 18 арк.
258. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 13856, 7 арк.
259. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 14184, 887 арк.
260. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 14261, 5 арк.
261. ДАМО, ф. 230, оп. 3, спр. 7, 31 арк.
262. ДАМО, ф. 231 “Миколаївська міська поліція, 1840-1916 рр.”, оп. 1, спр. 132, 21 арк.
263. ДАМО, ф. 231, оп. 1, спр. 1097, 40 арк.
264. ДАМО, ф. 231, оп. 1, спр. 1214, 150 арк.
265. ДАМО, ф. 231, оп. 1, спр. 1506, 215 арк.
266. ДАМО, ф. 231, оп. 1, спр. 1639, 1 арк.
267. ДАМО, ф. 239 “Миколаївський міський статистичний комітет, 1862-1917 рр.”, оп. 1, спр. 4, 10 арк.
268. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 15, 82 арк.

269. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 18, 96 арк.
270. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 19, 55 арк.
271. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 20, 128 арк.
272. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 21, 68 арк.
273. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 24, 105 арк.
274. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 33, 89 арк.
275. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 45, 171 арк.
276. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 47, 55 арк.
277. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 67, 44 арк.
278. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 74, 52 арк.
279. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 85, 59 арк.
280. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 89, 113 арк.
281. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 140, 79 арк.
281а. ДАМО, ф. 243 “Канцелярія будування міста Миколаєва, 1787-1798 рр.”, оп. 1, спр. 27, 28 арк.
282. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 75, 17 арк.
283. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 95, 44 арк.
284. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 102, 274 арк.
285. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 106, 103 арк.
286. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 136, 92 арк.
287. ДАМО, ф. 246 “Управління Чорноморських адміралтейських поселень, 1800-1862 рр.”, оп. 1, спр. 3, 146 арк.
288. ДАМО, ф. 246, оп. 1, спр. 4, 198 арк.
289. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 117, 401 арк.
290. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 1, 29 арк.
291. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 10, 62 арк.
292. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 29, 30 арк.
293. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 35, арк. 28.
294. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 36, 31 арк.
295. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 41, 29 арк.
296. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 64, 4 арк.
297. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 72, 79 арк.
298. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 74, 3 арк.
299. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 86, 8 арк.
300. ДАМО, ф. 246, оп. 1, спр. 103, 272 арк.
301. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 123, 108 арк.
302. ДАМО, ф. 246, оп. 3, спр. 1, 321 арк.
303. ДАМО, ф. 1817 “Комиссия по изучению истории Октябрьской революции и Коммунистической партии Советского Союза “ИСПАРТ”, оп. 2, спр. 325, 41 арк.
304. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 1 “Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, 1803-1874 рр.”, оп. 190, спр. 68, 182 арк.
305. ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 1, 1243 арк.
306. ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 21, 97 арк.
307. ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 89 “Дело о приказах, отданных по г. Севастополю генерал-губернатором графом М.С.Воронцовым, адмиралом Грейгом, временным Севастопольским военным губернатором Тимофеевым, 1830 г.”, 85 арк.: арк. 3 (наказ О.С.Грейга № 1540 від 18 липня 1830 р.), 4 (наказ О.С.Грейга № 1494 від 17 липня 1830 р.), 5 (наказ О.С.Грейга № 1526 від 19 липня 1830 р.), 7 (наказ О.С.Грейга № 1523 від 19 липня 1830 р.); арк. 50 (рапорт Тимофеева № 236 від 30 липня 1830 р.), 51 (рапорт Тимофеева № 246 від 31 липня 1830 р.), 58 (рапорт Тимофеева № 286 від 2 серпня 1830 р.), 76-80 (наказ Тимофеева № 56 від 12 вересня 1830 р.)

308. ДАОО, ф. 1, оп. 220, спр. 3, 376 арк.
309. ДАОО, ф. 1, оп. 248, спр. 1575 “Копия отчета Таврического губернатора (1849 год)”, 536 арк.: арк. 3-69 (Звіт Таврійського цивільного губернатора за 1848 р.); арк. 456-536 (Звіт Херсонського цивільного губернатора за 1848 рік).
310. ДАОО, ф. 1 “Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, 1803-1874 pp.”, оп. 248, спр. 1579 “Копия отчета Херсонского губернатора”, 380 арк.: арк. 205-272 (Звіт військового губернатора м. Сімферополя і Таврійського цивільного губернатора за 1854 рік), арк. 24 (Копія звіту Херсонського губернатора).
311. ДАОО, ф. 1 “Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, 1803-1874 pp.”, оп. 248, спр. 1588 “Отчеты губернаторов и градоначальников Новороссийского края”, 699 арк.: арк. 1-113 (Звіт начальника Херсонської губернії за 1864 рік), арк. 225-383 (Звіт начальника Таврійської губернії за 1864 рік).
312. ДАОО, ф. 1, оп. 248, спр. 3697, 35 арк.
313. ДАОО, ф. 5 “Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора, 1879-1889 pp.”, оп. 1, історична довідка до фонду тимчасового Одеського генерал-губернатора. – С. 1.
314. ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 7, 277 арк.
315. ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 181, 105 арк.
316. ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 943 “Отчет о состоянии губерний и градоначальств, подведомственных управлению за 1884 год”, 244 арк. В “Обов’язках тимчасового Одеського генерал-губернатора сказано, що він мав право арештовувати всіх осіб, запідозрених у зраді, у виступах проти царського уряду, передавати їх до суду, вислати в Сибір, звільняти зі служби, навчальних закладів тощо. Він також видавав обов’язкові для виконання постанови, як то: про обмеження користування зброєю і вибуховими речовинами, про недопустимість небезпечних вчень, особливо серед робітничого населення, в учбових і виховних закладах, про заборону незаконних зборів коштів, про суворий облік міського населення, про придушення вуличних заворушень, нічну сторожу тощо.
317. ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 1503, 252 арк.
318. Державний архів м. Севастополя (далі – ДАМС), ф. Р-164 “Государственный архив г. Севастополя”, оп. 1, спр. 432 “Карточки фондов, утраченных в годы Великой Отечественной войны (дореволюционный период)”, 59 арк.
319. ДАМС, мікрофільм № 978 з фонду Російського державного архіву Військово-Морського флоту ф. 243 “Управление главного командира Черноморского флота и портов Черного моря, 1791-1910 гг.”, оп. 1, спр. 6757 “Дело о распоряжениях о Севастопольском порте, сделанных с окончанием войны 1854-1856 pp.”, 124-183 арк.
320. ДАМС, мікрофільм № 979 з фонду Російського державного архіву Військово-Морського флоту ф. 243 “Управление главного командира Черноморского флота и портов Черного моря, 1791-1910 гг.”, оп. 1, спр. 6757 “Дело о распоряжениях о Севастопольском порте, сделанных с окончанием войны 1854-1856 pp.”, 184-244 арк.
321. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14 “Херсонська (Новоросійська) губерньська креслярня, 1802-1920 pp.”, оп. 1, спр. 332, 26 арк.
322. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 525, 57 арк.
323. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1507, 20 арк.
324. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, ф. 26 “Канцелярія Таврійського губернатора, 1803-1917 pp.”, оп. 1, спр. 25982, 9 арк.
325. Дела наши по заграничной торговле за 1863 год... // Морской сборник. – СПб., 1864. – № 3. – С. 6.
326. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым. – М., 1853. – 175 с. (Фотокопія).
327. Дмитриев Н.И., Колпычев В.В. Судостроительные заводы и судостроение в России и за границей. – СПб., 1909. – 1002 с.

- 182
328. Довідка з історії адміністративно-територіальних змін на Миколаївщині // Миколаївський обласний державний архів: Путівник. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 260-266.
329. Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. Ч. 1. – СПб.: Импер. Типография, 1803. – 226 с.
330. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – М.: Наука, 1981. – 214 с.
331. Дубровин Н. История Крымской войны и обороны Севастополя. – СПб., 1900. – Т. 1. – 438 с.; Т. 2. – 516 с.; Т. 3. – 480 с.
332. Духніч В.О. Становище адміралтейських поселенців // Наукові записки Станіславського пед. ін-ту. – Вип. 2. – К., 1957. – С. 53-67.
333. Дьяконова И.А. Население Севастополя // Достойный поклонения. Севастополь. Страницы истории. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 40-45.
334. Дьяконова И.А. Под железом Меркурия // Достойный поклонения. Севастополь. Страницы истории. – Симферополь: Таврия, 1996. – 238 с. – С. 45-52.
335. Еланский П.П. Местные исторические монографии. – Николаев: Типография А.Г.Шнейдера, 1896. – 62 с. (Фотокопія рукопису. З фондів науково-довідкової бібліотеки ДАМО).
336. Е.П. Николаев // Морской сборник. – 1862. – № 8. – С. 70-77.
337. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1983. – 352 с.
338. Жандр А. Материалы для истории обороны Севастополя и для биографии Владимира Алексеевича Корнилова. – СПб., 1859. – 396 с.
339. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общ. редакцией П.П.Семенова. Т. 5. Ч. 2. (Малороссия и Новороссия). – СПб. – М.: Изд-е т-ва М.О.Вольф, 1898. – С. 135-144 (Миколаїв), 144-145 (Севастополь).
340. Завгородняя О.А. Организация и деятельность городских органов управления // Достойный поклонения. Севастополь. Страницы истории. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 36-39.
341. Зайончковский А.М. Оборона Севастополя. Подвиги защитников. – 2-е изд. – СПб., 1904. – 78 с.
342. Закревский Н. На берегу в Севастополе // Морской сборник. – СПб.: Тип. Морского мин-ва, 1861. – № 4. – С. 289-312.
343. Закревский Н. Севастополь, 1830-1831 гг. // Морской сборник. – СПб., 1861. – № 9. – С. 1-41.
344. Закревский Н. Севастополь, 1831 год // Морской сборник. – СПб., 1861. – № 10. – С. 179-206.
345. Закревский Н. Севастополь, 1831 год // Морской сборник. – СПб., 1862. – № 3-4. – С. 44-85.
346. Закревский Н. Севастополь, 1832 год // Морской сборник. – СПб., 1863. – № 3. – С. 11.
347. Закревский Н. Севастополь. Современное обозрение // Морской сборник. – СПб., 1863. – № 6. – С. 33-39.
348. Закревский Н. Севастополь, 1834 год // Морской сборник. – СПб., 1865. – № 1. – С. 207-235.
349. Закревский Н. Севастополь. Упадок рабочих сил в Крыму и надежды на будущее. Современное обозрение // Морской сборник. – СПб., 1862. – № 9. – С. 49-50.
350. Закревский Н. Севастополь // Морской сборник. – СПб., 1863. – № 1-2. – С. 20-22, 152-167.
351. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XII. – С. 303
352. Зеленецкий К. Записки по пути к Херсонской губернии // Вестник Всесоюзного географического общества. Кн. 5-6. – 1957. – С. 4-21.

353. Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград: Книжное изд-во, 1990. – 383 с.
354. Иванов П. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // Киевская старина. – К., 1891. – № 5. – С. 288-297.
355. Иванов П.А. Из дел канцелярии Николаевского военного губернатора. Дело о восстановлении в Севастополе коммерческого порта // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1891. – № 12. – С. 93-100.
356. Иванов П.А. Из дел канцелярии Николаевского военного губернатора: а) Дело № 179 от 23 мая 1823. “По делу Севастопольского градского головы. О наделении гор. Севастополя землею и о прочих выгодах в пользу городских жителей. На 19 листах; б) Дело № 262, на 753 листах. “По высочайшему повелению о восприимении неслужащим евреям постоянно пребывать в городах Севастополе и Николаеве” // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1899. – № 16. – С. 75-100.
357. Из записок Севастопольца // Русский архив. – М., 1867. – С. 1581-1587.
358. Из условий деятельности в России “Анонимного общества корабельных верфей, мастерских и плавилен в Николаеве” // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб., 1896. – № 113. – С. 4267.
359. Извлечение из отчета камер-юнкера Доргобужнинова по поручению, возложенному на него в Николаеве // Морской сборник. – СПб., 1856. – № 5. – С. 281-301.
360. Извлечение из отчета ст. сов. С.С.Мансурова по возложенному на него поручению в Крыму, относительно попечения о раненых чинах Черноморского флота и их семейств // Морской сборник. – СПб., 1856. – № 5. – С. 245-248.
361. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. – Херсон, 1904. – 327 с.
362. История города-героя Севастополя (1783-1917) / Под ред. д-ра ист. наук С.Ф.Найда. – К.: Изд-во АН УССР, 1960. – Ч. 1. – 364 с.; Ч. 2. – 339 с.
363. История русской армии и флота / Под. ред. проф.. Николаевской морской академии, генерал-майора Н.Л.Кладо. – М.: Книгоиздательское товарищество “Образование”, 1913. – 173 с.
364. Иванов Ю.М. Документи Миколаївського облдержархіву про російсько-південнослов'янські культурні зв'язки другої половини XIX ст. // Архіви України. – К., 1979. – № 1. – С. 61-63.
365. Календарь и справочная книжка г. Николаева на 1882 год. – Николаев, 1882. – С. 2-3.
366. Каллистов Д.И. Краткое изложение правительственных мер, касающихся военного и торгового портов в городе Севастополе. На правах рукописи. – Севастополь, 1907. – 25 с. (З фондів Музею героїчної оборони і звільнення Севастополя. КП-30899. Інв. № 1021).
367. Коваленко Ю. Москва-Париж: Очерки о русской эмиграции. Профили и силуэты. – М.: Известия, 1991. – 381 с.
368. Коваль Г.П. Миколаївська міська дума як орган місцевого самоврядування (к. XVIII – XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 5. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – С. 159-166.
369. Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма. Ч. 14. – СПб.: Тип. В.Веллинга, 1875. – 145 с.
370. Кондуков А.Ю. Військово-морське відомство і кораблебудівні структури у соціально-економічному житті Миколаєва // Питання гуманітарних наук: Збірник наукових праць УДМТУ. – Миколаїв, 1994. – С. 22-27.
371. Кондуков А.Ю. Влияние морского ведомства и кораблестроительных структур на социально-экономическое развитие г. Николаева в середине XIX – начале XX вв.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук. – М., 1997. – 25 с.

- 184
372. Кондуков А.Ю. Влияние морского ведомства на образование и культуру города Николаева во второй половине XIX в. // Национальный прогресс Украины: историчні, духовні, соціально-політичні передумови та пріоритети: Збірник наукових праць УДМТУ. – Миколаїв, 1997. – С. 8-10.
373. Кондуков А.Ю. Влияние морского ведомства на социальную структуру населения г. Николаева в середине XIX – начале XX вв. // Национальный прогресс Украины: историчні, духовні, політичні передумови та пріоритети: Збірник наукових праць УДМТУ. – Миколаїв, 1997. – С. 3-6.
374. Кондуков А.Ю. Влияние Морского министерства на социально-экономическое развитие г. Николаева во второй половине XIX – начале XX вв. // Проблемы социальных і гуманітарних наук. Матеріали наукової конференції. – Миколаїв, 1996. – С. 65-66.
375. Кондуков А.Ю. Влияние морского ведомства на кораблестроительные структур на экономический розвиток Миколаєва (середина XIX – на початку XX ст.) // Питання соціальних та гуманітарних наук: Збірник наукових праць УДМТУ. – Миколаїв, 1996. – С. 34-40.
376. Контора опекунов Новороссийских иностранных поселенцев. 1781-1857: аннотированный опись дел за 1781-1818 гг. / Сост. Н.Л.Юзбашева, Д.Ю.Мешков. – Днепропетровск; Киев, 1996. – 301 с.
377. Копелев Д.Н. Траверсе де Жан Франсуа Прево де Сансак // Морской энциклопедический словарь. – СПб., 1994. – Т. 3. – С. 270.
378. Коргуев Н. Предисловие // Общій морской список. Ч. IX. – СПб., 1897. – С. I-II.
379. Корниенко Д.И. Героическая оборона Севастополя в Крымской войне 1853-1856. – М.: Знание, 1954. – 40 с.
380. Короткий статистичний звіт Миколаївського військового губернаторства за 1877 рік. – Миколаїв: Б/в, 1877. (Таблиця. – 1 арк. З фондів краєзнавчого відділу Миколаївської обласної наукової бібліотеки ім. О.Г.Мирьова).
381. Короткий статистичний звіт Миколаївського військового губернаторства за 1878 рік. – Миколаїв: Б/в, 1878. (Таблиця. – 1 арк. З фондів краєзнавчого відділу Миколаївської обласної наукової бібліотеки ім. О.Г.Мирьова).
382. Короткий статистичний звіт Миколаївського військового губернаторства за 1879 рік. – Миколаїв: Б/в, 1879. (Таблиця. – 1 арк. З фондів краєзнавчого відділу Миколаївської обласної наукової бібліотеки ім. О.Г.Мирьова).
383. Короткий статистичний звіт Миколаївського військового губернаторства за 1880 рік. – Миколаїв: Б/в, 1880. (Таблиця. – 1 арк. З фондів краєзнавчого відділу Миколаївської обласної наукової бібліотеки ім. О.Г.Мирьова).
384. Короткий статистичний звіт Миколаївського губернаторства (Херсонська губернія): 1876. – Миколаїв: Б/в, 1876. (Таблиця. – 1 арк. З фондів краєзнавчого відділу Миколаївської обласної наукової бібліотеки ім. О.Г.Мирьова).
385. Корреспонденция из портов. Николаев // Морской сборник. – СПб.: Тип. Морского мин-ва, 1864. – № 6. – С. 27
386. Корреспонденция из портов. Николаев // Морской сборник. – СПб., 1863. – № 9. – С. 38.
387. Крестьянников В.В. Воссоздание крепости “Севастополь” во второй половине XIX – начале XX вв. // Крымский архив. – Симферополь: Крымский центр гуманитарных исследований, 1997. – № 3. – С. 15-21.
388. Кротков А. Морской кадетский корпус. – СПб., 1901. – 122 с.
389. Крючков Ю.С. Адмирал А.С.Грейг – ученый и кораблестроитель // Вопросы истории естествознания и техники. – М., 1982. – № 2. – С. 80-88.
390. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг. – М.: Наука, 1984. – 104 с.
391. Крючков Ю.С. Вклад николаевских корабелов в создание Черноморского флота // Судостроение. – М., 1983. – № 4. – С. 50-81.

392. Крючков Ю.С. Грейг (Сталинская) Юлия Михайловна // Николаевцы: Энциклопедический словарь. – Николаев: Возможности Киммерии, 1999. – С. 111.
393. Крючков Ю.С. История Николаева. – Николаев: Возможности Киммерии, 1996. – 299 с.
394. Крючков Ю.С. Спасское адмиралтейство // Судостроение. – М., 1982. – № 1. – С. 68-69.
395. Крючков Ю.С., Чистов В.П. Стрельский Вячеслав Ильич // Николаевцы: Энциклопедический словарь. 1789-1999. – Николаев: Возможности Киммерии, 1999. – С. 319.
396. Лазарев М.П. Документы: В 3 т. – М: Воениздат, 1955. – Т. 1. – 488 с.; Т. 2. – 712 с.; Т. 3. – 578 с.
397. Лемачко Б.В., Яровой В.В. Краткий очерк деятельности Русского общества пароходства и торговли // Гангут: Научно-популярный сборник статей по истории флота и судостроения. – СПб.: Гангут, 1991. – С.77-85.
398. Леонтьев 2-й. Преобразование рабочих сил Николаевского адмиралтейства // Морской сборник. – СПб., 1864. – № 6. – С. 123-134.
399. Ливанов Ф.В. Севастополь до Крымской войны и после оной. Историческое описание. Составлено и издано для путешественников. – М.: Современные известия, 1874. – 128 с.
400. Лифанов В., Миющенко В. Николаев: 1789-1989. Страницы истории: Справочник. – Одесса: Маяк, 1989. – 165 с.
401. Лурье А., Маринин А. Адмирал Г.И.Бутаков (1820-1882). – М., 1954. – 179 с.
402. Ляговский А.Н. Оборона Севастополя (1854-1855 гг.). – М.: Воен. изд-во, 1948. – 80 с.
403. Максимов П.В. Основатель тактики броненосного флота // Морской сборник. – М.: Красная звезда, 1970. – № 9. – С. 64-66.
404. Мармон. Путешествие маршала Мармона, герцога Рагузского в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию по Крыму и берегам Азовского моря, в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину и Египет / Перевод с франц. – М., 1840. – Т. 3. – 312 с.
405. Марченко О.М. Миське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса: ОДУ ім. І.І.Мечникова, 1997. – 180 с.
406. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. Генерального штаба подполковник А.Шмидт. – Ч. 1. – СПб., 1863. – 601 с.
407. Материалы для истории Крымской войны и обороны Севастополя. Сборник, издаваемый комитетом по устройству Севастопольского музея / Под ред. Н.Дубровина. – Вып. 3. – СПб.: Тип. Департ. уделов, 1872. – 563 с.
408. Материалы для описания русских портов и истории их сооружения. Вып. IX. Николаевский порт / Сост. Д.Д.Гнусин. – СПб., 1889. – 92 с.
409. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1890. – Т. VI. Херсонский уезд. – Приложение. – 21 с. (Фотокопія).
410. Медико-санитарный очерк г. Николаева // Адрес-календарь и справочная книжка города Николаева. Херсонская губерния. На 1900 год. – Николаев, 1899. – С. 56-59.
411. Миколаївський обласний державний архів. Пугівник. – К.: Наукова думка, 1966. – 293 с.
412. Михаил Петрович Лазарев. Очерк из журнала “Русский архив”. Кн. 2. – М., 1881 // Адмиралы Российского флота / Сост. В.Д.Доценко. – СПб.: Лениздат, 1995. – 490 с.
413. Мордвинов Р. Флотоводец М.П.Лазарев (к 160-й годовщине со дня рождения) // Вымпел. – 1948. – № 21. – С. 14-15.
414. Каллистов Д.И. Краткое изложение правительственных мер, касающихся военного и торгового портов в городе Севастополе. – Севастополь, 1907. – 20 с. (З фондів Музею героїчної оборони і звільнення м. Севастополя. КП-30899. Инв. № 1021).

415. Муравьев-Апостол И.М. Путешествие в Тавриду в 1820 г. – СПб., 1823. – 337 с.
416. Мягков П.С. Севастопольская оборона 1854-1855. – М.: Изд-во ДОСААФ, 1954. – 128 с.
417. Н.Б. О перспективах развития г. Николаева // Морской сборник. – 1862. – № 5. – С. 92-94.
418. Н.К. Губернатор. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 9. – С. 839-840.
419. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. Т. 1. – Симферополь: Крымиздат, 1951. – 227 с. (Севастополь. – С. 96-169.)
420. Неделин А.И. Севастополь. Исторический очерк от основания города до начала Крымской войны 1853-1856 гг. – Симферополь: Крымиздат, 1954. – 98 с.
421. Некролог адмирала М.П.Лазарева // Морской сборник. – СПб., 1851. – Т. 6. – С. 53-66.
422. Нестеровский Б., Перепелицин П., Труфанов Г. Порт на Буге. – М., 1962. – 75 с.
423. Никитин В.И. Николаевская хлебная биржа: прошлое и настоящее. – Николаев, 1993. – 119 с.
424. Николаев с его пригородами и хуторами по переписи, произведенной 27 апреля 1875 года. – Николаев, 1877. Протокол заседания статистического комитета города Николаева в 1875 году (С. 5-7); Краткий обзор деятельности статистического комитета г. Николаева в 1875 г. (С. 11-24); Таблицы “Вероисповедание” (С. 33-34), “Родной язык” (С. 49-50). (З фондів краєзнавчого відділу Миколаївської обласної наукової бібліотеки ім. О.Г.мирьова).
425. Николаев // Морской сборник. – 1861. – № 9. – С. 125-142.
426. Николаев. Современное обозрение // Морской сборник. – СПб., 1862. – № 9. – С. 51-54.
427. Николаев. Современное обозрение // Морской сборник. – 1862. – № 10. – С. 139-147.
428. Николаев. Современное обозрение // Морской сборник. – 1863. – № 10. – С. 88-89.
429. Николаев. Современное обозрение // Морской сборник. – СПб., 1863. – № 11. – С. 44-51.
430. Николаев. Современное обозрение // Морской сборник. – СПб., 1864. – № 3. – С. 6.
431. Николаев // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1897. – Т. XXI. – С. 111.
432. Николаевцы. Энциклопедический словарь (2000 персоналий, 1500 портретов и иллюстраций). – Николаев: Возможности Киммерии, 1999. – 374 с.
433. Никульченков К.И. Адмирал Лазарев. – М.: Воениздат, 1956. – 199 с.
434. Новороссийский календарь на 1840 год. – Одесса, 1839. – С. 89-107, 128, 139.
435. Новороссийский календарь на 1841 год. – Одесса, 1840. – С. 211-212, 239-240, 247-248, 260.
436. Новороссийский календарь на 1842 год. – Одесса, 1841. – С. 231.
437. Новороссийский календарь на 1845 год. – Одесса, 1844. – С. 202-204, 232, 247-248.
438. Новороссийский календарь на 1846 год. – Одесса, 1845. – С. 255, 332-338.
439. Новороссийский календарь на 1855 год. – Одесса, 1854. – С. 292.
440. Новороссийский календарь на 1867 год. – Одесса, 1866. – С. 40.
441. Новороссийский календарь на 1871 год. – Одесса, 1870. – С. 32.
442. Новороссийский календарь на 1872 год. – Одесса, 1871. – С. 29.
443. О памятнике адмиралу Грейгу // Морской сборник. – 1863. – № 3. – С. 1-9.
444. О праве Морского ведомства на землю в городе Севастополе и в его окрестностях / Сост. член комиссии Д.И.Калистов. На правах рукописи. – Севастополь, 1908. (З фондів Музею героїчної оборони і звільнення Севастополя. МкФ. – 128 с. + плани межування севастопольських земель).

445. О чумном возмущении в Севастополе, 1830 г. // Русский архив. – М.: Изд. П.Бартеневым при Чертковской библиотеке, 1867. – С. 1375-1383.
446. Об увольнении из Морского ведомства Черноморских Адмиралтейских селений / Составлено особой Комиссией в Николаеве в 1859 г. // Морской сборник. – СПб., 1860. – № 4.
447. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1890 год. 3 фондів науково-довідкової бібліотеки ДАМО. Інв. № 18507. – 16 с.
448. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1891 год. 3 фондів науково-довідкової бібліотеки ДАМО. Інв. № 9110. – 33 с.
449. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1894 год. 3 фондів науково-довідкової бібліотеки ДАМО. Інв. № 11600. – 14 с.
450. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1895 год. 3 фондів науково-довідкової бібліотеки ДАМО. Інв. № 12703. – 43 с.
451. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1899 год. 3 фондів науково-довідкової бібліотеки ДАМО. Інв. № 10963. – 71 с.
452. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1900 год. 3 фондів науково-довідкової бібліотеки ДАМО. Інв. № 10937. – 69 с.
453. Общий морской список. Ч. VII. – СПб., 1893. – С. 245-247.
454. Общий морской список. Ч. VIII. – СПб., 1894. – С. 245-247.
455. Общий морской список. Ч. IX. – СПб., 1897. – С. 587.
456. Объявления // Морской сборник. – СПб., 1866. – № 1. – С. 3-4.
457. Описание обороны города Севастополя / Сост. по руководству Тотлебена. – Ч. 1. – СПб., 1863. – 678 с.; Ч. 2. – СПб., 1871. – 533 с.
458. Освіта на Миколаївщині у XIX-XX ст. Історичні нариси. – Миколаїв, 1997. – 173 с.
459. Открытие памятника М.П.Лазареву // Морской сборник. – СПб., 1867. – № 10. – С. 40-42.
460. Отчет об устройстве еврейского кладбища и памятника еврейским солдатам, павшим при защите Севастополя // Сборник статей по еврейской истории и литературе, издаваемый обществом для распространения просвещения между евреями в России. – СПб., 1866. – С. 1-4.
461. Охтенский пригород // Морской сборник. – СПб., 1861. – № 5. – С. 210, 222.
462. Павловский Е., Ильин В. Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 год. – Николаев, 1869. – 114 с.
463. Палимпсестов И. Мои воспоминания. – М., 1876.
464. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX в.). – К., 1963. – С. 478-481, 509-511.
465. Первая всеобщая перепись населения Российской империи в 1897 г. Херсонская губерния. – СПб., 1904. – 319 с.
466. Полканов А. Севастопольское восстание 1830 года. – Симферополь: Государственное издательство Крымской АССР, 1936. – 145 с.
467. Потулов Н. Заметки из Севастополя // Северная Пчела. – 1958. – № 286. – С. 1197-1198.
468. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. XX. – С. 722-723.
469. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XX. – Ст. № 14392. В Новоросійському краї генерал-губернатор призначений на підставі загального положення від 7 листопада 1775 р., хоча ця дата досить умовна.
470. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXII. – Ст. № 15935.
471. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXII. – Ст. № 16239.
472. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXII. – С. 21-22.

- 188
473. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXII. – Ст. № 16187. – С. 358-384.
474. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – Ст. № 17300.
475. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXIV. – Ст. № 17634.
476. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXV. – Ст. № 18373.
477. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Ст. № 20406.
478. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Ст. № 20449.
479. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Ст. № 20456 (13 жовтня 1802 р. “Про заснування Військової Канцелярії по флоту”).
480. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Ст. № 20643. – С. 482-484.
481. ПСЗ. – 1803. – Т. XXVII. – № 20760.
482. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Ст. 20762. – С. 604.
483. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Ст. № 20859 (21 червня 1803 р. “Про заснування Діло Карт при Чорноморському флоті”).
484. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Ст. № 21007. – С. 953.
485. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Ст. № 21039. – С. 1018-1019.
486. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Ст. № 21171.
487. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Ст. № 21653 (8 березня 1805 р. “Про реорганізацію штурманської частини Чорноморського флоту” із затвердженням штату Чорноморського Штурманського училища, за яким кількість учнів мала дорівнювати 152 особам).
488. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Ст. № 21663 (15 березня 1805 р. “Про кораблебудування з приналежними до нього майстернями по Чорноморському флоту”, де було визначено на Чорноморських верфях будування корабля закінчувати за три роки, в Севастополі та Миколаєві кількість працівників на верфі мала дорівнювати 2520 особам).
489. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – Ст. № 21699. – Пункт 23.
490. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXXVIII. – Ст. № 29031. В указі говориться: “Указом Правительствующому Сенату від 10 жовтня 1821 року даним наказали ми за благо для загального зв'язку у справах торгових і карантинних обережностей і для зручнішого нагляду за діями оних у портах Чорного і Азовського морів підпорядкувати головному управлінню Херсонського Військового Губернатора градоначальство: Одеське, Таганрозьке, Феодосійське і Керч-Снікальське, поширивши таким чином управління його, ми повеліваємо: Головнокомандуючому в губерніях: Херсонській, Катеринославській і Таврійській іменуватися надалі Новоросійським генерал-губернатором”. Таким чином, ці градоначальства, визначені колись як самостійні одиниці, тепер на весь період існування генерал-губернаторства йому підпорядковувалися.
491. ПСЗ. – СПб., 1876. – Отд. I. – Т. XLIX. – Ст. № 53049.
492. ПСЗ. – СПб., 1884. – Дополнения 1874 г. – Т. LV. – № 53023а.
493. ПСЗ. – Собрание II. – Т. XXXVI. – Отд. II. – СПб., 1863. – 1861 год. – № 37245. – С. 169-170.
494. ПСЗ. – Собрание II. – Т. IV. 1829 г. – Ст. № 3006. – С. 505.
495. ПСЗ. – СПб., 1867. – Отд. II-е. – Ст. № 41332. – С. 15.
496. Путешествие по всему Крыму и Бессарабке, совершенное в 1799 году Павлом Сумароковым с историческим и топографическим описанием всех тех мест. – М., 1800. – 215 с. – С. 6-19. (Фотокопия).
497. Распоряжение правительства № 248 от 7 ноября 1858 г. // Морской сборник. – СПб., 1858. – № 12. – С. LXXXII.
498. Рассказы об М.П.Лазареве // Русский архив. Кн. 2. – М., 1877. – С. 473-478.
499. Ремесла и промыслы Херсонской губернии. – Херсон, 1905. – С. 102-138.
500. Російський державний архів Військово-Морського Флоту (далі – РДА ВМФ), ф. 315 Колекція “Матеріали по історії російського флота, 1656-1924 гг.”, спр. 353 “Діло о присвоєнні прав військового губернатора Николаєва и Севастополя Главному командиру Черноморского флота и портов”, арк. 6. Мікрофільм з фондів ДАМС.

501. РДА ВМФ, ф. 315 Колекція “Материалы по истории русского флота, 1656-1924 гг.”, спр. 901, арк. 19. Мікрофільм з фондів ДАМС.
502. Сайн Н. Еще материалы для биографии адмирала А.С.Грейга // Морской сборник. – 1862. – № 8. – С. 50-61.
503. Самокиши А. Корреспонденция из портов. Николаев: к выходу первого номера “Николаевского вестника” // Морской сборник. – 1965. – № 2. – С. 37-39.
504. Самокишин А. Современное обозрение. Корреспонденция из портов. Николаев // Морской сборник. – 1864. – № 9. – С. 1-11.
505. Свод Законов Российской империи. – СПб., 1842. – Ст. № 1391, 1392, 1395.
506. Свод Законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. 2. Ч. 1. Общее губернское учреждение. – Кн. II. Раздел I. О начальниках губерний. – Ст. 352.
507. Свод морских постановлений. Кн. 1. Общее образование управления морским ведомством. – СПб., 1887. – С. 99-100. Штаты портовых управлений.
508. Свод морских постановлений. Кн. 2. Управление главными портами. – СПб., 1887. – Ст. 101, 103.
509. Свод морских постановлений. Продолжение, по 31 декабря 1897 года. Кн. 1. Ч. 1. – СПб.: Типография Морского министерства в Главном Адмиралтействе, 1898. – Ст. № 99.
510. Севастополь: Энциклопедический словарь / Сост. Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – Т. XXIX. – СПб., 1900. – С. 293-294.
511. Севастополю 200 лет. 1783-1983 гг.: Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1983. – 414 с.
512. Севастопольский бунт 1830 года // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 233-236.
513. Семенов-Тяньшанский П.П. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества. Новороссия и Крым. Т. 14. – СПб., 1910. – 983 с. (Фотокопія).
514. Семин Г.И. Город-герой Севастополь: Исторический очерк. – Симферополь: Крымиздат, 1958. – 251 с.
515. Семин Г.И. Оборона Севастополя. 1854-1855. – М.: Воениздат, 1962. – 107 с.
516. Семин Г.И. Севастополь. Исторический очерк. – М.: Воен. изд-во Мин-ва обороны, 1955. – 253 с.
517. Сергеев-Ценский С.Н. Адмирал М.П.Лазарев // Витязи морей. – М.: Воениздат, 1985. – С. 86-103.
518. Сергеев-Ценский С.Н. Адмирал М.П.Лазарев: Исторический очерк // Флот и крепость. – М.: Воениздат, 1975. – С. 349-366.
519. Серединский А.В. Использование труда Черноморских адмиралтейских поселен на фабриках в Богоявленске (1811-1835 гг.) // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. Ч. I. – Херсон, 1997. – С. 211-214.
520. Серединський О.В. До питання заселення Чорноморських адміралтейських поселень Багоявленська та Покровська заштатними церковнослужителями у кінці XVIII ст. // 3-я Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв: Атол, 2000. – С. 91-94.
521. Серединський О.В. Правове становище Чорноморських адміралтейських поселенців у 1790-1861 рр. // Наукові праці. Т. V. – Миколаїв: Видавничий відділ МФ НаУКМА, 2000. – С. 32-37.
522. Серединський О.В. Соціально-економічне становище чорноморських адміралтейських поселенців напередодні скасування залежності від морського відомства (1846-1861 рр.) // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Збірник наукових праць. Ч. II. – Миколаїв, 1998. – С. 13-18.

523. Серединський О.В. Чорноморські адміралтейські поселення у 1790-1829 рр. // Наукові праці. Т. 1. – Миколаїв: Видавничий відділ МФ НАУКМА, 1998. – С. 17-20.
524. Серединський О.В. Чорноморські адміралтейські поселення у 1830-1861 рр. // Наукові праці. Т. II. Історичні науки. Економічні науки. – Миколаїв: Видавничий відділ МФ НАУКМА, 1999. – С. 23-26.
525. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. Сочинение. Ч. 1. – Одесса, 1850. – 291 с. + 18 с.
526. Скориков Ю.А. Севастопольская крепость. – СПб.: Стройиздат, 1997. – 320 с.
527. Славин Г. Инкерманская дорога от Симферополя к Севастополю // Одесский вестник. – 1842. – № 70. – С. 325-326.
528. Соболев З.Г., Чистов В.П. Общество по устройству ночлежных домов и дешевых столовых // Матеріали 2-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. Т. II. – Миколаїв, 1997. – С. 113-114.
529. Собрание законов и постановлений до части морского управления относящихся, 1825-1827. Кн. 2. – С. 3.
530. Собрание законов и постановлений до части морского управления относящихся, 1825-1827. Кн. 3. – С. 191-196, 209-218.
531. Соколов А.В., Кушнарёв Е.Г. Три кругосветные плавания М.П.Лазарева. – М.: Географгиз, 1951. – 208 с.
532. Сонь-М-кь П. Городовое положение 1892 года. К истории лишения евреев избирательных прав // Еврейская старина / Под ред. С.М.Дубнова. – СПб., 1911. – Т. 4. Вып. 1. – С. 109-112.
533. Сообщил Иванов П.А. Про віддачу в розпорядження Севастопольської думи хуторів. 1822-1824 // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1891. – № 14. – С. 109-131.
534. Спиридонова И.К. Севастопольская крепость в конце XVIII – первой половине XIX века // Достойный поклонения. Севастополь. Страницы истории. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 28-35.
535. Спиридонова И.К. Севастопольский военный порт // Достойный поклонения. Севастополь. Страницы истории. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 52-59.
536. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон, 1896. – 581 с.
537. Список чинам морского ведомства на 1855 г. – СПб., 1855. – 19 с.
538. Список чинам морского ведомства на 1856 г. – СПб., 1856. – 16 с.
539. Стрельский В.И. История Николаевщины. Рукопись. – Николаев. – 142 с.
540. Стрельский В.И. Моя праця над історією Миколаєва // Південна правда. – 1945. – 15 квітня. – С. 3.
541. Табачник Д. Служение истории отчизны // Южная правда. – 1989. – 18 октября. – С. 4.
542. Тарле Е.В. Крымская война. – М.; Л.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1950. – Т. 1. – 564 с.; Т. 2. – 635 с.
543. Тимофеевко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984. – 218 с.
544. Тригуб П.М., Довгань Н.Ю. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі освіти, охорони здоров'я, фізичного виховання і спорту (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 5. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – С. 177-183.
545. Ульянов М.В. Описание города Николаева Херсонской губернии. – Николаев: Тип. Ю.О.Якубовича, 1892. – 23 с.
546. Федор Михайлович Новосильский (1808-1892) // Морской сборник. – М.: Красная звезда, 1994. – № 5. – С. 32.

547. Федоров М.Р. Вклад адмирала Г.И.Бутакова в кораблестроение и тактику парового флота // Судостроение. – 1979. – № 4. – С. 62-64.
548. Федоров М.Р. Преобразователь Черноморского адмиралтейства // Судостроение. – 1974. – № 4. – С. 69-72.
549. Федоров Ф.А. Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами, с описанием рек, озер, гор и долин; с его историею, жителями, их нравами, обычаями и образом жизни. – 2-е изд. – СПб., 1855. – 245 с.
550. Ханацкий К.В. Памятная книжка Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом. Вып. I. – Симферополь, 1867. – 437 с.
551. Хартахай Ф. Женский бунт в Севастополе (1830) // Современник. – 1865. – Кн. 10. – Т. 110. – Отд. 1. – С. 363-394.
552. Хрушов А.П. История обороны Севастополя. – СПб., 1888. – 170 с.
553. Центральный державный историчний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК), ф. 356 “Миколаївський військовий губернатор, 1850-1900 pp.”, оп. 1, спр. 33, 11 арк.
554. ЦДАК, ф. 356, оп. 1, спр. 63, 82 арк.
555. ЦДАК, ф. 356, оп. 1, спр. 180, 146 арк.
556. ЦДАК, ф. 356, оп. 1, спр. 472, 240 арк.
557. ЦДАК, ф. 356, оп. 1, спр. 473, 83 арк.
558. ЦДАК, ф. 356, оп. 1, спр. 474, 113 арк.
559. Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва і Херсона у розвитку транспортних систем Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 5. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – С. 187-195.
560. Чернявский Леонтий. Празднества в караимском молитвенном доме в Севастополе // Одесский вестник. – 1841. – № 60. – С. 285-286.
561. Чубинский В. Историческое обозрение устройства управления Морским ведомством в России. – СПб.: Мор. М-во, 1869. – 313 с.
562. Шандра В. Генерал-губернатор О.Г.Строганов про необхідність децентралізації управління в Російській імперії // Київська старовина. – К., 2001. – № 2 (338). – С. 80-89.
563. Шандра В.С. Законодавчі акти Російської держави як джерело до історії Новоросійського генерал-губернаторства // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 3. – К., 1998. – С. 82-90.
564. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999. – 144 с.
565. Шварц Е. Книжный герб флотоводца // В мире книг. – 1969. – № 2. – 48 с.
566. Шевырѳев А.П. Русский флот после Крымской войны: либеральная демократия и морские реформы. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 184 с.
567. Шевякова Д.П. Севастополь во второй половине XIX века как международный торговый порт // Крымский архив. – Симферополь: Крымский центр гуманитарных исследований, 1997. – № 3. – С. 10-15.
568. Шереметьев Ю. Адмирал Лазарев // Морской флот. – 1968. – № 11. – 41 с.
569. Шкварець В.П. Єврейське населення на Миколаївщині – сторінки історії // Єврейське населення на Николаевщине. Документи и материалы. – Николаев, 1996. – С. 32-33.
570. Шкварець В.П., Мельник М. Миколаївщина – погляд кризь століття. – Миколаїв, 1997. – 386 с.
571. Шмерлинг С. Севастополь // Рассвет (Еженедельное издание, орган русских евреев). – Одесса, 14 апреля 1861. – № 43. – С. 748-749.
572. Щербачев. Воспоминание о начале Крымской кампании в 1854 году // Артиллерийский журнал. – 1858. – № 1. – Отд. IV. – С. 17-30.
573. Этингер Я. Садоводство г. Николаева Херсонской губернии и его окрестностей. – Одесса: Славянская, 1897. – 35 с.
574. Южанин. – 1893. – 19 января. – С. 2.
575. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – СПб., 1870. – 166 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список та біографічні довідки на Миколаївських і Севастопольських (Миколаївських) військових губернаторів (1805-1900 рр.) (дати подані за старим стилем)

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Роки життя	Роки перебування на посаді
1	де Траверсе Жан Франсуа Прево де Сансак (Іван Іванович)	1752 (1754 ?) – 19 травня 1831	1802 (1805) – 1809 (1811)
2	Галл Роман (Роберт) Романович	Біографічні дані наведено у додатку Б.	
3	Язык Микола Львович	1754 – 7 лютого 1824	11 грудня 1811 – 1816
4	Грейг Олексій Самуїлович	1775 – 18 січня 1845	1816-1833
5	Лазарев Михайло Петрович	3 листопада 1788 – 11 квітня 1851	2 серпня 1833 – 1851
6	Берх Моріц Борисович	1776-1860	8 квітня 1851 – 1855
7	Метлін Микола Федорович	1804 – 15 листопада 1884	вересень 1855 – січень 1856
8	Панфілов Олександр Іванович	1808 – 13 травня 1874	Січень 1856 – серпень 1856
9	Бутаков Григорій Іванович	9 жовтня 1820 – 13 травня 1882	26 серпня 1856 – 1860
10	фон Глазенап Богдан (Готліб) Олександрович	1808 – 22 листопада 1892	1 лютого 1860 – 1870
11	Аркас Микола Андрійович	8 травня 1818 – 8 червня 1881	1871-1881

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Роки життя	Роки перебування на посаді
12	Манганарі Михайло Павлович	1804 – лютий 1887	1881-1882
13	Пещуров Олексій Олексійович	1834 – 8 жовтня 1891	1882-1890
14	Гренквіст Роман (Рейнгольд) Андрійович	(?) – 7 грудня 1890	5 липня 1890 – 7 грудня 1890
15	Копитов Микола Васильович	5 червня 1833 – 9 лютого 1901	28 січня 1891 – 1898
16	Тиргов Сергій Петрович	19 серпня 1839 – 10 січня 1903	8 травня 1898 – 5 червня 1900

Додаток А.1

де Траверсе Іван Іванович
адмірал
(1752(1754 ?) – 19 травня 1831)

Вперше обидві посади одночасно, Миколаївського і Севастопольського військового губернатора та головного командира Чорноморського флоту і портів, обійняв чужинець, французький емігрант маркіз де Траверсе. 4 квітня 1802 р. його було призначено головним командиром, а у березні 1805 р. він зайняв посаду військового губернатора.

Де Траверсе – людина неординарна, у своєму роді унікальна. Він представляється нащадкам як герой блискучого історичного роману. Не втрачаючи зв'язків зі своєю країною, він енергійно працював на терені іншої держави. Адмірал, головний командир Чорноморського флоту і портів, військовий губернатор Миколаєва і Севастополя, міністр морських сил, член Державної ради – такі посади займав де Траверсе в Росії.

Ю.Коваленко зазначає, що де Траверсе багато зробив, працюючи на Півдні, що він “добрий адміністратор”, який “у всьому любив систему, чітку організацію будь-якої справи... добивався порядку у своєму відомстві”, “людина проста і чесна, позбавлена найменшої аристократичної пиhi, він вважав себе професійним моряком, а не придвор-

ним, і тому завжди відмовлявся від князівського титулу, який йому пропонували пожалувати царі”.

Діяльність де Траверсе на терені Російської імперії, в тому числі у Миколаєві, цікава не тільки в плані ознайомлення з біографією вищого державного чиновника, а й в плані вивчення історії Чорноморського флоту, міст Миколаєва і Севастополя і як іноземного спеціаліста, одного з багатьох, що віддали свій досвід і знання, як інвестицію у розвиток іншої країни.

Французький моряк Жан Франсуа Прево де Сансак де Траверсе народився у 1752 чи у 1754 р. Уродженець о. Мартініка, виходець з давнього аристократичного роду, що налічував понад 400 років послідовного дворянства, початок якого губився в мороці століть.

Відомості про свою службу французькому королю він виклав у формулярному списку за власним підписом: у листопаді 1765 р. був прийнятий на флот у чині мічмана, у жовтні 1773 р. йому присвоєно чин армійського лейтенанта, у березні 1779 р. – капітана, у травні 1783 р. – підполковника, у грудні 1786 р. – полковника. За цей час взяв участь у 18-ти морських кампаніях, з яких в семи командував кораблями і фрегатами.

Особливо відзначився де Траверсе у війні за незалежність Північно-Американських Штатів (1778-1783 рр.). Командуючи різними суднами, він взяв 22 призи, у тому числі один фрегат Англійського флоту, три корвети і одне 30-гарматне судно. Під час перебування командиром фрегата “Леврет” де Траверсе з незначним десантом оволодів укріпленнями на о. Христофора у Вест-Індії. Він першим увірвався на острів і підняв французький прапор. Атакував і заволодів фортецею та трьома суднами на мисі Пальме. Відіграв ключову роль у битві при Чезпіку. В цю війну йому позачергово було присвоєно звання капітана корабля і надано старшинство над сотнею однолітків. За безстрашні подвиги його нагородили французьким орденом Людовика і американським Цинцинаті. В Бостоні його вшанував аудієнцією генерал Вашингтон, майбутній президент Сполучених Штатів Америки. Де Траверсе по праву вважали одним з самих видатних офіцерів морського флоту французького короля Людовика XVI, який удостоїв маркіза великою честю – місцем у королівській кареті та запрошенням на полювання.

В період Французької революції, після гільйотинування Людовика XVI, у Франції почався революційний терор, і багато представників знаті шукали притулку за кордоном, йшли на службу до іноземних володарів. Серед них був і де Траверсе, який емігрував у Швейцарію. Незабаром колишній міністр морського флоту Франції маршал Шарль

де Кастр порадив свого протеже Катерині II, яка в свою чергу не тільки запросила капітана де Траверсе в Санкт-Петербург, незважаючи на протести англійських офіцерів, що на той час займали керівні посади в російському флоті, а й надала йому чин капітана генерал-майорського рангу, а згодом контр-адмірала. Ще деякий час маркіз вагався між службою в Німеччині чи в іншій європейській країні і Росією, та все ж в останній він знайшов свою другу батьківщину і нове ім'я – тут його називали Іваном Івановичем.

Де Траверсе вступив на російську землю у 1791 р. Почав він з командування галерами на Балтійському флоті і швидко став знаменитим. Навіть Фінську затоку, де маркіз полюбляв проводити учбові маневри, охрестили Маркізовою калюжею, правда, “злі язики подейкували, що саме там він потопив багато галер”. У 1796 р. його було призначено командиром Роченсальського порту – головної бази Балтійського веслового флоту. У 1797 р. він командував загоном канонерських човнів в ескадрі адмірала В.П.Фондезіна і здійснював щорічні плавання у фінляндських шхерах і Фінській затоці. Згодом повернувся в Роченсальський порт, де й працював до 1802 р.

У 1797 р. Павло I пожалував йому орден св. Анни, масток в Пензенській губернії та 500 кріпосних, а в наступному році – звання віце-адмірала. У 1801 р. вже Олександр I надав йому звання повного адмірала.

Свої різносторонні здібності де Траверсе повною мірою проявив на посаді Миколаївського військового губернатора та головного командира Чорноморського флоту. У 1809 р. І.І. де Траверсе виїхав з Миколаєва, хоча юридично він залишався на своїй посаді до 1811 р. В цей час його обов'язки виконував віце-адмірал М.Л.Язиков. У Петербурзі де Траверсе спочатку тимчасово, а з 1811 р. постійно займав посаду міністра морських сил (з 1815 по 1828 рр. – морського міністра). У 1810 р. став членом Державної ради. Нарешті отримав російське підданство, його занесли в родову книгу дворян Казанської губернії. Олександр I подарував де Траверсе маєток в селі Романщина Лузького повіту, в 120 кілометрах від С.-Петербурга, де цар неодноразово навідував вже старого де Траверсе.

На посаді морського міністра де Траверсе розвинув бурхливу діяльність по посиленню військово-морського флоту морською піхотою, розробив штатний розклад для кораблів, укріпив на них дисципліну. Завів порядок, за яким на початку будівництва кожного корабля виготовляли закладні дошки, завдяки яким зараз можна прослідкувати історію будівництва флоту. З його ім'ям пов'язано створення пароплавної лінії Петербург – Кронштадт (1813 р.). Протягом XIX ст. відбулося 30 морських дослідницьких експедицій, з них 13 припадає на

196
часи перебування де Траверсе на посту морського міністра. Це експедиції Головіна, Коцебу, Літке, Анжу, Врангеля, знамените плавання Беллінсгаузена і Лазарєва (1819-1821 рр.) на шлюпах “Восток” та “Мирный”, коли вони ходили до Антарктиди і 12 разів перетнули Південне полярне коло та інші. Де Траверсе надавав експедиціям великого значення, вважав їх державною справою, яка підносила авторитет Росії. Він допомагав діставати дозвіл на експедиції, купувати англійські кораблі і переобладнувати їх для довгих мандрівок, клопатав про нагородження їх учасників. Сам де Траверсе після експедиції Беллінсгаузена – Лазарєва отримав одну з вищих нагород Росії – орден Андрія Первозванного.

У 1828 р. за власним проханням де Траверсе було звільнено з посади морського міністра, ще деякий час він залишався членом Державної ради. В цьому ж році його було нагороджено орденом св. Георгія 4-го класу за 25 років служби в офіцерському чині. І.І. де Траверсе оселився в селі Романщина.

За своє життя Іван Іванович двічі був одружений. З першою дружиною Мадлен де Руїф мав трьох дітей: доньку та двох синів, їх обох звали Олександрями. Від другого шлюбу з Луїз Брен мав доньку та сина. Його сини стали хоробрими офіцерами, але високого становища по службі не досягли. Старший Олександр брав участь в оволодінні Парижем, став віце-адміралом і дослужився до посади військового губернатора Архангельська. Молодший Олександр брав участь у Наваринській битві. Внук де Траверсе маркіз Іван Олександрович брав участь у Кримській війні, під час якої з 13 вересня 1854 р. по 27 серпня 1855 р. знаходився в гарнізоні Севастополя, спочатку командував батареєю № 3, потім № 2 на Малаховому кургані, організовував вилазки до батарей ворогів, двічі був контужений від вибухів бомб.

Французький маркіз Іван Іванович де Траверсе помер 19 травня 1831 року і похований у своєму маєтку в с. Романщина разом з другою дружиною Луїз Брен. Могила його збереглася до наших днів.

Література і джерела

1. Центральный Государственный Архив Военно-Морского Флота России, ф. 2092, оп. 0172, д. 124, л. 16.
2. Афанасьев Д.М. К истории Черноморского флота. Ч. 1. (1768-1816) // Русский архив. – М.: Университетская типография на Страстном бульваре, 1902. – С. 255-259.
3. Общий морской список. – СПб.: Типография Морского Министерства, в Главном Адмиралтействе, 1900. – Ч. 5. – С. 215.
4. Алфавитный указатель 12-ти частей общего морского списка. – СПб., 1900. – С. 132.
5. Архив адм. Чичагова В.П., в. 1. – СПб., 1885; Коваленко Ю. Указ. соч. – С. 99.

6. Белавенец П. Нужен ли нам флот и значение его в истории России. – СПб., 1910. – С. 178-179.
7. Веселаго Ф.Ф. Краткая история русского флота. – Вып. II. – СПб., 1895. – С. 443.
8. Ге Г.М. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула // Именованъ – город Николаев: Историко-краеведческий выпуск. – Николаев: Дикий сад, 1989. – С. 118-119.
9. Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград: Кн. Изд-во, 1990. – С. 134, 205.
10. Березовский Н.Ю., Доценко В.Д., Тюрин Б.П. Российский императорский флот 1696-191: Военно-исторический справочник. – М.: Русский мир, 1996. – С. 224.
11. Копелев Д.Н. Траверсе де Жан Франсуа Прево де Сансак // Морской энциклопедический словарь. – СПб.: Судостроение, 1994. – Т. 3. – С. 270-271.
12. Арсеньев В. Эпоха испытаний // Морской сборник. – М.: Красная звезда, 1992. – № 10. – С. 75.
13. Крючков Ю.С. История Николаева от основания до наших дней. – Николаев: Возможности Киммерии, 1996. – С. 56, 57.
14. Коваленко Ю. Москва-Париж: Очерки о русской эмиграции. Профили и силуэты. – М.: Известия, 1991. – С. 95-98.
15. Записки ученого комитета Главного Морского Штаба Его Императорского Величества. СПб., 1831. – Ч. VII. – С. 312-316.
16. Общий морской список. Ч. XII. – СПб., 1900. – С. 77-78.

Додаток А.2

Языкoв Микoла Львoвич адмірал (1754 – 7 лютого 1824)

Микoла Львoвич Языкoв, як і бiльшiсть рoсiйських мoрякiв, здoбув освiту в Мoрськoму кадeтськoму корпусі. 6 сiчня 1771 р. вiн став гардемарином. Прoтягом двoх рoкiв плавав на галері “Не пощади” в Балтiйськoму мoрi, на кораблі “Святой Александр Невський” здiйснював перехoди з Архангельська до Кронштадта.

30 квітня 1773 р. вiн отримав чин мiчмана і призначення на корабель “Св. Иаков” на Балтику. У жoвтні 1773 р. в ескадрі контр-адмірала С.К.Грейга на кораблі “Дмитрий Донской” М.Языкoв вiдправився в Середземне мoре для пiдсилення рoсiйських мoрських сил в цьoму рeгiонi, якi дiяли прoти турoк. 7 сiчня 1778 р. йoму присвоiли перший офiцерський чин – лейтенанта. Через чoтири рoки Языкoва перевели з Балтики на Чoрне мoре, для початку в Херсон. 1 сiчня 1784 р. вiн отримав чин капiтан-лейтенанта, а через три рoки в цей же день – капiтана 2-го рангу. Свою службу Языкoв

продовжив командиром штурманської роти. Під час візиту Катерини II в Таврійську губернію Язиков “мав за щастя” керувати шлюпою при переправі імператриці з Береславля на Таврійський берег. За це його нагородили табакеркою.

Восени 1787 р. Язикова призначили командувати кораблем “Св. Александр Невский”. У 1787-1788 рр. на цьому кораблі він бився з турецьким флотом в районі Очакова, за що був нагороджений орде-ном св. Володимира 4-го ступеня. Наступний рік Язиков крейсував в Чорному морі у складі ескадри контр-адмірала Ушакова. У 1790-1791 рр. М.Л.Язиков на кораблі “Св. Александр Невський” брав участь у битвах з турецьким флотом в Керченській протоці, біля Гаджибея і Каліакрії.

1 вересня 1790 р. Язикову присвоїли чин капітана 1-го рангу. Чека-ти чергового чину довелося довго – 11 років. 14 березня 1801 р. йому присвоїли чин контр-адмірала. За ці роки Язиков обіймав посади обер-штер-кригс-комісара при Чорноморському адміралтейському правлінні, радника комісаріатського департаменту при конторі голо-вного командира Чорноморського флоту. З 1802 р. він командував ескадрою з 5-ти лінійних кораблів, 2-х фрегатів, 2-х авізо і крейсував в Чорному морі.

2 лютого 1805 р. Язиков отримав чин віце-адмірала і призначення на посаду директора Чорноморського штурманського училища. Через три роки він прийняв під своє командування флотські команди у Сева-стополі.

Влітку 1809 р. у зв’язку з від’їздом адмірала І.І. де Траверсе в Санкт-Петербург Язиков був призначений виконуючим обов’язки головного командира Чорноморського флоту і портів та військового губернатора Миколаєва і Севастополя. На цій посаді його було за-тверджено лише через два роки – 11 грудня 1811 р. До 1816 р. М.Л.Язиков нічим особливим на цій посаді себе не проявив. 2 березня 1816 р. він здав справи О.С.Грейгу.

Язиков мав двох синів. Обидва служили на Чорноморському фло-ті, брали участь в Середземноморській експедиції Ф.Ф.Ушакова у 1798-1800 рр. Помер М.Л.Язиков 7 лютого 1824 р.

Література і джерела

1. Язиков Николай Львович // Общий морской список. Ч. V. – СПб., 1890.
2. Крючков Ю.С. История Николаева. – Николаев: Возможности Киммерии, 1996.
3. Крючков Ю.С. Язиков Николай Львович // Николаевцы: Энциклопедический сло-варь. – Николаев: Возможности Киммерии, 1999. – С. 369.

Грейг Олексій Самуїлович
адмірал
(1775 – 18 січня 1845)

Олексій Самуїлович Грейг народився в Кронштадті в родині воєнного моряка – головного командира Кронштадтського порту віце-адмірала Самуїла Карловича Грейга, шотландця за походженням, та Сари Олександрівни. Ще до народження дитини Катерина II розпорядилася: сину надати чин мічмана, а доньці – фрейліни. Вона ж стала хрещеною матір'ю немовляти, а хрещеним батьком – граф Орлов-Чесменський. Як зазначає біограф Грейга Ю.С.Крючков, милість імператриці великої користі О.Грейгу не дала, навпаки, вона потім слугувала його ворогам підставою для пояснення всіх його успіхів тим, що він був хрещеником Катерини.

23 червня 1785 р. в 10-річному віці завершилось домашнє виховання Олексія і його направили на стажування до Англії, де він плавав на суднах британського флоту. Стажування продовжувалось майже три роки. В Росію Грейг повернувся 19 травня 1788 р. і відразу був призначений на корабель “Мстислав”, який здійснював крейсерства у Фінській затоці. В цей час Швеція мріяла раптово оволодіти Кронштадтом, а потім і Петербургом. Захист столиці імператриця довірила батьку Олексія Самуїловича, Самуїлу Карловичу Грейгу, якого поставила на чолі Балтійського флоту. 6 липня 1788 р. російський флот атакував шведів біля острова Гогланд. Сталася жорстока битва. Шведський флот не витримав і втік у Свеаборг. За цю перемогу Катерина II нагородила Самуїла Грейга орденом св. Андрія Первозванного, але той відмовився прийняти нагороду до повного розгрому шведського флоту. Але ж дочекатися повної перемоги Самуїлу Карловичу не довелося: він захворів жовтухою і 15 жовтня 1788 р. помер. Після смерті батька цариця взяла родину Грейгів під своє покровительство. Вже 4 грудня 1788 р. Олексій, старший син, став капітан-лейтенантом, а два його молодших брата, Карл і Самуїл, отримали чини мічманів. У наступному році Олексій і Карл поїхали до Англії навчатися морській справі. У 1789-1791 рр. брати здійснили плавання до Китаю та Індії на кораблі ост-індської компанії “Латекс”, взяли участь в боях з французькими та голландськими суднами. Щойно

повернувшись на Батьківщину, Олексій вже у 1792 р. втретє був відраджений до Англії. Він служив волонтером на різних військових кораблях, здійснював плавання в Середземному морі.

У 1796 р. Олексія Грейга призначили на корабель “Ретвизан”, і він здійснював плавання до берегів Англії в ескадрі П.В.Чичагова. За катастрофу фрегата “Архангел Михаил” Грейг підпав під морський суд, але був виправданий. У 1798 р. капітан 2-го рангу О.Грейг, якому тоді було 23 роки, отримав в своє командування перше судно – великий 66-гарматний корабель “Ретвизан”. У складі ескадри віце-адмірала Макарова Грейг плавав біля берегів Англії, крейсирував з союзною англійською ескадрою в Німецькому морі біля о.Текселя і заслужив схвальний відгук адмірала Нельсона. 1 січня 1799 р. Грейгу присвоїли чин капітана 1-го рангу. В цьому ж році Грейг брав участь у висадці десанту на голландський берег, захопленні фортеці Гельдер та полоненні голландського флоту. За успішні дії молодого командира нагородили першим орденом – св. Анни 2-го ступеня.

Під час бойових дій “Ретвизан” сів на міліну і ніякими засобами не вдавалося його звідти зняти. Вночі знявся шторм, корабель почав ламатися. Грейг розпорядився підняти стакселя. Тиском повітря на паруса корабель буквально зірвало з мілини, і невдовзі він вступив у бій.

Нове століття почалося для Олексія Грейга новими успіхами. У 1801 р. його призначили головою “Комітету для ремонту Кронштадтського порту”. У 1802 р. на престол вступив Олександр I, який призначив Грейга членом “Комітету для виправлення флоту”. Він був єдиним капітаном 1-го рангу серед шести адміралів, що входили до комітету. В цьому ж році капітул ордену св. Георгія Победоносця представив Грейга до нагороди орденом св. Георгія 4-го класу за хоробрість, виявлену при захваті голландського корабля “Вашингтон”. У 1803 р. Грейг стає капітан-командором і отримує право очолювати загони суден і невеликі ескадри. На початку 1804 р. Грейг очолив ескадру з чотирьох кораблів і відправився у Середземне море до о-ва Корфу. Об’єднавши під своїм началом всі російські кораблі, які знаходились біля Іонічних островів, Грейг разом з англійською ескадрою висадив десант у Неаполі. Потім Грейг перейшов до Корфу і вступив під командування віце-адмірала Д.М.Сенявіна. Останній привіз Грейгу нове підвищення – чин контр-адмірала, який тому пожалували у 1805 р.

У 1806 р. Турція, користуючись підтримкою Наполеона, оголосила війну Росії. Грейгу доручили оволодіти о. Тенедос, що був важливим опорним пунктом турок при вході в Дарданели. Грейг виконав доручення 8 березня 1807 р. На Тенедосі створили опорну базу російського флоту. 10 травня російський і турецький флоти зіткнулися в Дарданельській

битві. На наступний день загін російських кораблів під командуванням Грейга атакував турків в Дарданельській затоці. О.Грейг загнав три турецьких корабля на мілину, а потім висадив десант і захопив о. Лемнос. 19 червня турки спробували повернути собі Тенедос, і біля Афонської гори відбулася нова битва російського й турецького флотів. Грейг взяв у полон адміральський корабель, в затоці Монте-Карло загнав на мілину три інших турецьких судна. Тільзітський мир припинив бойові дії російського флоту в Середземному морі. За бойові успіхи в Середземноморській кампанії контр-адмірала О.Грейга нагородили орденом св. Анни 1-го ступеня. Російський флот базувався в Ліссабоні, саме звідти Грейга викликали в Петербург.

Через війну з Англією всі англійці, що служили в російському флоті і за договором не мали права воювати проти своєї країни, були відправлені на проживання до Москви. Туди ж поїхав і О.Грейг. За чотири роки перебування в Москві Грейг досяг успіхів у вивченні наук, до яких завжди мав прихильність (кораблебудування, астрономія, фізика, математика, історія, гідрографія, медицина, ботаніка, музика і література).

З початком війни 1812 р. Грейга призначили в ставку головнокомандуючого Молдавською армією і Чорноморським флотом адмірала П.В.Чичагова. Звідти Грейг відправився з дипломатичним дорученням на острови Мальта і Сіцилія.

У 1813 р. О.Грейг через Англію повертається до Петербурга і тут же відправляється командувати флотилією при осаді о. Данциг. За захоплення Данцига О.Грейгу присвоїли чин віце-адмірала і орден св. Володимира **2-го** ступеня. Невдовзі О.Грейг прийняв російське підданство.

2 березня 1816 р. О.Грейга призначили головним командиром Чорноморського флоту і портів і військовим губернатором Миколаєва і Севастополя. Він оселився в Миколаєві, де й прожив майже 18 років.

В цей період О.Грейг реорганізував і розвивав кораблебудування, ввів механізацію багатьох технологічних процесів, розробляв нові і поліпшував старі проекти кораблів, вперше ввів на Чорному морі парові судна і нові типи парусних суден, покращив артилерію, застосовував наукові методи при проектуванні кораблів, економічні методи в керівництві, реорганізував адміністрацію Чорноморського адміралтейського департаменту тощо. Саме в цей період розкрились повною мірою його наукові здібності.

З 1817 р. по 1827 р. О.Грейг щорічно особисто командував ескадрами і крейсирував з ними в Чорному морі. За успішне командування Чорноморським флотом в перший же рік О.Грейга нагородили орденом св. Олександра Невського.

У²⁰² 1820 р. О.Грейг поставив питання про необхідність будівництва в Миколаєві морської астрономічної обсерваторії. Вона розпочала свою роботу у 1827 р. У 1821 р. в нагороду за свою службу О.Грейг отримав діамантові підвіски до ордену св. Олександра Невського. За наукову роботу в галузі астрономії і керівництво будівництвом обсерваторії в Миколаєві у 1822 р. О.Грейга обрали почесним членом Петербурзької Академії Наук.

У 1825 р. О.Грейга призначили членом комітету для створення флоту, в роботі якого той брав найактивнішу участь. Він являвся ініціатором розробки парової землечерпальної машини, за допомогою якої був поглиблений фарватер р. Інгул. Через два роки за успішне керівництво Чорноморським флотом О.Грейга нагородили орденом св. Володимира 1-го ступеня.

Напередодні нової війни з Туреччиною О.Грейг прискорив будівництва суден, терміново готував флот до війни. У війні 1828-1829 рр. О.Грейг став першим російським адміралом, який здійснив тісну стратегічну взаємодію армії і флоту. Він очолював облогу фортеці Анапа, Варни, Мессемврії, Ахіолло, Інади, Мідії, Сан-Стефано, Бургаса, Сизополя і блокаду Босфора. За облогу і підкорення Варни О.Грейга нагородили орденом св. Георгія Победоносця 2-го ступеня.

Після закінчення війни 1828-1829 рр. Грейга призначили головою комітету для поліпшення кораблебудування. З середини 1830 р. він перебував в Петербурзі і працював в цьому комітеті. У 1833 р. став членом Державної ради, в якій очолив ряд комісій: військових і морських справ, законів і законодавства, економіки, цивільних справ, польських справ та інші.

Згодом за пропозицією академіка В.Струве Грейга призначили головою комітету по будівництву Головної астрономічної обсерваторії на Пулковській горі. У 1840 р. М.С.Мордвінов запропонував обрати Грейга головою вільного економічного товариства.

У 1843 р. О.Грейга удостоїли ордена св. Андрія Первозванного. Останні роки свого життя він жив у власному маєтку під Оранієнбаумом: читав книги, займався оранжересю, музикою.

18 січня 1845 р. на 70-му році життя О.Грейг помер. Поховано його на Смоленському кладовищі в Петербурзі.

Література і джерела

1. Асланбегов А. Адмирал Алексей Самуилович Грейг: Биографический очерк. – СПб.: Тип. Морского мин-ва, 1873. – 149 с.
2. Адмирал О.Грейг // Записки ученого комитета Морского министерства. Ч. 27. – СПб.: Тип. Морского мин-ва, 1860. – С. 578-588.

3. Адмірал О.Грейг: Из воспоминаний моряка // Морской сборник. – СПб., 1861. – № 12. – С. 130-136.
4. Сайн Н. Еще материалы для биографии адмирала А.С.Грейга // Морской сборник. – СПб., 1862. – № 8. – С. 50-61.
5. О памятнике адмиралу Грейгу // Морской сборник. – СПб., 1863. – № 3. – С. 3-9.
6. Закревский Н. Воспоминания об адмирале А.С.Грейге // Морской сборник. – СПб., 1864. – № 2. – С. 189-203.
7. Крючков Ю.С. Адмирал А.С.Грейг – ученый и кораблестроитель // Вопросы истории естествознания и техники. – М., 1982. – № 2. – С. 80-88.
8. Крючков Ю.С. Вклад николаевских корабелов в создание Черноморского флота // Судостроение. – М., 1983. – № 4. – С. 50-81.
9. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг. – М.: Наука, 1984. – 104 с.

Додаток А.4

Лазарев Михайло Петрович
адмірал
(3 листопада 1788 – 11 квітня 1851)

“Русский архив” одним з перших надрукував біографію М.П.Лазарева і зазначив, що його образ достойний не сліпого поклоніння, а уважного, глибокого вивчення, він чекає на допитливий погляд, щоб з учителя чорноморських моряків перетворитись на взірць державного діяча. Михайло Петрович народився у Володимирській губернії в старовинній, але незаможній дворянській родині. Багатих родичів він не мав, тому з дитинства вимушений був сам пробивати собі дорогу. Виховання, як і більшість російських моряків, отримав в Морському кадетському корпусі. 23 травня 1803 р. він став гардемариним і майже відразу поїхав до Лондона вивчати морську справу. Два роки плавав в Атлантичному океані. 27 грудня 1805 р. став мічманом, але в Росію повернувся тільки 27 травня 1808 року. П’ятирічна служба в англійському флоті і близьке знайомство з укладом англійського життя розвинули в Лазареві строге усвідомлення своїх обов’язків і виняткову любов до порядку. Після заключення Тільзітського миру Росія вимушена була воювати з англо-шведським флотом. Лазарева призначили в ескадру адмірала Ханікова. Під час бою біля Рогервика Лазарев визвався допомогти кораблю “Всеволод”, якого атакували англійці. Спроба не увінчалась успіхом, і разом з іншими моряками Лазарев потрапив у англійський полон. Полон цей

204
продовжувався недовго. В тому ж році Лазарев знов вступив в ескадру Ханікова. Чотири роки потому Лазарев провів в крейсерстві по Фінській затоці і Балтійському морі. 1 лютого 1811 р. він отримав чин лейтенанта.

1 вересня 1813 р. лейтенант Лазарев був призначений командиром корабля “Суворов”, який направлявся до Сітхи. Біографи відмічають, що призначення 25-річного Лазарева самостійно командувати судном в кругосвітньому плаванні вже говорить про визнання його виняткових здібностей. Подорожування “Суворова” тривало три роки. Самоуправство начальника американських колоній колезького асесора Баранова примусило Лазарева під пострілами вночі спорядити свій корабель і без медика йти в Росію. На зворотному шляху він відкрив групу з п’яти незаселених островів, які були названі ним групою островів Суворова. Пояснюючи командуванню свій самовільний вчинок, Лазарев довів свою правоту, і Баранова було зміщено з поста начальника колоній. Лазарева ж у 1817 р. за 18 морських кампаній нагородили орденом св. Георгія 4-го ступеня.

Після дворічного плавання в Балтійському морі у 1819 р. він знову відправляється в кругосвітнє плавання. На цей раз Лазарева призначають командиром шлюпа “Мирний”, а командиром шлюпа “Восток” був Ф.Ф.Беллінсгаузен. Шлюпи відправились досліджувати полярний Південний полюс. Результати експедиції викликали цікавість усієї європейської наукової спільноти. Було відкрито групу островів маркіза Траверсе, острів Петра Великого і берег імператора Олександра І. За цю експедицію, яка продовжувалась 2 роки і два місяці, Лазарев зібрав зразки усіх побачених ним диковинних кораблів. Після повернення його нагородили підвищенням в капітани 2-го рангу через чин.

24 серпня 1822 р. Лазарева призначили командиром фрегата “Крейсер”, і він відправився в третє кругосвітнє плавання до північно-західних берегів Америки, яке продовжувалось три роки. 1 вересня 1825 р. Лазареву присвоїли чин капітана 1-го рангу і нагородили орденом св. Володимира 3-го ступеня та пенсією за чином капітана 2-го рангу.

На початку 1826 р. Лазарева призначили командиром корабля “Азов”, яким він командував до 1830 р. Саме на цьому кораблі Лазарев брав участь у Наваринській битві (1827 р.), за виявлену в ній хоробрість був нагороджений англійським орденом Бані і французьким св. Людовика та підвищений у контр-адмірала. Екіпаж “Азова” був нагороджений Георгіївським прапором. Одночасно з командуванням кораблем Лазарев виконував обов’язки начальника штабу ескадри (1827-1830 рр.). Два наступні роки М.П.Лазарев командував ескадрою з 4 кораблів, 3 фрегатів, 1 корвета і 1 брига. Ескадра крейсерувала

в Архіпелазі, Середземному та Балтійському морях, обійшла навколо Європи.

17 лютого 1832 р. М.П.Лазарєва призначили начальником штабу Чорноморського флоту і портів. Турція просила допомоги: повстання єгипетського паші Мегмет-Алі і швидкі успіхи його армії загрожували Османській столиці. Російський імператор Микола Павлович у 1833 р. направив ескадру під командуванням Лазарєва в Босфор для допомоги туркам. Ескадра супроводжувала російського дипломата Н.Н.Муравйова. Під час перебування в Босфорі Лазарєву присвоїли чин віце-адмірала, а повернувшись, він отримав звання генерал-ад'ютанта. У тому ж 1833 р., 2 серпня, його призначили виконуючим обов'язки головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського і Севастопольського військового губернатора. 31 грудня 1834 р. М.П.Лазарєва затвердили на цих посадах.

За невтомну діяльність на цій посаді імператор нагородив М.П.Лазарєва орденами св.Олександра Невського (13 вересня 1837 р.) та діамантовими підвісками до нього (1842 р.), св. Володимира 1-го ступеня (12 вересня 1845 р.), св. апостола Андрія Первозванного (6 грудня 1850 р.). 10 жовтня 1843 р. М.П.Лазарєву присвоїли чин повного адмірала. А за рік до цього імператор повелів Лазарєву носити мундир 12-го флотського екіпажу на згадку про командування цим екіпажем під час Наваринської битви. За наукову діяльність Лазарєва обрали почесним членом Казанського університету, Одеського товариства історії і старожитностей, географічного товариства.

Обіймаючи посаду головного командира і військового губернатора, Лазарєв не розлучався з морем: у 1834-1850 рр. він щорічно плавав з флотом в Чорному морі і послідовно мав свій прапор на кораблях "Память Евстафія", "Варшава", "Силистрия", "Дванадцять апостолов"; у 1838-1840 рр. командував ескадрою і перевозив десантні війська на Кавказ та зайняв прибережні пункти на р. Туапсе, Псезуапе, Субаші і Шапсухо. Укріплення, побудоване Лазарєвим на р. Псезуапе, височайшим повелінням названо фортом Лазарєва.

У 1845 р. Лазарєв відчув перші ознаки хвороби. У січні 1851 р. страждання від рака шлунка примусили адмірала покинути свої заняття і на вимогу лікарів поїхати на лікування спочатку до Одеси, а потім за кордон, у Відень. Лазарєв помер в ніч з 10 на 11 квітня 1851 р., поховано його у Севастополі.

Відразу після смерті М.П.Лазарєва моряки-севастопольці стали збирати кошти на спорудження пам'ятника улюбленому командирові. І хоча за статусом пам'ятник мали відкрити у Миколаєві і вже було

206

розроблено проект і здійснена прив'язка його до Магістратської площі, миколаївці звернулися до імператора Олександра II не будувати пам'ятник М.П.Лазареву у Миколаєві, а передати його в Севастополь, який так любив адмірал, що й було зроблено у 1861 р. Можливо, що відношення миколаївців і севастопольців до М.П.Лазарева потім відбилося і на подальших історичних дослідженнях.

Література і джерела

1. Михаил Петрович Лазарев // Русский архив. Кн. 2. – М., 1881. – С. 247-361.
2. Общий морской список. Ч. VII. – СПб., 1893. – С. 384-387.
3. Открытие памятника М.П.Лазареву // Морской сборник. – СПб., 1867. – № 10. – С. 40-42.
4. Соколов А.В., Кушнарёв Е.Г. Три кругосветные плавания М.П.Лазарева. – М.: Географгиз, 1951. – 208 с.
5. Никульченков К.И. Адмирал Лазарев. 1788-1851. – М.: Воениздат, 1956. – 199 с.
6. Шереметьев Ю. Адмирал Лазарев // Морской флот. – 1968. – № 11. – 41 с.
7. Сергеев-Ценский С.Н. Адмирал М.П.Лазарев. Исторический очерк // Флот и крепость. – М.: Воениздат, 1975. – С. 349-366.
8. Фирсов И.И. И Антарктида, и Наварин: о М.П.Лазареве. – Ярославль: Верх.-Волж. кн. изд-во, 1983. – 144 с.
9. Сергеев-Ценский С.Н. Адмирал М.П.Лазарев // Витязи морей. – М.: Воениздат, 1985. – С. 86-103.

Додаток А.5

Берх Моріц Борисович адмірал (1776-1860)

15 лютого 1851 р. Микола I рекомендував М.П.Лазареву негайно відправитися на лікування за кордон. Далі монарх просив Лазарева передати надалі до особливого розпорядження обов'язки головного командира Чорноморського флоту старшому після нього по званню генерал-лейтенанту М.Б.Берху.

Так, волею обставин і “Найвищого бажання”, по старшинству, 75-літній член Адміралтейства, генерал-лейтенант корпусу флотських штурманів Моріц Борисович Берх виявився на чолі Чорноморського флоту. 8 квітня 1851 р. Миколою I був підписаний височайший наказ по морському відомству, яким Берх призначався виконуючим обов'язки головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського

і Севастопольського військового губернатора з наданням йому звання віце-адмірала.

До цього він прослужив 55 років, але не брав участі у жодній битві. На флоті командував хіба що брандвахтою на Ревельському рейді.

Моріц Борисович Берх народився у 1776 р. Освіту одержав у Морському кадетському корпусі, у якому навчався разом із братом Бернгардом. Через 4 роки брати випустились з корпусу гардемаринами, після чого були в кампанії на Кронштадському рейді, плавали у Фінській затоці. 1 травня 1797 р. вони були представлені в мічмани. Плавали на кораблі “Константин” під прапором імператора Павла Петровича.

У 1798 р. Росія у складі європейської коаліції виступила проти Наполеона. Мічман М.Берх на кораблі “Всеволод”, що входив в ескадру віце-адмірала Тета, перейшов з Архангельська до берегів Англії. У 1801-1803 рр. Берх спочатку на „Всеволоді”, а потім на кораблі “Зачатие Св. Анни” знаходився в Балтійському морі, а в наступному році командував тендером “Дельфин” і плавав між Кронштадтом і Ревелем. 31 грудня 1803 р. він отримав офіцерський чин лейтенанта. Потім протягом двох років ходив на купецькому судні в Лондон і Лісабон.

На шлюпі “Нева” у 1806 р. під командуванням лейтенанта Л.А.Гагенмейстера Берх зробив перехід до берегів Аляски і вступив там на службу до Російсько-Американської компанії. Звідти через Охотськ і Сибір сухим шляхом повернувся в Петербург.

У 1810-1817 р. Берх служив у Ревелі, де командував катером “Жемчуг” був підвищений у чин капітан-лейтенанта і призначений командиром брандвахтового фрегата “Эммануил”, який ніс службу на Ревельському рейді. Кампанію 1814 р. Берх плавав на кораблі “Три Иерарха” між Кронштадтом і Ревелем, а в 1815-1817 рр. знаходився при Ревельському порті.

З 1817 р. починається майже 40-річна служба Берха на Чорноморському флоті, куди він був переведений з Балтики на посаду директора чорноморських і азовських маяків. Два наступних роки капітан-лейтенант Берх знаходився при Севастопольському порті, а з 1820 р. займався гідрографічними роботами по опису Чорного моря. Через два роки став начальником гідрографічної експедиції, директором маяків і Севастопольського флотського училища.

За сумлінну службу в 1823 р. був нагороджений першим орденом – св. Володимира 4-го ступеня, а 12 грудня наступного року одержав чин капітана 2-го рангу. 31 травня 1825 р. Берха призначили капітаном над Севастопольським портом. Він служив на цій посаді два роки, одержавши в нагороду орден св. Анни 2-го ступеня.

27 серпня 1827 р. почалася його робота на посаді інспектора корпусу штурманів Чорноморського флоту з підвищенням у полковники. 6 грудня 1829 р. він одержує чин генерал-майора, а ще через рік за 25 років служби в офіцерських чинах його нагородили орденом св. Георгія 4-го ступеня. 3 березня 1831 р. протягом року Берх головує в комітеті для будівництва в Севастополі сухих доків.

3 30 березня 1832 р. протягом майже 18 років М.Б.Берх очолював на Чорноморському флоті гідрографічну службу, був управляючим гідрографічним відділенням штабу флоту. На цій посаді Берх 11 січня 1838 р. отримав чин генерал-лейтенанта, нагородження черговим орденом – св. Володимира 3-го ступеня (1837 р.), орденами св. Станіслава і св. Анни 1-го ступенів (1842 р. і 1845 р. відповідно) і річне жалування (1843 р.).

6 грудня 1849 р. М.Б.Берха призначили членом Адміралтейств-Ради.

Нарешті, 8 квітня 1851 р., як уже вище зазначалося, генерал-лейтенант Берх приступив до виконання обов'язків головного командира Чорноморського флоту і портів, Миколаївського і Севастопольського військового губернатора. Цю посаду він обіймав аж до повного знищення Чорноморського флоту і захоплення Севастополя коаліційними військами у Кримській війні. У жовтні 1852 р. він одержав чин адмірала.

З початку війни командує Чорноморським флотом усю кампанію просидів у своїй штаб-квартирі в Миколаєві, яка знаходилася далеко від театру воєнних дій, що розгорнулися в Криму. М.Б.Берх нічим не впливав на хід воєнних дій. Кораблі Чорноморського флоту були затоплені, Севастополь, що героїчно боровся 349 днів, був залишений. З окупацією Севастополя коаліційними військами була скасована і посада головного командира Чорноморського флоту, яку протягом останніх чотирьох років обіймав Берх. Однак і після цього він продовжував числитися на службі, залишаючись до кінця своїх днів членом Адміралтейств-Ради. Помер Моріц Борисович Берх у 1860 р.

Література і джерела

1. Берх Моріц Борисович // Общий морской список. Ч. VI. – СПб., 1892. – С. 24-26.

Метлін Микола Федорович
адмірал
(1804 – 15 листопада 1884)

Адмірал Микола Федорович Метлін був одним з кращих офіцерів Чорноморського флоту, гарний організатор і адміністратор, учень Лазарева, сподвижник Корнілова і Нахімова.

Він походив з давнього дворянського роду. Батько довго служив в Преображенському полку, брав участь у війні 1812 року. В 12 років Микола Метлін вступив до Морського кадетського корпусу. 10 травня 1819 р. він став гардемариним, а 2 березня 1821 р. одержав чин мічмана і призначення на Балтійський флот, де й прослужив наступні 8 років.

Перші три роки своїх морських кампаній Метлін провів на фрегаті “Диана” і на шлюпі “Камчатка”, плавав у Фінській і Ботнічній затоках. У січні 1826 р. він був призначений у Гвардійський екіпаж, а 30 грудня того ж року одержав чин лейтенанта. У 1826-1827 рр. на кораблі “Царь Константин” Метлін зробив далекий перехід – із Кронштадта в Середземне море, до Тулона і назад. Після повернення він служив у гвардійському екіпажі, а в наступному році на фрегаті “Диана” крейсував по Балтійському морю.

З 1829 р. почалася 27-літня служба Метліна на Чорноморському флоті, куди він був переведений наказом по морському відомству 27 лютого того ж року. Росія в той час вела війну з Туреччиною, і молодий офіцер відразу ж опинився на театрі воєнних дій. Крейсеруючи на кораблях “Норд Адлер” і “Чесна” у берегів Анатолії і Румелії, він брав участь у боях з турками за фортецю Мідія. Після війни Метліна призначили командиром шхуни “Гонец”, на якій він плавав по Чорному морю.

У 1830 р., командуючи люгером “Широкий”, Метлін перейшов із Севастополя через чорноморські протоки в Грецький архіпелаг, де брав участь у боях проти ідріотів (пелепонеські греки, що населяють о. Ідра) в Монастирській бухті. Потім до 1833 р. Метлін на тому ж люгері плавав по Мармуровому і Чорному морях. У 1833 р. Метліна нагородили орденом св. Володимира 4-го ступеня і турецькою золотою медаллю. В наступному році, командуючи бригом “Телемах”, він перейшов на ньому із Севастополя в Миколаїв.

28 березня 1836 р. Метліну присвоїли чин капітан-лейтенанта. Його призначили командиром брига “Фемистокл”, на якому Метлін перейшов з Миколаєва в Стамбул. На цьому бризі він плавав до 1838 р. в районі Архіпелага, в Середземному, Мармуровому і Чорному морях.

Починаючи з 1838 р., протягом 11 років Метлін командував різними суднами. Щорічно Метлін знаходився в бойовому крейсерстві біля абхазьких берегів. Під час війни з горцями він неодноразово відзначився, очолюючи десантні загони. Метлін зарекомендував себе майстром морських десантів. У травні 1838 р. він відзначився під час десанту в Туапсе, за що був нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ступеня.

30 травня 1838 р. під час шторму на рейді Туапсе бриг “Фемистокл”, яким командував капітан-лейтенант Метлін, розбився. Потонуло 2 матроси. Горці намагалися захопити екіпаж, який викинуло штормом на берег. Але матроси, очолювані відважними командирами, відбили атаки горців і з’єдналися з російськими сухопутними частинами. За рішучість і хоробрість Метлін був нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня.

Метлін був неодмінним учасником десантів 1838-1840 рр. в гирлах рік Шапсухо, Цемес, Субаши, Псезуапє і Туапсе. У 1839 р. за 18 морських кампаній М.Ф.Метлін був нагороджений орденом св. Георгія 4-го ступеня, а 6 грудня наступного року одержав чин капітана 1-го рангу.

У 1841 р. його призначили командиром лінійного корабля “Гавриил”. Протягом наступних восьми років він крейсерує на ньому біля абхазьких берегів, здійснював блокаду узбережжя, сприяв сухопутним військам. “Гавриил”, під час перебування його командиром М.Ф.Метліна, вважався кращим кораблем по організації служби. Широкою популярністю на флоті користувалися складені його командиром зразкові суднові розклади.

6 грудня 1849 р. Метліну присвоїли чин контр-адмірала. У кампаніях 1850 і 1851 рр. він очолював загони суден, що складались з корабля “Ягудиил”, фрегата “Мидия” і пароплавофрегата “Бессарабія”, крейсерував біля східних берегів Чорного моря.

Восени 1851 р. Микола Федорович несподівано отримав призначення на тилову посаду. Пояснення такому зигзагу долі дає репутація Метліна як честного і непідкупного офіцера. У жовтні він обійняв посаду обер-інтенданта Чорноморського флоту. За успіхи на цьому поприщі Метлін 19 березня 1852 р. був нагороджений орденом св. Володимира 3-го ступеня, а 2 жовтня того ж року – орденом св. Станіслава 1-го ступеня.

Але віце-адмірал В.О.Корнілов волів бачити М.Ф.Метліна в ряді флагманів флоту. 1 лютого 1853 р. у листі до генерал-адмірала великого

князя Костянтина Миколайовича він підкреслював, що для командування важливими еспедиціями флоту придатні адмірала Нахімов, Новосільський і Метлін.

З початком оборони Севастополя в Кримській війні Микола Федорович звернувся до командування з проханням направити його на бойову посаду. 10 листопада 1854 р. він був призначений виконуючим обов'язки начальника штабу Чорноморського флоту із збереженням за ним колишньої посади обер-інтенданта.

Він розвив активну діяльність по постачанню Севастополя боеприпасами, продовольством, військовим майном. З цих питань багато листувався з віце-адміралом П.С.Нахімовим. Діяльність Миколи Федоровича Метліна заслужила високої оцінки головнокомандуючого російською армією князя М.Д.Горчакова, який просив імператора нагородити М.Ф.Метліна. Клопотання це незабаром втілювалося в імператорський указ від 13 квітня 1855 р., за яким М.Ф.Метліну було позачергово присвоєно чин віце-адмірала.

26 вересня того ж року М.Ф.Метлін очолив залишки Чорноморського флоту, став завідуючим морською частиною в Миколаєві і військовим губернатором міста. Йому також було підпорядковано Дунайську флотилію. Одночасно він продовжував керувати інтендантською частиною. У січні 1856 р. Метлін здав справи віце-адміралу О.І.Панфілову і поїхав у столицю.

Високашим указом від 26 серпня 1856 р. віце-адмірал М.Ф.Метлін був призначений членом Адміралтейств-Ради. П'ятьма місяцями пізніше (4 лютого 1857 р.) його тимчасово призначили керувати Морським міністерством. Через півтора року (26 вересня 1858 р.) Метліну присвоїли чин повного адмірала. Тоді ж його нагородили орденом св. Володимира 2-го ступеня, а ще через рік – орденом Білого Орла. 19 вересня 1860 р. він був призначений членом Державної ради. На цій посаді адмірал М.Ф.Метлін був нагороджений орденами св. Олександра Невського (1865 р.), алмазними знаками до нього (1870 р.), св. Володимира 1-го ступеня (1874 р.) і найвищою нагородою Російської імперії – орденом св. апостола Андрія Первозванного (1883 р.). Помер Микола Федорович Метлін 15 листопада 1884 р. у віці 80 років, похований у Петербурзі.

Література і джерела

1. Николай Федорович Метлин // Морской сборник. – М.: Красная звезда, 1994. – № 3. – С. 32.

Панфілов Олександр Іванович
адмірал
(1808 – 13 травня 1874)

Кримська війна і 11-місячна Севастопольська оборона (1854-1855 рр.) висунули чимало видатних особистостей, що прославили вітчизняний флот. До таких, безумовно, відноситься й адмірал Олександр Іванович Панфілов, про якого сучасникам мало що відомо.

30 червня 1855 р. на посаду помічника начальника гарнізону і командира Севастопольського порту був призначений 47-річний контр-адмірал Панфілов, хоча в обороні Севастополя було кілька адміралів старшого звання і з більшою вислугою. Блискучі організаторські здібності виявив він при відступі захисників міста по наплавному мосту на північну сторону, за що удостоївся спеціальної грамоти, у якій відзначалося, що віце-адмірал Панфілов останнім залишив Севастополь, переправившись на човні з південної сторони під ворожими ядрами.

Олександр Іванович Панфілов народився в лютому 1808 р. у потомственій морській родині в Петербурзі. 13-річним хлопчиком разом із братом Іваном його віддали в Морський кадетський корпус. З закінченням його в 1824 р. у чині мічмана він почав плавати на фрегаті “Вестовой” у Балтійському і Північному (Німецькому) морях. Через рік молодого офіцера перевели на бриг “Ревель”, що ніс службу у Фінській затоці. А в 1827 р. його призначили на бриг “Охта”, на якому він з початком російсько-турецької війни 1828-1829 р. перейшов з Балтики в Середземне море, де знаходилась російська ескадра, що розгромила турок у Наваринському бою.

Мічман Панфілов увійшов до складу комісії, що обстежувала захоплений у битві під Наварино турецький корвет “Восточная Заря”. Комісія сприяла його швидкому ремонту і введенню в лад під російським прапором з перейменуванням у “Наварин”. В екіпаж корвета, командиром якого став капітан-лейтенант П.С.Нахімов, включили і мічмана Панфілова. Павло Степанович по достоїнству оцінив талановитого молодого офіцера і надавав йому всебічну допомогу і підтримку в службовому становленні. З тих пір цих двох чудових флотських

офіцерів зв'язала спільна служба. Біограф Нахімова віце-адмірал А.Б.Асланбегов у спогадах відзначав, що під час перебування Нахімова командиром 44-гарматного фрегата “Паллада” і 84-гарматного корабля “Силистрия” під стать йому був і старший офіцер цих суден Олександр Панфілов.

З поверненням ескадри із Середземного моря на Балтику Панфілов у 1830 р. одержав чин лейтенанта, а в 1832 р. був призначений старшим офіцером на побудований на Охтенській верфі фрегат „Паллада” під начальство Нахімова. Звідси через два роки його перевели на Чорноморський флот і в 1835 р. у лейтенантському чині призначили командиром тендера “Луч”. На цьому тендері він спочатку крейсерував біля абхазьких берегів, а в 1837 р. перейшов у Константинополь для виконання “відповідальних розпоряджень” російського надзвичайного посланника в Туреччині.

Головний командир Чорноморського флоту і портів віце-адмірал М.П.Лазарев відзначав, що Панфілов командує довіреним йому судном особливо уміло і що “він управлінням свого тендера змусив дивуватися англійців і довів їм, що не в одній Англії тендери добре управляються. Дуже приємно було чути відгуки про тендер “Луч”, командир якого виправдав мій вибір”, – таку характеристику Панфілову дав М.П.Лазарев.

Весь 1838 р. Олександр Іванович спочатку на тендері “Луч”, а пізніше на кораблі “Силистрия” провів у плаванні по Чорному морю, брав участь у крейсерствах і висадженні десантів на кавказький берег. У жовтні того ж року “за відвагу у діях проти горців” йому присвоїли чин капітан-лейтенанта і нагородили орденом св. Станіслава 3-го ступеня.

Протягом 10-ти наступних років (1839-1848 рр.) Панфілов перебував на посаді штаб-офіцера при начальнику Чорноморської берегової лінії і брав активну участь у бойових діях проти горців на Кавказі. Він займався перевезенням військ, десантами і зайняттям прибережних пунктів.

“За виняткову ретельність” Панфілов у 1839 р. одержав орден св. Анни 3-го ступеня, а в 1841 р. “за сумлінність” був підвищений у капітани 2-го рангу. У той час Панфілов знаходився в Керчі, де розпоряджався перевезенням вантажів і сухопутних військ для зміцнення Чорноморської берегової лінії. Йому неодноразово доводилося вступати в збройні сутички з горцями, організовувати команди для боротьби з ними.

У грудні 1841 р. капітан 2-го рангу Панфілов “за зразкову хоробрість” удостоївся ордена св. Станіслава 2-го ступеня з імператорською

214
короною і мечами. Командуючи загonom легких суден з десантом, він під час висадження біля ущелини Чисахадж у 1844 р. знайшов укриття турецьких збройних контрабандних суден. Незважаючи на кількісну перевагу ворога, О.І.Панфілов зумів організувати атаку, в результаті якої контрабандисти були затримані, а їхні судна знищені. За це відважному офіцеру в квітні 1845 р. був присвоєний чин капітана 1-го рангу. Приблизно в той же час, знову очолюючи десантний загін, Панфілов висадив десант на абхазький берег у містечка Мамая, де, відбивши кілька жорстоких атак горців, спалив одне і захопив, як приз, інше контрабандне судно зі зброєю.

У грудні 1848 р. капітана 1-го рангу Панфілова “за 25-літню службу в офіцерських чинах” нагородили орденом св. Георгія 4-го класу, а в 1849 р. „за відвагу в боях з горцями” – орденом св. Анни 2-го ступеня.

Після повернення з Кавказу в Севастополь Панфілов був призначений командиром 120-гарматного корабля “Дванадцять Апостолов”. У 1842-1846 рр. ним командував капітан 1-го рангу В.А.Корнілов, який зробив цей лінійний корабель зразковим на Чорноморському флоті. Олександр Іванович став гідним спадкоємцем цього видатного моряка. Як і колись, “Дванадцять Апостолов” числився кращим на флоті. Звання відмінного він підтвердив влітку 1853 р. під час спільного плавання у складі ескадри, коли екіпажу була оголошена подяка “за влучну пальбу в цілі ядрами і бомбами”.

З початком літньої кампанії 1853 р. О.І.Панфілов став контр-адміралом і був призначений командиром 1-ї бригади 4-ї флотської дивізії. Він знаходився на крейсерстві біля східних берегів Чорного моря і мав свій прапор послідовно на кораблях “Ягудиил”, “Великий князь Константин”, “Дванадцять Апостолов”.

Призначений з початку війни начальником пароплавного загону, контр-адмірал Панфілов здійснював розвідницькі операції до анатолійських берегів. За участь у Синопській битві О.І.Панфілов був нагороджений орденом св. Володимира 3-го ступеня з мечами.

18 листопада 1853 р. О.І.Панфілов разом з П.С.Нахімовим, Ф.М.Новосільським, В.І.Істоміним блокував турецьку ескадру в Синопській бухті. На пароплавофрегаті “Крым” Панфілов вступив у бій з турецьким пароплавом “Таиф”, на якому, як пізніше стало відомо, знаходився англійський посланник А.Слейд. За Синопську битву Панфілова удостоїли ордена св. Володимира 3-го ступеня з мечами.

Після Синопського бою пароплави Панфілова сприяли відведенню флоту з Синопа в Севастополь. Панфілов знаходився на пароплавофрегаті “Крым” і очолив буксирування флагманського корабля

“Императрица Мария”, за що був представлений до ордена св. Станіслава 1-го ступеня.

У березні 1854 р. Панфілов на чолі свого пароплавного загону евакуював російські гарнізони з Чорноморської берегової лінії, спалив і знищив укріплення з метою недопущення захоплення їх ворожими крейсерами.

Під керівництвом Панфілова 3 червня 1854 р. 6 російських пароплавофрегатів відбили напад англо-французької пароплавної ескадри на Севастополь. З початком оборони Севастополя Олександр Іванович став одним з найактивніших його захисників. У вересні його призначили начальником 3-го відділення оборонної лінії. Нахімов відзначав: “Контр-адмірал Панфілов виконує важливі обов’язки на передовій лінії укріплень і виконує їх з особливою сумлінністю”.

В листопаді 1854 р. його нагородили орденом св. Георгія 3-го класу. “За відбиття штурму” 6 червня 1855 р. він удостоївся ордена св. Анни 1-го ступеня з діамантовою табакеркою. З липня по жовтень Панфілов виконував обов’язки командира Севастопольського порту і був помічником начальника Севастопольського гарнізону. 27 липня 1855 р. він став віце-адміралом і був призначений начальником 5-ї флотської дивізії.

Після залишення російськими військами південної сторони міста (27 серпня 1855 р.) віце-адмірал Панфілов став начальником сухопутних і морських сил і всіх укріплень, розташованих на північній стороні. У короткий термін він провів велику роботу по розміщенню військ, лазаретів, тилових служб, удосконаленню старих і розгортанню додаткових засобів оборони.

Коли ж морські команди були переведені в Миколаїв, віце-адмірал Панфілов став завідуючим морською частиною в Миколаєві (1856 р.), начальником місцевого гарнізону і військовим губернатором міста. З першої хвилини Панфілов турбувався про долю поранених і хворих, бо смертність в той час в Миколаєві сягала 3500 чоловік щомісяця.

Панфілов здійснив екстрені заходи щодо нормалізації обстановки. У короткий термін канатний завод переобладнали під великий шпиталь на 4 тисячі поранених. Особливу тривогу в адмірала викликали ратники-ополченці, 20 тисяч яких тулилися в землянках за містом. Завдяки вжитим енергійним заходам всіх ратників розмістили в адміністративних будинках і будинках місцевих жителів. Це дозволило значно скоротити смертність серед поранених, військ і населення.

У вересні 1856 р., передавши справи в Миколаєві своєму начальнику штабу контр-адміралу Г.І.Бутакову, Олександр Іванович відбув на Балтику, де обійняв посаду головного командира Свеаборзького

216
порту і військового губернатора цієї фортеці. Під його керівництвом розроблялися проекти Балтійського і Віндавського портів. У наступному році його призначили начальником усіх морських команд у Фінляндії. У квітні 1858 р. Панфілов запропонували членство в Адміралтейств-Раді. Плідна діяльність його на цій посаді була відзначена орденами св. Володимира 2-го ступеня і Білого Орла. У січні 1864 р. його представили до звання повного адмірала.

Помер Олександр Іванович 13 травня 1874 р. у віці 66 років і похований на Смоленському цвинтарі у Петербурзі.

Ім'ям адмірала О.І.Панфілова в Севастополі на Корабельній стороні названий провулок між вулицями Якутська і Пластунська. Мармурове погруддя адмірала установлене в одній з ніш Панорами поряд з іншими відомими героями Севастопольської оборони.

Література і джерела

1. Матеріали для історії Кримської війни і оборони Севастополя. – С. 29 -34.
2. Александр Иванович Панфилов // Морской сборник. – М.: Красная звезда, 1995. – № 4. – С. 32.

Додаток А.8

Бутаков Григорій Іванович
адмірал
(9 жовтня 1820 – 13 травня 1882)

Свою морську кар'єру Г.І.Бутаков розпочав у 1837 р. на Балтійському флоті після закінчення Морського кадетського корпусу. В цьому ж році, у грудні, його переводять на Чорноморський флот. В ніч на 12 травня 1838 р. ескадра адмірала М.П.Лазарева висадила десант біля Туапсе. В цій операції мічман Г.Бутаков вів себе як хоробрий і винахідливий офіцер. 31 травня 1838 р., на третій день після того, як Туапсе взяли, шторм викинув на берег тендер "Луч", на якому знаходився Бутаков.

Становище було загрозливим, тендер лежав на боці і зняти з нього зброю було неможливо. Горці підступили до тендера. Тоді Бутаков схопив весло і кинувся на горців. За ним кинулися усі члени команди. Відбиваючись від горців, моряки дочекались підкріплення. За участь у десанті Бутаков отримав орден св. Анни 4-го ступеня, а за винахідливість і хоробрість, виявлену в бою з горцями, його нагородили орденом св. Станіслава 4-го ступеня.

У 1842 р. Бутакова призначили на шхуну “Вестник”, яка направлялась в Середземне море. До того часу відносяться перші винаходи Бутакова. У листопаді 1842 р. він запропонував застосовувати на кораблях удосконалений брашпиль (лебідка для підйому якірного ланцюга). Тоді ж він запропонував новий спосіб сигналізації в тумані. М.П.Лазарев високо оцінив винаходи Григорія Івановича.

11 квітня 1843 р. Бутакову присвоїли чин лейтенанта. У 1845 р. вийшла перша робота Г.І.Бутакова “Взгляд на гавани, доки, судоходство и пр. Соединенных Штатов Северной Америки”. У 1846-1850 р. він вже самостійно командував тендером “Поспешный” і займався гідрографічними роботами та описуванням Чорноморського узбережжя, склав першу систематичну лоцію Чорного моря. Тоді ж Бутаков досконало вивчив усі особливості свого судна. У 1849 р. він опублікував в “Морском сборнике” статтю “Несколько слов о тендерах и управлении ими”, де виклав свої міркування по ряду важливих питань, що стосувались устрою корабля, його маневрених якостей, організації служби і побуту команди. Складена Бутаковим і Шостаковим “Лоція Чорного моря з 36-ма літографічними планами портів” вийшла в світ у 1851 р. і довгий час була майже єдиним посібником для плавання по Чорному морю. За цю роботу Бутакову і Шостакову достроково присвоїли чини капітан-лейтенантів і нагородили орденами св. Анни 3-го ступеня та діамантовими каблучками. До 1851 р. відноситься ще один винахід – компас з нахиленою стрілкою.

3 грудня 1851 р. Бутакова призначили командиром пароплавофрегата “Владимир”, на якому він здійснив плавання з Севастополя до Венеції. У вересні 1853 р. брав участь у буксируванні транспортів і охороні стоянки флоту при висадженні десантної дивізії в Сухумі. Корабель під командуванням Г.І.Бутакова відзначився під час Кримської війни. Спочатку, у жовтні 1853 р., на ньому тримав свій прапор начальник штабу Чорноморського флоту віце-адмірал В.О.Корнілов. 5 листопада 1853 р. недалеко від Босфору “Владимир” зустрів 10-гарматний турецький пароплав “Перваз-Бахри”. Зав’язався бій, який тривав три години і завершився перемогою російських моряків. Надалі “Владимир” брав участь у сутичках з англо-французько-турецьким флотом. З ініціативи Григорія Івановича найбільш уразливі і важливі місця в корпусі і надбудовах корабля було покрито бронею. За рахунок крену корабля збільшився кут піднесення гармат і збільшилась можливість наддалекої стрілянини. Під час героїчної оборони Севастополя Г.І.Бутаков відзначився при захисті Малахового кургану. Наприкінці війни на пароплавофрегаті “Херсонес” він провів ряд вдалих операцій проти ворожого флоту.

Період з вересня 1855 р. до серпня 1856 р. був для Бутакова часом відносного відпочинку, поєднаного з кропіткою штабною працею. У вересні 1855 р. його пожалували чином флігель-ад'ютанта і невдовзі призначили начальником штабу завідуючого морською частиною в Миколаєві. В цей же період імператор відзначив заслуги Г.І.Бутакова орденом св. Володимира 4-го ступеня з бантом за мужність і хоробрість, виявлені під час захисту Севастополя, монаршою подякою за сприяння сухопутному відомству при організації оборони Миколаєва, срібною медаллю на Георгіївській стрічці за оборону Севастополя і бронзовою медаллю на Георгіївській стрічці за участь у війні 1853-1856 рр.

Після закінчення Кримської війни Бутаков вже був у чині контр-адмірала (1856 р.), а також був призначений у “Свиту Його Імператорської Величності”. 26 серпня 1856 р. він став завідуючим морською частиною в Миколаєві і військовим губернатором Миколаєва і Севастополя. Управління Г.І.Бутаковим Чорноморським відомством у свій час удостоїлося палких і суперечливих відгуків: одні звеличували його діяльність, інші звинувачували його в адміністративній невмілості. У Миколаєві Бутаков зіткнувся з казнокрадством і хабарництвом. Він склав і відправив генерал-адміралу “Таємну записку про становище в Чорноморському управлінні”, в якій дав докладний аналіз стану справ у Морському міністерстві в цілому. Через незгоду з політикою уряду Г.І.Бутаков вимушений був просити відставки, але замість цього його 1 лютого 1860 р. звільнили з посади і перевели на Балтійський флот начальником загону гвинтових кораблів. Безперечно, це було службовим пониженням для морського офіцера. Невдовзі імператор направляє Григорія Івановича воєнно-морським аташе при Російському представництві у Великобританії, Франції і Італії. У 1867-1877 рр. Г.І.Бутаков командував практичною броненосною ескадрою Балтійського флоту. В цей період він створив власну школу воєнно-морського мистецтва. На маневрах практичної ескадри неодноразово бували морські агенти провідних морських держав, які мріяли збагатитися досвідом російського флотоводця. З 1881 р. Бутаков займав посаду головного командира Санкт-Петербурзького порту.

Г.І.Бутаков зробив значний внесок у розвиток вітчизняного і світового військово-морського мистецтва часів парового і броненосного флоту. Ще в 50-ті рр. XIX ст. ним були видані роботи “О названіях румбов компаса”, “Краткий обзор компасов разного устройства до 1851 г.”, “Походные исправления котлов парохода “Владимир”, “О здоровье на море”, “Из артиллерийских заметок на севастопольском рейде” (англійською), “Несколько наставлений о катаньях на шлюпках”, “Несколько соображений относительно пароходо-таранов”,

“Заметки об английских башенных судах”. Ці статті друкував журнал “Морской сборник”. Пізніше в цьому ж виданні вийшли статті Г.І.Бутакова: “Несколько встреч с нашей прибрежной пограничной стражей”, “Жидкий или греческий огонь”, “О свойствах тросов и цепей”. У 1865 р. вийшла його основна праця “Основания паровой тактики”, а у 1868 р. – “Книга эволюционных сигналов”. Трохи пізніше Г.І.Бутаковим видано брошуру “Несколько опытов над устройством орудий для туманных сигналов”. За наукові праці Російською Академією Наук Г.І.Бутакову була присуджена Демидівська премія. Книгу “Основания паровой тактики” перекладали на англійську, французьку, італійську та іспанську мови. В ній Бутаков узагальнив досвід бойових дій парових кораблів у 60-70-ті рр. XIX ст. і дав науково обґрунтовані рекомендації щодо управління паровим кораблем на підставі відкритого ним закону циркуляції. У 1865 р. під час перебування в Лондоні Бутаков виступив на засіданні Королівського інституту сполучених служб з доповіддю “Новая морская тактика”. Свої теоретичні досягнення Бутаков уміло застосовував при практичному навчанні особового складу Російського військово-морського флоту. Бойову підготовку він розподілив на три частини: підготовка особового складу корабля на якорі, підготовка під час ходу корабля, підготовка в цілому на морі. Він намагався максимально наблизити умови навчання до реальних обставин під час морського бою. Помер Г.І.Бутаков у 1882 р.

Література і джерела

1. Березин Е., де Ливрон А. Адмирал Григорий Иванович Бутаков: Биографический очерк. – 2-е изд. – СПб., 1884. – С. 40-46.
2. Бутаков Григорий Иванович // Общий морской список. Ч. IX. – СПб., 1897. – С. 335-342.
3. Лурье А., Маринин А. Адмирал Г.И.Бутаков (1820-1882). – М., 1954. – 179 с.
4. Бутаков Григорий Иванович // Березовский Н.Ю., Доценко В.Д., Тюрин Б.П. Российский императорский флот 1696-1917. Военно-исторический справочник. – М., 1996. – С. 59-61.
5. Гузий И.С. Деятельность Г.И.Бутакова на Черноморском флоте (1837-1860 гг.) // История. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2000. – С. 296-300.
6. Григорий Иванович Бутаков // Морской сборник. – СПб., 1994. – № 9. – С. 32.

**фон Глазенап Богдан (Готліб)
Олександрович
адмірал
(1808 – 22 листопада 1892)**

Народився Богдан (Готліб) Олександрович у 1808 році в сім'ї дворян Ліфляндської губернії. Хлопчик з дитинства полюбив море і кораблі, мріяв стати гардемариним. 1 травня 1824 р. його мрія здійснилася: вихованцю старшої роти Петербурзького морського кадетського корпусу перед відправленням на практику присвоєно звання гардемарина. Глазенап вирушив у свій перший похід на кораблі “Св.

Андрей” від Кронштадту до острова Ісландія. В 1826-29 рр., вже у чині мічмана, брав участь у кругосвітньому плаванні адмірала Ф.П.Літке на шлюпі “Сенявін” до Камчатки і назад. А у 1833 р. двадцятип'ятирічний лейтенант фон Глазенап вже мав на своєму рахунку 18 морських кампаній, за що його було нагороджено орденом св. Георгія 4-го класу.

Це був не статутний служача, а вдумливий офіцер, який намагався всього себе віддавати морській справі. За переклад з французької “Посібника по управлінню пароплавами” імператор подарував Богдану Олександровичу діамантовий перстень (22 вересня 1837 р.).

Б.О. фон Глазенап у різні часи плавав на пароплавах “Ижора”, “Геркулес”, “Северная Звезда”, “Александр”, пароплаво-фрегатах “Камчатка”, “Смелый”, “Грозный”, “Отважный”, кораблях “Сысой Великий”, “Кронштадт”, “Березина”, “Фершампенуаз”(1849 р.), “Император Александр I”, “Россия”, фрегатах “Кастор”, “Архимед”, бризі “Усердие”, командував бригам “Казарский” (1841 р.), фрегатом “Екатерина” (1843 р.), корветами “Львица”(1842 р.) і “Князь Варшавский” (1845-1846 рр.).

Глазенап часто супроводжував імператора, членів імператорської сім'ї, іноземних вельможних осіб під час їхніх морських подорожей, виконував особливі доручення в російських та іноземних портах.

Неодноразово він був у відрядженні за кордоном. У 1831 р. Глазенап перебував в діючій армії в царстві Польському, де за взяття Варшави його нагородили шаблею “за хоробрість” та польською відзнакою за військові заслуги. У 1844 р. його направлено в Лондон для нагляду за будівництвом 2-х залізних канонерських човнів і одного десантного. У жовтні 1855 р. Глазенап виконував роль агента від

Морського міністерства у Швеції, Норвегії, Данії. У 1857 р. ²²¹ Богдан Олександрович супроводжував генерал-адмірала великого князя Костянтина Миколайовича у поїзді по французьких портах.

Глазенап мав велику кількість нагород. Серед них орден св. Володи-мира 3-го ступеня (1849 р.), 4-го ступеня з бантом (25 липня 1831 р.), 4-го ступеня з мечами (1864 р.), св. Анни 1-го (1856 р.), 2-го (1839 р.), 3-го (1829 р.) ступенів, св. Станіслава 1-го (1855 р.) і 2-го (1835 р.) ступенів, Білого Орла (28 жовтня 1866 р.), пруський орден Червоного Орла (1838 р.), шведський орден Меча (1838 р., 1850 р.), нідерландські ордени Лева 3-го ступеня (1841 р.) і Дубової Корони (1857 р.), неаполітанський орден св. Франциска (1846 р.), французький орден Почесного Легіона (1846 р.) і датський орден Данеброга (1850 р.).

У 1847 р. Глазенап обирається членом морського вченого комітету. В наступному році постало питання про призначення головного редактора щойно створеного журналу “Морской сборник”. Морський міністр і адмірал Ф.П.Літке одностайно вказали на кандидатуру Богдана Олександровича. Майже рік він керував цим виданням. В наступні роки був його активним автором. У 1850 р. його призначили членом комітету по перегляду морських узаконень, а 8 квітня 1851 р. він зайняв посаду директора Морського кадетського корпусу, де раніше навчався сам. До 1854 р. Богдан Олександрович був верховним наставником майбутніх морських офіцерів у Морському кадетському корпусі. Серед викладачів та вихованців було багато тих, хто пізніше працював з ним у Миколаєві. Кожного року, командуючи ескадрою Морського кадетського корпусу, плавав від Петербурга до Кронштадта. За час перебування Глазенапа на посаді директора була набагато поліпшена вся система підготовки керівних кадрів флоту, посилене вивчення багатьох предметів.

12 березня 1855 р. Богдана Олександровича тимчасово було призначено керівником гідрографічного департаменту Морського міністерства, а через два з половиною роки (21 жовтня 1857 р.) – головним командиром Архангельського порту і Архангельським військовим губернатором. З великим ентузіазмом працював Глазенап на цій посаді. В цей час він багато пише і друкується, в морських виданнях вийшли його статті: “О преобразовании рабочих сил архангельского порта”, “Краткий очерк архангельского порта и его деятельность в 1859 г.”, “О пребывании Государя Императора в Архангельске”, “О денежном счетоводстве и отчетности морского ведомства в Голландии”. Під час перебування імператора в Архангельську Глазенапу було присвоєно чин генерал-ад’ютанта.

А невдовзі на Глазенапа чекала нова посада – 1 лютого 1860 р. указом імператора його призначено головним командиром Миколаївського порту та Миколаївським військовим губернатором.

За двадцять років до цієї події Богдан Олександрович вже приїздив у Миколаїв. Тоді він брав участь у поході Чорноморської ескадри під командуванням адмірала М.П.Лазарєва до берегів Абхазії, де були здійснені десантні висадки при зайнятті містечків Субаші і Шахе (1839 р.) та Вільямінівського форту (1840 р.).

Його діяльність в Миколаєві була направлена на всебічний розвиток міста, його економіки і культури. 23 квітня 1861 р. Б.О. фон Глазенап присвоїли чин віце-адмірала. В наступному 1862 р., 16 квітня, імператор нагородив його золотою медаллю за успішне проведення звільнення чорноморських адміралтейських поселенців від кріпосної залежності. 1 січня 1863 р. за це ж саме він отримав особливий знак відзнаки на згадку про вдале введення в дію “Положення” від 19 лютого 1861 р. 5 травня того ж року його призначили командуючим військами, розташованими в межах губернаторства. 30 серпня 1869 р. Глазенап став повним адміралом.

26 квітня 1871 р. Богдана Олександровича призначили членом Адміралтейств-Ради, і він поїхав у Петербург. Одночасно він увійшов до Олександрівського комітету, в коло обов’язків якого входила турбота про долю поранених російських воїнів. 28 січня 1877 р. він став членом Миколаївської морської академії.

За заслуги перед Вітчизною імператор нагородив Глазенапа вищими орденами Росії: св. Олександра Невського (1 січня 1873 р.) та діамантовими підвісками до нього (1 квітня 1879 р.), орденом св. Володимира 1-го ступеня (15 травня 1883 р.), а також грошовою орендою. Помер Б.О.фон Глазенап 22 листопада 1892 р., похований у Петербурзі.

Література і джерела

1. Общій морской список. Ч. IX. – СПб., 1897. – С. 583-588.
2. Гармашов И. Новая эпоха в жизни Николаева // Трибуна рабочего. – Николаев, 12 мая 1991. – С. 2.
3. Фон Глазенап Богдан (Готлиб) Александрович // Русский биографический словарь. – М.: Императорское Русское Историческое общество, 1916. – С. 254-256.
4. Левченко Л.Л. Б.О.Глазенап і реформа міського управління у Миколаєві // Наукові праці Миколаївської філії Національного університету “Києво-Могилянська академія”. – Т. 1. – Миколаїв, 1998. – С. 39-43.
5. Левченко Л.Л. Діяльність військового губернатора Миколаєва Б.О.Глазенапа на користь відкриття Миколаївського порту для поживлення економіки і торгівлі // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Збірник наукових праць. Ч. 2. – Миколаїв, 1998. – С. 6-13.
6. Богдан Александрович фон Глазенап // Морской сборник. – М.: Красная звезда, 1994. – С. 32.

Додаток А.10

Аркас Микола Андрійович
адмірал
(8 травня 1818 – 8 червня 1881)

Микола Андрійович Аркас єдиний з губернаторів був родом з Миколаєва, звідси поїхав на навчання до Петербурга, сюди ж повернувся. Тут жили його батьки і народилися діти й онуки, тому так близько до серця приймав він всі проблеми Миколаєва та його жителів. Народився Микола Андрійович 8 травня 1818 р. в день приїзду до Миколаєва імператора Олександра І. Був дванадцятотою дитиною в сім'ї. З його братів та сестер вижило троє хлопчиків та троє дівчаток.

Батько Миколи Андрійовича Андреас, за походженням грек, професійний моряк, прибув на російську землю в пошуках місця служби. На момент народження Миколи жив у Миколаєві, був зареєстрований як дворянин Херсонської губернії, займався педагогікою, археологією, складанням російсько-грецько-латинсько-французько-німецького лексикона (знав п'ять мов). Мати Миколи Андрійовича – донька відомого в Греції вченого і архонта Амміне Гаскаро, народилась на півострові Морея, де батько її мав великі маєтки. Два старших брата Миколи служили на Чорноморському флоті. Після смерті батька мати та брати почали опікуватись вихованням Миколи. Вони мріяли віддати його на навчання до Рішельєвського ліцею, але він умовив їх віддати його волонтером на 84-гарматний корабель “Императрица Мария”. Тоді Миколі було 11 років. Починалась війна з Туреччиною (1828-1829 рр.), “Императрица Мария” під командуванням капітана 1-го рангу Папахристо відправилась до берегів Варни. Малий Аркас став ординарцем у Папахристо. За взяття Варни Миколу Андрійовича нагородили срібною медаллю на Георгіївській стрічці з надписом “за турецьку війну 1828-1829 рр.”.

Повернувшись до Миколаєва, Микола Аркас вивчав курс морських наук в штурманському училищі. 24 березня 1830 р., у віці 12 років, Аркаса влаштували на дійсну службу на Чорноморський флот гардемарином. 15 жовтня 1832 р. Аркас успішно склав іспити (за списком гардемаринів був першим) і невдовзі в чині мічмана був зарахований у 30-й флотський екіпаж. В день присвоєння чина мічмана Аркасу було 14 років і 8 місяців. У лютому 1833 р. на кораблі “Императрица Мария” він відправився у Севастополь.

224
В.О.Корнілов пізніше згадував, що Микола Аркас був прекрасним офіцером. Деякий час він працював у “Комітеті для будування пароплавів”, головою якого був адмірал П.І.Рікорд. Потім Аркас проводив з Петербурга до Астрахані по річках та озерах судна, побудовані для посилення Каспійської флотилії. У 1848 р. він їздив до Лондона, де наглядав за будівництвом пароплавофрегата “Владимир”, а 17 жовтня того ж року привів його в Одесу і став його першим командиром. 30 березня 1852 р. за відмінну службу його удостоїли звання капітана 2-го рангу. В цьому ж році Микола Андрійович одружився з Софією Петрівною Богданович, яка походила з родини української козацької старшини. 26 грудня 1852 р. у них народився син Микола Миколайович Аркас, в майбутньому відомий український історик, композитор, етнограф, перший голова Українського товариства “Просвіта” в Миколаєві, автор “Історії України-Русі” та опери “Катерина”.

7 лютого 1853 р. Миколу Андрійовича Аркаса призначають членом пароплавного комітету, створеного для прискорення будівництва парових суден. На початку Кримської війни він їде у відрядження до Берліна, Гамбурга і Брюсселя, а потім в Голландію для знайомства з будівництвом пароплавів. Повернувшись в Росію, Аркас організував спорудження в Ризі 16 канонерських човнів і сформував ополчення для їх укомплектування. У 1855 р. Аркас був членом особливого артилерійського комітету. Він за власним кресленням збудував 14 плавучих батарейних плотів, які несли по 4 гармати, для захисту Кронштадта від нападу англо-французів. 30 серпня 1855 р. М.А.Аркасу присвоєно чин капітана 1-го рангу.

У січні 1855 р. Микола Андрійович разом з підприємцем-судновласником Н.А.Новосільським звернувся до Морського міністерства з пропозицією організувати на Чорному морі комерційну судноплавну компанію на акціонерних принципах, яка б в мирний час здійснювала грузові і пасажирські перевезення, а на випадок війни її судна могли б бути використані у складі військового флоту для бойових і транспортних операцій. 1 серпня 1856 р. Олександр II затвердив статут щойно створеної компанії, яка отримала назву Російське товариство пароплавання і торгівлі (РТПіТ), і призначив М.А.Аркаса першим директором цього товариства. У 1856 р. Аркаса було нагороджено орденом св. Володимира 3-го ступеня. В цьому і наступному році він двічі їздив до Англії, Франції, Бельгії і Голландії у справах закупівлі і замовлення пароплавів. На пароплавофрегаті “Херсонес” Аркас ходив з Одеси до Стамбула, в Грецію та Італію.

У 1853-1856 рр. в “Морському збірнику” виходять його статті: “Описание маневров двух соединенных дивизий балтийского флота” (1853 р.), “Турецкий, греческий и неаполитанский флоты в

1852 р.” (1853 р.), “Размышления о приготовлениях к дальнему во-
яжу” (1854 р.), “Испытания над гребными винтами на паровой канонерской лодке Пострел, деланные в 1855 г.” (1856 р.).

2 грудня 1857 р. Аркаса призначили командиром гвардійського екіпажу. В наступні два роки він займався дослідженнями глибин і описанням Невської губи, командував гвинтовою канонерською флотилією, інспектував у Свеаборзі 2-гу ескадру гвинтової флотилії. За віддану службу його нагородили орденом Спасителя 2-го ступеня. 16 лютого 1860 р. М.А.Аркас отримав чин контр-адмірала з призначенням у свиту “Його Величності”, а також як винагороду за створення Російського товариства пароплавства і торгівлі отримав 333 акції РТПіТ з числа тих, що належали урядові. У 1862 р. Аркас був нагороджений орденом св. Станіслава 1-го ступеня з мечами. Надалі Аркас завідував гвинтовими канонерськими човнами шхерної флотилії, яка зимувала у Петербурзі; працював у комітеті, який надавав допомогу пораненим воїнам.

28 жовтня 1866 р. Аркас став віце-адміралом, а 26 квітня 1871 р. його призначили головним командиром Миколаївського порту (а з 1 жовтня 1871 р. з відміною обмежуючих статей Паризької угоди 1856 р. – головним командиром Чорноморського флоту і портів) і Миколаївським військовим губернатором. У 1872 р. він працював в комісії, що визначала майбутній статус Севастополя. 30 березня 1873 р. Миколі Андрійовичу надали звання генерал-ад’ютанта, а у 1876 р. нагородили орденом Білого Орла.

Напередодні російсько-турецької війни 1877-1878 рр. М.А.Аркас зафрахтував 6 швидкохідних пароплавів РТПіТ і 4 парові шхуни добровільного флоту. На них встановили сильні гармати, а пароплавофрегат “Великий князь Константин” переробили на міноносець. За успішне керівництво діями Чорноморського флоту в цій війні 1 січня 1878 р. М.А.Аркаса нагородили орденом св. Олександра Невського, а 16 квітня удостоїли звання адмірала.

Микола Андрійович був відомий і як активний громадський діяч: у 1846-1849 рр. він займався відбудовою після пожежі Севастопольської морської бібліотеки, а потім був її секретарем-скарбником. З 1878 р. він був почесним членом товариства Червоного Хреста, а у 1880 р. Миколаївська міська дума обрала Аркаса почесним громадянином міста.

Коли М.Аркас перебував в Італії, сталася катастрофа з імператорською яхтою “Лівадія”. М.Аркаса несправедливо звинуватили в загибелі яхти. Ще більше на нього вплинула смерть єдиної доньки Софії, яка померла в шістнадцятирічному віці. Це підірвало його здоров’я, і він став просити про відставку. 1 січня 1881 р.

226
М.Аркаса було звільнено з посади. 1 березня всю Росію потрясло вбивство Олександра II. М.Аркас був близьким другом царя, тому від нього довго приховували цю подію. Коли ж він дізнався про смерть друга, стан його здоров'я похитнувся остаточно. 8 червня 1881 р. М.Аркас помер у своєму будинку у Миколаєві у віці 65 років, похований у родинному склепі на міському цвинтарі.

Література і джерела

1. Генерал-ад'ютант, адмірал Николай Андреевич Аркас: Биографический очерк / Сост. А.И.Денисов. – Севастополь, 1887. – 294 с.
2. Березовська Т.В. Приватне листування флігель-ад'ютанта Миколи Андрійовича Аркаса з дружиною Софією Петрівною. 1853-1856 рр. (з колекції Миколаївського краєзнавчого музею) // Актуальні проблеми історії та культури України: Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 55-му роковинам розгрому фашизму та 135-річчю з дня заснування Одеського державного університету. Ч. II. – Миколаїв; Одеса, 2000. – С. 41-46.
3. Аркас Николай Андреевич // Общий морской список. Ч. IX. – СПб., 1897. – С. 112-117.

Додаток А.11

Манганарі Михайло Павлович **адмірал** **(1804 – лютий 1887)**

Флотська служба М.П.Манганарі була на диво довгою – близько 70 років, з яких понад 65 років пройшли на Чорноморському флоті. Михайло Павлович Манганарі, за походженням грек, народився у 1804 р. і був молодшим з трьох братів. Одинадцятирічним хлопчиком він поступив на Чорноморський флот гардемариним. Після п'яти щорічних кампаній у Чорному морі йому присвоїли чин мічмана. Російсько-турецьку війну 1828-1829 рр. Михайло Павлович зустрів вже лейтенантом на фрегаті “Рафаил”. Молодий офіцер відзначився в нічній справі 27 липня 1828 р. У ту ніч загін з 18 озброєних гребних суден під командуванням капітана В.І.Меліхова здійснив напад на 14 невеликих турецьких суден, що знаходились поблизу фортеці Варна, і після жорстокого бою переміг ворожу флотилію, взяв судна на буксир і повів до своєї ескадри. У цій операції лейтенант Манганарі був поранений кулею в груди.

За відзнаку в бою він був нагороджений орденом св. Георгія 4-го ²²⁷ ступеня. Потім він брав участь в облозі й захопленні Варни на кораблі “Пармен” і крейсував на ньому в ескадрі контр-адмірала Скаловського біля анатолійських берегів. За спалення в Пендераклії турецьких лінійного корабля і корвета Манганарі відзначили орденом св. Володимира 4-го ступеня “з бантом”.

Після закінчення війни М.П.Манганарі присвятив себе гідрографії. Він займався описом берегів Чорного моря від Очакова до Кюстенджі (Констанци), у 1831-1835 рр. – Азовського моря, у 1836-1837 рр. він очолив експедицію, яка займалась описуванням берегів тих же морів. У січні 1837 р. за відмінну службу він одержав чин капітан-лейтенанта.

У 1838 р. Манганарі знаходився на бойовому крейсерстві біля абхазських берегів. Спочатку він командував пароплавом “Колхида”, а потім був командиром шхуни “Забияка”. У 1840-1843 рр. він займався зніманням берегів Криму і Абхазії та здійснював проміри Чорного моря. Гідрографічні роботи біля кавказьких берегів Манганарі поєднував з бойовою службою. У 1842 р. він був нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ступеня.

У 1845 р. М.П.Лазарев організував вивчення Мармурового моря, на яке тоді зовсім не було карт. На гідрографічні роботи Лазарев навіть дістав згоду султана, але за умови, що вони будуть виконуватися на турецьких суднах. Начальником експедиції призначили капітан-лейтенанта М.П.Манганарі. Одержавши у своє розпорядження 2 турецьких судни (корвет “Гюли-Сефид” і шхуну “Мистика”) і 14 офіцерів (11 росіян і 3 турка), він почав дослідження восени 1845 р. і закінчив їх наприкінці літа 1848 р. В результаті роботи експедиції були складені топографічні карти всього моря і його проток – Босфору і Дарданелл. За підсумками робіт у Миколаєві була видана лоція Мармурового моря, складена Манганарі.

У 1850 р. капітан 1-го рангу Манганарі був відряджений у столицю і до 1853 р. знаходився там при гідрографічному департаменті Морського міністерства для спостереження за виданням карт Мармурового моря. У 1853 р. карти, нарешті, були видані. У тому ж році Михайло Павлович був призначений управляючим Чорноморською штурманською ротою (так стало називатись Чорноморське штурманське училище). 8 вересня 1853 р. він отримав чин контр-адмірала. У 1862 р. Манганарі одержав орден св. Володимира 3-го ступеня з “мечами” і був призначений в Чорноморську флотилію.

У 1863-1873 рр. М.П.Манганарі виконував обов’язки командира Севастопольського і головного командира Миколаївського портів.

1 січня 1864 р. Михайлу Павловичу присвоїли чин віце-адмірала. У відсутність віце-адмірала М.А.Аркаса, відкликаного до Петербурга

228

для роботи в комісії генерал-адмірала великого князя Костянтина Миколайовича, віце-адмірал Манганарі в 1873-1875 рр. виконував обов'язки головного командира Чорноморського флоту і портів.

1 січня 1881 р. адмірал Манганарі був призначений головним командиром Чорноморського флоту і портів і військовим губернатором Миколаєва. У тому ж році він брав участь у розробці кораблебудівної програми, за якою впродовж 20 років передбачалось будувати для Чорного моря ескадрені броненосці.

За заповітом М.П.Манганарі після смерті весь його статок залишався благодійним установам Миколаєва. М.П.Манганарі помер у лютому 1887 р. на 83-му році життя. В пам'ять про нього найбільший з Миколаївських садів був названий Манганар'євським парком. У Севастополі ім'я Манганарі носить мис, що розділяє Очеретяну і Козачу бухти.

Література і джерела

1. Манганари Михаил Павлович // Общий морской список. Ч. VII. – СПб., 1893. – С 475-477.

Додаток А.12

Пешуров Олексій Олексійович
віце-адмірал
(1834- 8 жовтня 1891)

Пешуров Олексій Олексійович був командуючим Чорноморським флотом, головним командиром портів і військовим губернатором м. Миколаєва з 1882 р. по 1890 р.

Молодший із трьох братів Пешурових, Олексій Олексійович народився у 1834 р. в родині Олексія Микитовича та Єлизавети Христофорівни Пешурових, повітового предводителя дворянства і власника с. Лямоново Опочецького повіту Псковської губернії. Село Пешурових знаходилось в 69 верстах від Михайлівського, в якому перебував на засланні О.С.Пушкін. Батькові Пешурова було доручено здійснювати поліцейський і цензурний нагляд за поетом. Він же клопотав у ризького генерал-губернатора Паулуччі дозволу на зняття цього нагляду, за що поет був дуже вдячний. О.С.Пушкін неодноразово бував в родині Пешурових. Причетність родини до долі великого поета у свій час

справила незабутнє враження на молодого Олексія. У 1848 р. Олексій Пешуров вступив до Морського кадетського корпусу. Ще гардемарином у 1852-1854 рр. на фрегаті “Паллада” брав участь у переході дипломатичної місії віце-адмірала Е.В.Путятіна з Кронштадта до Японії. Під час цього плавання, у 1853 р., йому присвоїли звання мічмана. Перейшовши на фрегат “Диана”, молодий мічман якийсь час знаходився біля японських берегів. Після катастрофи корабля в бухті Симода на шхуні “Хеда” Пешуров у 1855 р. повернувся в Ніколаєвськ-на-Амурі, а звідти сухопуттям через Сибір до Кронштадта. “За відмінну службу” у листопаді того ж року йому надали чин лейтенанта. Пешуров брав участь в обороні балтійського узбережжя від можливого нападу англо-французького флоту під час Кримської війни. В цей час він обіймав посаду ад’ютанта начальника штабу Балтійського флоту. Після закінчення війни лейтенант Пешуров був призначений у 16-й флотський екіпаж, а 24 червня того ж року відряджений за кордон до генерал-ад’ютанта графа Е.В.Путятіна.

3 лютого 1857 р. Пешуров виконував обов’язки агента по замовленнях Морського міністерства в Англії і Франції. У наступному році він був нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня, а в жовтні 1860 р. став капітан-лейтенантом.

У 1860-1864 рр., командуючи кліпером “Гайдамака”, Пешуров здійснив своє друге плавання в Тихому океані. Під час експедиції у 1861 р. він відкрив бухту в затоці Петра Великого в Японському морі, яку потім назвали на честь кліпера. У ході цього плавання “Гайдамака” перебував у складі Тихоокеанської ескадри контр-адмірала А.А.Попова і брав участь в Американській експедиції (1863-1864 рр.), коли дві російські крейсерські ескадри (Тихоокеанська, яка знаходилась на рейді в Сан-Франциско, і Балтійська, що була під командуванням контр-адмірала С.С.Лесовського і знаходилась на рейді у Нью-Йорку) запобігли втручання Англії в громадянську війну між Північчю і Півднем, сприяли встановленню дружніх відносин США і Росії.

Після повернення у 1864 р. в Кронштадт, О.Пешуров був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня, а 1 січня 1865 р. йому присвоїли чин капітана 2-го рангу.

Восени 1865 р. О.О.Пешурова призначили командиром броненосного фрегата “Минин”. Однак вже на наступний рік Олексія Олексійовича, за особистою вказівкою генерал-адмірала великого князя Костянтина Миколайовича, переводять у 10-й флотський екіпаж. У лютому 1866 р. він їде у відрядження до Англії “для ознайомлення з усіма подробицями обладнання броненосних суден”. Але невдовзі високе начальство круто змінило службову кар’єру О.О.Пешурова.

²³⁰
У 1867 р. його, як відповідального комісара, направляють у Північно-Американські Сполучені Штати для передачі відповідно до договору територій Російської Америки. За виконання цього доручення у 1868 р. його підвищують до капітана 1-го рангу і призначають віце-директором канцелярії Морського міністерства. На цій посаді Олексій Олексійович за короткий термін одержав саму велику кількість монарших благословінь: його нагородили орденами св. Анни 2-го і 1-го ступенів, св. Володимира 3-го ступеня, св. Станіслава 1-го ступеня, перськими орденами – Лева і Сонця 2-го ступеня. За участь у розробці нового Положення про військову повинність у 1873 р. йому оголосили “іменне монарше благовоління”. На наступний рік “за відмінну службу” О.О.Пешурову присвоїли чин контр-адмірала, потім призначили в “Свиту Його Величності” і, нарешті, у 1880 р. він став спочатку заступником, а через кілька місяців – морським міністром.

Однак великий князь Костянтин, серйозно займаючись питаннями броненосного кораблебудування і сучасного його оснащення і пам’ятаючи суворі уроки Кримської війни, вважав за необхідне послати О.О.Пешурова на Чорноморський флот. У 1882 р. Олексій Олексійович отримав “іменну щиросердечну подяку Його Величності” і звання віце-адмірала. Разом з цим його призначили головним командиром Чорноморського флоту та портів і військовим губернатором м. Миколаєва. У віданні Олексія Олексійовича зосереджується не тільки керівництво флотом, але й будівництво сучасних броненосних кораблів на різних верфях. Його активна діяльність на новому поприщі дозволила в короткий термін закласти ряд новітніх на той час броненосців, у тому числі таких великих, як “Катерина II”, “Синоп” та інші. За спуск на воду в 1886 р. трибаштового броненосного корабля “Чесна” О.Пешурову оголосили “іменну особливу Височайшу подяку” і нагородили орденом Білого Орла. За освоєння будівництва сучасних кораблів на Чорному морі Олексій Олексійович удостоївся у 1888 р. почесної для моряків нагороди – ордена св. Олександра Невського.

Із закінченням стапельних робіт на броненосцях на їхніх елінгах відразу ж були закладені канонерські човни: “Кубанец”, “Терец” і “Уралець” у Севастополі та “Донец”, “Запорожець” і “Черноморець” у Миколаєві. Усі вони спущені на воду у 1887 р. і вступили до ладу у 1888-1889 рр. У цей час спустили на воду й перші три броненосці. Після здачі канонерських човнів і закінчення робіт на броненосцях у Севастополі було розпочато будівництво четвертого однотипного броненосця – “Георгий Победоносець”, у Миколаєві – п’ятого, малого броненосця “Дванадцять Апостолов”. Інтенсивно велось і будівництво мінних суден. У 1889 р. у Миколаєві збудували мінний крейсер “Капитан Сакен”.

Треба відзначити, що О.О.Пещуров з 1856 р. був постійним автором “Морского сборника”, який опублікував його спогади про плавання по Тихому океану, перебування в Північній Америці, налагодження будівництва броненосного флоту в Росії. Пещуров помістив у журналі понад 30 статей.

8 листопада 1889 р. О.О.Пещуров був змушений через хворобу піти в чотиримісячну відпустку і поїхав лікуватись за кордон. Але і після цього його здоров'я продовжувало погіршуватися. 5 липня 1890 р. він знову пішов у відпустку через хворобу і на Чорноморський флот вже не повернувся.

3 серпня 1890 р. Пещурова було призначено членом Державної ради. Імператор пожалував його орендою в 3 тис. руб. терміном на 6 років. Останній рік свого життя Пещуров жив у столиці. Стан його здоров'я поступово погіршувався, але адмірал продовжував у міру своїх сил працювати на користь флоту.

Помер віце-адмірал Олексій Олексійович Пещуров у Петербурзі 8 жовтня 1891 р. у віці 57 років.

Література і джерела

1. Пещуров Алексей Алексеевич // Общий морской список. Ч. XI. – СПб., 1900. – С. 187-190.
2. Долженко В.А. Алексей Алексеевич Пещуров (1834-1891 гг.) // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2002. – С. 195-197.
3. Алексей Алексеевич Пещуров // Морской сборник. – М.: Красная звезда, 1995. – № 6. – С. 32.
4. Иоффе А.Е. Пещуров Алексей Алексеевич (1834-1891) // Морской энциклопедический словарь. Т. 2. – СПб.: Судостроение, 1993. – С. 481-482.

Додаток А.13

Гренквіст Роман (Рейнгольд) Андрійович контр-адмірал (? – 7 грудня 1890)

5 липня 1890 р. на посаду тимчасово виконуючого обов'язки головного командира Чорноморського флоту і портів та військового губернатора Миколаєва вступив капітан над Миколаївським портом контр-адмірал Роман Андрійович Гренквіст.

Гренквіст був шведського походження. Його військово-морська служба почалася 18 серпня 1850 р. Дві гардемаринські кампанії він плавав у Балтійському морі і 13 серпня 1852 р. одержав чин мічмана. Наступні роки на кораблях “Сысой Великий”, “Финланд” і “Андрей” він крейсував в Балтійському морі та у Фінській затоці.

²³²
У квітні 1854 р. європейська коаліція оголосила війну Росії. Англіїці, не зустрічаючи опору, 21 травня підійшли до Поркалауду, протягом 10 днів крейсували біля Свеаборга й очікували на підхід французької ескадри. Мічман Гренквіст, знаходячись у 1854 р. на лінійному кораблі “Андрей”, брав участь у захисті Свеаборга від нападу англо-французького флоту. У жовтні того ж року союзники пішли з Балтійського моря, так і не зважившись атакувати Свеаборг і Кронштадт, поблизу якого їхні кораблі одержали ушкодження від російських мін.

У 1855 р. Гренквіст брав участь в обороні Свеаборга, перебуваючи в загоні канонерських човнів. Союзники добре підготувалися до цієї кампанії. Англо-французький флот складався з парових суден: 20 гвинтових лінійних кораблів і 32 пароплавофрегатів. У росіян, як і раніше, не було жодного гвинтового лінійного корабля. У середині травня 1855 р. до союзників приєдналися ще 36 парових канонерських човнів. 28 червня вони бомбардували Свеаборг. Незважаючи на значну перевагу англо-французького флоту, операція союзників залишилася безрезультатною, десант не висадився, прорватися ж на внутрішній рейд вони не ризикнули. У листопаді 1855 р. союзники пішли з Балтики.

Після війни мічман Гренквіст командував гвинтовим канонерським човном “Пламя”, плавав між Петербургом і Кронштадтом, а в 1857 р. служив на учбово-артилерійському кораблі “Прохор”.

28 вересня 1858 р. йому присвоїли чин лейтенанта. Наступні два роки він командував гвинтовими канонерськими човнами “Хват”, “Меч” і “Треск” та плавав на них у Фінській затоці.

Кампанію 1860 р. лейтенант Гренквіст провів на брендвахтовому гвинтовому канонерському човні “Леший” на Свеаборзькому рейді.

У 1861 р. на побудованому в Архангельську гвинтовому фрегаті “Пересвет” він перейшов з Архангельська в Кронштадт, а в наступному році на транспорті “Красная горка” здійснив два плавання з Кронштадта до Архангельська і назад.

У 1863 р. лейтенант Гренквіст був нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ступеня, своїм першим орденом, і в тому ж році на фрегаті “Пересвет” в ескадрі контр-адмірала С.С.Лісовського брав участь в Американській експедиції. Після прибуття експедиції на рейд Нью-Йорка, у 1864 р., він повернувся в Кронштадт. За цей вояж у 1865 р. Гренквіст був визнаний гідним другої нагороди – ордену св. Анни 3-го ступеня.

Дві кампанії (1865-1866 рр.) на кліпері “Жемчуг” і корветі “Баян” плавав в Балтійському морі. У 1867-1869 рр., командуючи гвинтовими канонерськими човнами “Шалун” і “Ведьма”, Гренквіст плавав у фінляндських шхерах.

Будучи командиром гвинтового човна “Шалун”, який входив у загін начальника гідрографічних робіт у Фінській затоці генерал-лейтенанта Борисова, увечері 3 червня 1868 р. вийшов з нею з Кронштадта в Гельсінґфорс. Шторм наздогнав човен між Стирсудденом і Біорке-Зундом. Після декількох ударів човен розломило, і він затонув. Гренквіст встиг евакуувати частину команди на чолі з офіцером на єдиному уцілілому вельботі, а сам з іншими людьми залишився в морі. Протримавшись 25 годин на уламках човна, Гренквіст останнім залишив їх, добравшись вплавав до берега.

20 квітня 1869 р. Гренквіст одержав чин капітан-лейтенанта, а у 1870 р. його призначили старшим офіцером на броненосний фрегат “Князь Пожарский”. На ньому він плавав по Балтійському морю два наступні роки. У 1871 р. Гренквіст був нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ступеня.

У 1873 р. капітан-лейтенант Гренквіст став командиром кліперу морського училища “Алмаз”.

У 1873-1883 рр. капітан 2-го рангу Гренквіст командував вітрильним корветом “Боярин” і паровим кліпером “Опрічник”, на яких плавав у Балтійському морі. У 1881 р. він одержав чин капітана 1-го рангу, а через 5 років був нагороджений орденом св. Володимира 3-го ступеня.

28 грудня 1887 р. Р.А.Гренквісту присвоїли чин контр-адмірала і призначили капітаном над Миколаївським портом. Через хворобу віце-адмірал Пещуров залишив посаду, і 5 липня 1890 р. на неї вступив Р.А.Гренквіст. 8 жовтня того ж року його нагородили орденом св. Станіслава 1-го ступеня.

Помер контр-адмірал Роман Андрійович Гренквіст раптово 7 грудня 1890 р. після аневризми. За словами товаришів по службі, покійний майже ніколи в житті не хворів, але останній місяць нездужав. В день смерті він почував себе добре. Після візиту начальника штабу контр-адмірала С.П.Тиргова і генерал-лейтенанта В.В.Нечаєва, Гренквіст наказав подати йому цигарку. Служник подав і пішов. Не пройшло й чверті години, як той же служник прийшов повідомити адміралу про візит наступного відвідувача і, увійшовши у вітальню, побачив, що Роман Андрійович лежав на підлозі біля крісла, на якому сидів. Погасла цигарка випала з рук.

Література і джерела

1. Гренквіст Рейнгольд Андреевич // Общий морской список. Ч. IX. – СПб., 1897. – С. 647-648.

Копитов Микола Васильович
адмірал
(5 червня 1833 – 9 лютого 1901)

Микола Васильович Копитов вступив на посаду Миколаївського військового губернатора та головного командира флоту і портів Чорного і Каспійського морів 28 січня 1891 року о 9-й годині ранку в присутності членів міського управління м. Миколаєва, консулів та віце-консулів іноземних країн, офіцерів Чорноморського морського відомства.

До цієї події Копитов пройшов довгий і тернистий шлях служби на флоті. Народився Микола

Васильович 5 червня 1833 р., походив з дворян С.-Петербурзької губернії, віросповідання православного. У віці 10 років вступив до Олександрівського морського кадетського корпусу. У 1849 р. йому було присвоєно звання унтер-офіцера, в 1850 р. – гардемарина, в 1851 р. – фельдфебеля, в 1852 р. – мічмана. В 19 років почав службу в 11-му флотському екіпажі, в цей же час навчався в офіцерському класі, по закінченні якого в 1855 р. йому було присвоєно звання лейтенанта флоту. У 1857-1860 рр. на корветі “Новик” в загоні капітана 1-го рангу Д.І.Кузнецова Копитов здійснив перехід з Кронштадта до гирла річки Амур, плавав до берегів Японії і Китаю. Згодом його направили в ескадру російського флоту, яка знаходилась в Тихому океані, де Копитов два роки командував корветом “Гридень”. У 1863-1864 рр., командуючи фрегатом “Пересвет” в загоні контр-адмірала С.С.Лісовського, Копитов брав участь в Американській експедиції російського флоту. У 1866 р. і 1870 р. плавав на фрегатах “Адмірал Чичагов” і “Дмитрий Донской”, у 1867-1869 рр. командував броненосною батареєю “Первенец”, у 1871-1872 рр. – баштовим броненосним фрегатом “Адмірал Спиридов”. З 1872 р. Копитов перебував на посаді військово-морського агента в Англії. Повернувшись з-за кордону, Микола Васильович займався складанням господарчого статуту для кораблів російського флоту, за який він отримав іменну подяку від “Його Імператорської Високості” генерал-адмірала. У 1876 р. М.В.Копитова було призначено на посаду капітана С.-Петербурзького порту. 28 березня 1882 р. “височайшим” наказом по флоту Копитову було присвоєно звання контр-адмірала. Два роки потому він командував загоном кораблів у Тихому океані. 8 квітня 1884 р. він став молодшим, а 1 січня 1888 р.,

після присвоєння звання віце-адмірала, старшим флагманом Балтійського флоту. Через рік М.В.Копитов очолив практичну ескадру Балтійського флоту. А 1 січня 1891 р. був виданий імператорський указ, за яким Копитову належало очолити Чорноморський флот і Миколаївське військове губернаторство.

Під час служби на флоті Копитову довелося брати участь у військових діях. Так, у 1854 і 1855 рр. на кораблях “Императрица Александра” і “Константин” відповідно він захищав місто Кронштадт від нападу англо-французького флоту.

За чесну і доблесну службу Миколу Васильовича було нагороджено орденами св. Анни 1-го і 2-го ступенів з імператорськими коронами, св. Володимира 2-го, 3-го і 4-го ступенів, св. Станіслава 1-го і 2-го ступенів з імператорськими коронами; бронзовою медаллю на Андріївській стрічці в пам’ять війни 1853-1856 рр., а також орденами іноземних держав: датського Данеброга, грецького Спасителя 3-го ступеня і пруської Корони 1-го ступеня.

“Воєнна енциклопедія” Російської імперії характеризує Копитова як людину видатних здібностей, рішучого й прямолінійного характеру. Розквіт його творчих сил співпав з корінним переломом у морській справі – появою і розповсюдженням парового двигуна і початком броненосного суднобудування. Копитов безпосередньо брав участь у проектуванні броненосних кораблів, а саме: запропонував проекти кораблів з броненосним поясом тощо. Розробляв стратегію і тактику військових дій Чорноморського флоту, виступав проти тарана як безперспективного виду морської зброї, розробив плани, за якими Чорноморський флот у разі необхідності був готовий негайно виступити проти ворога з різними стратегічними завданнями, у своїх поглядах на найбільш вигідний для Росії характер морської війни дотримувався теорії крейсерської війни. Кожне питання, зазначає “Воєнна енциклопедія”, з яким стикався М.В.Копитов, він охоплював не поверховим вузько-відомчим, а широким державним поглядом. Мабуть, враховуючи надзвичайні здібності Копитова, його було залучено до вирішення ряду питань загальнодержавного значення, як то: заснування Добровольчого флоту, спорудження Великого Сибірського шляху тощо.

М.В.Копитовим було опубліковано ряд праць щодо питань світової політики, морського міжнародного права, грошового господарства країни, організації, стратегії і тактики військово-морського флоту тощо. Серед них: “Організація лоцманів Нью-Йоркського порту”, “Замітка на штурманське і артилерійське питання”, “Приватна власність воюючих на морі”, “Щодо викладання воєнно-морської історії в морському училищі”, “Воєнне значення флоту як предмет морської журналістики”, “З’єднуючий канал морської води між Каспійським і

236
Аральським морями”, “Петербурґ – Владивосток”, “Чи бідні ми?”, “Обліковий відсоток Державного банку”, “Думки про укріплення європейського миру” та інші.

Але свої різнопланові здібності М.В.Копитов найбільш проявив на посаді Миколаївського військового губернатора та головного командира флоту і портів Чорного та Каспійського морів. М.В.Копитов посів місце військового губернатора в той час, коли губернаторство знаходилося на прогресивному етапі розвитку. Але не все було так добре, як здавалося зовні.

Під час свого губернаторствування Копитов серйозну увагу приділяв проблемам освіти, закордонній торгівлі хлібом і в зв’язку з цим роботі Миколаївського комерційного порту, займався ліквідацією жебрацтва. Декілька разів губернатор виносив питання про збільшення причальної лінії на засідання Миколаївської міської думи та особливого з торгових справ присутствія, запропонував організувати вивіз руди через Миколаївський порт, а для цього прокласти пряму залізничну колію від Кривого Роґа до станції Новий Буг Харківсько-Миколаївської залізниці. Велике значення мало збільшення глибини фарватеру між Миколаєвом і Очаковом до 30 футів, спорудження водопроводу для комерційного порту та місць накопичення підвід з зерном, таких як Сінна площа, Привоз, хлібний городок на Заводській і Мельничній вулицях.

Однією з невідкладних потреб Копитов вважав проведення залізничної колії, яка б з’єднала великий хлібний регіон, який тяжів до Миколаєва, та Крим через Умань, Ольвіопіль, Вознесенськ, Миколаїв, Херсон, Джанкой. За ініціативою М.В.Копитова 20 травня 1893 р. в Миколаївському комерційному порту було відкрито портове управління, метою заснування якого було підтримання суворого порядку у відділах як закордонного, так і внутрішнього плавання, упорядкування навантаження і розвантаження кораблів, скорочення кількості правопорушень у межах портової території і прагнення знати всі потреби порту.

У 1894 р. М.В.Копитов, проаналізувавши характер розвитку промисловості в м. Миколаєві, поставив питання про спорудження в місті крупних суднобудівного і машинобудівного заводів. 27 квітня 1896 р. Копитов доповідав міністру внутрішніх справ про заснування “Товариством механічного виробництва в Південній Росії” першого великого механічного заводу і про надання йому назви “Миколаївський південно-російський механічний завод”. Копитов писав, що вигідне воєнно-стратегічне та географічне розташування Миколаєва дозволить заводу виконувати заклази військового і морського відомств, призначені для портів Чорного моря і навіть Далекого

Сходу, через що діяльність цього заводу повинна отримати важливе загальнодержавне значення.

У 1895 р. Микола Васильович добився відкриття першої в Миколаєві ярмарки. У цьому ж році управління Чорноморського флоту та військовий флот було переведено з Миколаєва до Севастополя. Копитову довелося відшукувати можливості для підняття фінансово-економічного рівня міста. Однією з таких можливостей було шовківництво. У 1893 р. Копитовим був заснований комітет шовківництва, він же став його головою. У 1894 р. на вулицях міста було висаджено до 20 тис. молодих тутових дерев. Шовківництво було введено як один з основних предметів в училищі для дочок нижніх чинів Чорноморського флоту. 15 лютого 1895 р. М.В.Копитов підніс імператору шовковий штандарт “Його Імператорської Величності”, виготовлений студентками училища. В шовківництві Копитов вбачав джерело прибутків для бідніших верств населення міста і хуторів.

Одним з найважливіших питань, які підняв губернатор Копитов, – це міські прибутки. Він з жалем писав, “що міські прибутки коливаються щорічно і з великим трудом покривають витрати”, “населення ж міста Миколаєва дуже бідне, міські податки доведені до вищої, установленної законом, норми, а тимчасом на населення Миколаєва з року в рік покладаються нові непосильні податки як губерньського, так і повітового земства Херсонської губернії”. Наприклад, м. Миколаїв з нерухомого майна отримувало податку 33 тис. руб. на рік, а Херсонське земство – 64 тис. руб. на рік, до того ж останнє мало для себе користь з двох миколаївських мостів – Бузького та Інгульського – 34 тис. руб. на рік, а також зі штрафів, сплачених за вироками міських судів, торгових та патентних документів та інші. Витрати ж Херсонського земства, як губерньського, так і повітового, на нужди Миколаївського губернаторства були мізерні. Так, на 14 шкіл грамотності земство асигнувало 2 тис. руб. на рік, м. Миколаїв – 6 тис. руб. на рік. На утримання Миколаївського присутствія по військовому обов’язку земство виділяло 953 руб., місто – 4 тис. руб. Останньою краплею стала відмова Херсонського земства виділяти кошти на утримання в Миколаєві притулку благодійного товариства, де знаходилось до 300 осіб. До 1895 р. земство асигнувало по 1000 руб. щорічно. Копитов з обуренням писав: “Про таку відмову земства, що явно порушує самі істотні інтереси місцевого населення, яке потребує громадської опіки, найбільшій, осиротілій частини його, я вважав своїм обов’язком довести до відома Міністерство внутрішніх справ”.

Після цієї події губернатор вийшов з двома пропозиціями. По-перше, передати Інгульський та Бузький мости з відомства Херсонського земства на утримання Миколаївської міської адміністрації. Інгульська та

Бузька переправи, вказував Копитов, мають надто важливе як економічне, так і стратегічне значення для всього краю, а тому тримати їх треба в ідеальному стані. Найбільш зацікавленою стороною виступало морське відомство, оскільки ці мости відділяли велике військове адміралтейство від Бузького лиману, який слугував для кораблів військового флоту виходом в море. По-друге, з метою упорядкування бюджету міста виділити його з Херсонського земства і заснувати в Миколаєві самостійну земську одиницю з наданням Миколаївській міській думі прав земських зборів, а міській управі – прав повітової земської управи.

М.В.Копитов вів боротьбу з Миколаївським біржовим комітетом, протистояв відміні ластових зборів в Миколаївському комерційному порту.

Микола Васильович любив Миколаїв, багато зробив добрих справ для міста і його населення. Своєю діяльністю на посаді Миколаївського військового губернатора він намагався запобігти занепаду міста в зв'язку з переведенням військово-морського управління в Севастополь і сприяв розвитку промисловості, торгівлі, освіти в різних інших напрямках, не пов'язаних з військово-морською справою.

У 1898 р. Микола Васильович Копитов зайняв посаду члена Адміралтейської ради в Петербурзі та отримав звання генерал-адмірала. Останньою відповідальною справою генерал-адмірала Копитова була дипломатична місія як надзвичайного посла до султана Абдуль-Гаміда.

Поряд з Миколою Васильовичем довгий життєвий шлях пройшла його дружина Олександра Олександрівна, донька дійсного статського радника Мельникова. Помер М.В.Копитов 9 лютого 1901 р., поховано його на Смоленському православному цвинтарі в Петербурзі.

Джерела та література

1. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 12736, арк. 5, 9, 13-18. (Повний службовий список віце-адмірала М.В.Копитова).
2. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 13856, арк. 1-3.
3. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 140, арк. 3-21.
4. Петербургский Некрополь. – СПб., 1912. – Т. 2. – С. 468.
5. Иоффе А.Е. Копитов Николай Васильевич // Морской энциклопедический словарь. – СПб.: Судостроение, 1993. – Т. 2. – С. 110.
6. Военная энциклопедия. – СПб., 1913. – С. 171-172.
7. Обзор Николаевского военного губернатора за 1890 год. – Николаев, 1891. – С. 1-11.
8. Этингер Я. Садоводство г. Николаева Херсонской губернии и его окрестностей. – Одесса: Славянская, 1897. – С. 31-34.
9. Николай Васильевич Копытов // Морской сборник. – М.: Красная звезда, 1995. – № 10. – С. 32.

Тиртов Сергій Петрович
адмірал
(19 серпня 1839 – 10 січня 1903)

Вице-адмірал Сергій Петрович Тиртов був головним командиром Чорноморського флоту і портів Чорного моря з 1896 р. по 10 січня 1903 р., до 1900 р. він займав посаду військового губернатора Миколаєва.

За 220-річну дореволюційну історію російського флоту в його списках постійно зустрічається прізвище Тиртових. Ще у 1702 р. один з них, полковник Тиртов, на чолі полку з 1000 чоловік на 30-ти донських човнах ата-

кував на Ладозькому озері вітрильну ескадру шведського адмірала Нумерса. У шведів було 8 суден, озброєних потужними гарматами.

Дворянський син Сергій Тиртов народився 19 серпня 1839 р. у родовому маєтку Тверської губернії. Два його старших брати закінчили Морський кадетський корпус і стали флотськими офіцерами. Один з братів, згодом відомий адмірал Павло Петрович Тиртов, у 1896-1903 рр. був морським міністром.

Після смерті батька Сергій, за сімейною традицією, вступив до морської роти Олександрівського корпусу для малолітніх дітей, звідки потім був переведений у Морський кадетський корпус. У 1854 р. був випущений з корпусу гардемарином і в наступному році брав участь у захисті Кронштадта від нападу англо-французького флоту, за що був нагороджений бронзовою медаллю “В пам’ять війни 1853-1856 рр.” Із закінченням Кримської війни у 1856 р. Сергій Тиртов став мічманом і поступив у 3-й флотський екіпаж.

Першим, хто помітив талановитого молодого офіцера, був відомий адмірал А.А.Попов, який у 1862-1864 рр. командував ескадрою в Тихому океані. У 1862 р. на п’ятому році служби мічман Тиртов за пропозицією Попова був призначений старшим офіцером на 11-гарматний парусно-гвинтовий корвет “Новик”. У 1863 р. “Новик” у складі ескадри контр-адмірала Попова брав участь в Американській експедиції – поході ескадри з портів Китаю і Японії до Сан-Франциско.

14 вересня 1863 р. корвет розбився на каменях біля мису Де-Ла-Рейс. Під час катастрофи Тиртов своєю холоднокровністю і спокоєм, розпорядливістю і спритністю цілком виправдав вибір адмірала Попова.

Молодим, але вже досвідченим лейтенантом С.Тиртов знову плавав у Тихому океані, тепер вже на корветі “Богатир”. У 1872 р. С.Тиртову присвоїли чин капітан-лейтенанта, а в наступному році він одержав у командування парусно-гвинтовий кліпер “Гайдамака”. Разом з кліпером “Всадник” кліпер “Гайдамака” відправився у кругосвітнє плавання, що тривало 6 років. Стільки ні до, ні після цього не плавав жоден корабель російського флоту.

У 1876 р. напередодні розриву відносин з Англією всі кораблі російської Тихоокеанської ескадри, розкидані в портах Японії і Китаю, повинні були повернутись до Росії. Повертаючись, російські кораблі попали в епіцентр циклону. Корабель Тиртова був єдиним, що неушкодженим прийшов в одну із бухт Боїнг-Сена (Японія). Тут нарубали дрова замість вугілля, поставили фальшивий рангоут і вирушили вздовж Японії до Шанхаю. А через два місяці “Гайдамака” знову красувався у всій своїй рангоутно-парусній красі.

Після “Гайдамаки” С.Тиртов був призначений командиром корабля 1-го рангу – броненосного фрегата “Генерал-Адмирал”, на якому навчалися майбутні квартирмейстери Кронштадської школи стройових квартирмейстерів. На цьому посту Сергій Петрович знову продемонстрував свій морський талант. У Біскайській затоці під час шторму на фрегаті спалахнула пожежа. Але Тиртов і тут з честю вийшов з екстремальної ситуації і благополучно привів фрегат у найближчий порт для ремонту. У 1886 р. С.П.Тиртов у чині капітана 1-го рангу був призначений командиром ескадреного броненосця “Чесма”. Протягом наступного року він займався добудуванням і введенням до ладу цього броненосного первістка Чорноморського флоту.

1 січня 1888 р. Тиртову присвоїли чин контр-адмірала і призначили начальником штабу і портів Чорного і Каспійського морів. Через 2 роки Тиртов був нагороджений орденом св. Станіслава 1-го ступеня і незабаром призначений молодшим флагманом Чорноморської ескадри. У 1892 р. він став старшим флагманом Чорноморської флотської дивізії і командував практичною ескадрою в Чорному морі. В жовтні того ж року Тиртова призначили начальником російської ескадри в Тихому океані. Через 2 роки він одержав чин віце-адмірала і був нагороджений орденом св. Анни 1-го ступеня.

У цей час загострилася воєнно-політична обстановка на Далекому Сході. Окупувавши Корею і розгромивши Китай, Японія в листопаді 1894 р. захопила Порт-Артур, у лютому 1895 р. – Вей-ха-вей, що відкривало їй шлях до внутрішніх районів Середньої імперії. Створювалася

пряма загроза російським інтересам і територіям на Далекому Сході. У цій обстановці було вирішено підтримати Китай і поставити заслін японській агресії на материк. На підкріплення ескадри Тихого океану терміново направили Середземноморську ескадру. Для загального командування з'єднаними ескадрами 24 січня 1895 р. призначили віце-адмірала С.П.Тиртова.

Рішучість росіян змусила Японію відмовитися від територіальних домагань у відношенні Китаю, і обстановка на Далекому Сході розрядилася. 27 червня російські з'єднані ескадри залишили Чифу, а днем раніше монарх виявив Тиртову своє “монарше благовоління”. Невдовзі Тиртов був призначений старшим флагманом 2-ї флотської дивізії і командував практичною ескадрою в Балтійському морі. 12 червня 1897 р. флагманський броненосець “Гангут” вдарився днищем об камінь і одержав пробоїну. Викидання на мілину стало єдино можливим порятунком, але заходи до цього не були вжиті. Командир “Гангута” “відповідно до статуту”, “за всіма правилами” спершу звів з броненосця “священника з церковним причтом, потім вахтового журналу...”, інше майно і команди. В результаті через 7 годин після одержання пробоїни “Гангут”, який стояв на якорі в 200 метрах від підвіреної банки, затонув на 28-метровій глибині.

Військово-морський суд Кронштадтського порту, що розглядав цю справу майже рік, виправдав командуючого ескадрою С.П.Тиртова, командира броненосця капітана 1-го рангу К.М.Тікоцького, флагманського штурмана ескадри капітана Тимофєєвського і старшого штурмана корабля штабс-капітана Шольца, відігравшись на старшому інженерові Русначенку. Останнього “за самовільне, без дозволу командира судна затоплення мінного погребу” суд запропонував піддати арешту на гауптвахті на 5 діб.

8 травня 1898 р. віце-адмірал С.П.Тиртов був призначений головним командиром Чорноморського флоту і портів Чорного моря. При ньому продовжувалося зміцнення флоту за рахунок будівництва нових кораблів. 28 вересня 1898 р. в Миколаївському адміралтействі був закладений броненосець “Князь Потёмкин Таврический”, а через два роки відбувся його спуск на воду. У 1899 р. вступив до строю 7-й корабель цього класу – “Ростислав”. У тому ж році були закладені контрміноносці “Лебедь”, “Павлин”, “Пеликан” і “Фазан”. Згодом вони змінили “пташині” назви відповідно на “Строгий”, “Свирепый”, “Сметливый” і “Стремительный”. Невдовзі на верфі Севастопольського Лазарєвського адміралтейства відбулася урочиста церемонія закладки крейсерів “Очаков” і “Кагул”.

²⁴²
С.П.Тиртов був членом комітету з відновлення пам'ятників Севастопольської оборони, який було спеціально створено для святкування 50-річчя оборони Севастополя в Кримській війні. Комітет склав великий план по відновленню обрисів оборонної лінії, бастіонів, спорудженню пам'ятників, обелісків і створенню панорами оборони Севастополя 1854-1855 рр. І треба віддати йому належне: до осені 1904 р., коли громадськість Росії широко відзначала піввіковий ювілей Севастопольської оборони, цей план був повністю виконаний.

Але свята в Севастополі проходили вже без С.П.Тиртова. Він раптово помер від крупозного запалення легенів 10 січня 1903 р., прохворівши всього три доби. Микола II дозволив поховати головного командира Чорноморського флоту і портів С.П.Тиртова, що помер при виконанні службових обов'язків, в нижньому храмі Володимирського собору в Севастополі з дотриманням усіх церемоніальних релігійних і військових ритуалів.

Література і джерела

1. Тиртов Сергей Петрович // Общий морской список. Ч. XII. – СПб., 1900. – С. 109-110.

Додаток Б

**Список та біографічні довідки на осіб,
які займали керівні посади в Севастополі
з 1805 по 1873 рр.**

(дати подані за старим стилем)

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Роки життя	Роки перебування на керівних посадах в Севастополі
1	Пустошин Павло Васильович	1749 – 14 жовтня 1829	(1797) 1801-1807
2	Алексіано Антон Павлович	? – 21 грудня 1810	(1801-1809 – (?) червень 1809 – травень 1810
3	Саричев Олексій Андрійович	? – 1827	5 травня 1810 – 1811 (1814 – ?)
4	Галл Роман Романович	1761 – 23 січня 1844	листопад (?)-грудень (?) 1811–1816
5	Биченський 1-й Пилип Тимофійович	? – 3 квітня 1829	1(20) січня 1816 – 2(3) квітня 1829
6	Сальті Костянтин Дмитрович	? – ?	2 квітня 1829 (?) – (?) 19 вересня 1831
7	Паганіоті Костянтин Юрійович	? – 6 червня 1840	(1830) 1831 – (1832) 11 жовтня 1833
8	Кумані Михайло Миколайович	1773-1865	1830 (?) – 1835
9	Століпін Микола Аркадійович	1781-1830	1829-1830
10	Стожевський Йосип Іванович	? – 13 листопада 1837	1835 – 13 листопада 1837
11	Авінов Олександр Павлович	1776-1854	6 грудня 1837 – 3 квітня 1849
12	Розен Федір Федорович	? – ?	1839, 1840-1842
13	Хрущов Степан Петрович	? – 25 жовтня 1865	3 квітня 1849 – 30 березня 1852
14	Станюкович Михайло Миколайович	? – 29 грудня 1869	30 березня 1852 – 27(30) березня 1855

Продовження таблиці

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Роки життя	Роки перебування на керівних посадах в Севастополі
15	Нахімов Павло Степанович	1802 – 30 червня 1855	2 березня 1855 – 28 червня 1855
16	Новосільський Федір Михайлович	1808 – 8 листопада 1892	28 червня 1855 – жовтень 1855
17	Юхарін Павло Матвійович	1797 – 3 січня 1876	24 червня 1856 – 30 липня 1856, 24 вересня 1856 – 7 лютого 1857
18	Баргенев Феодосій Дмитрович	? – ?	30 липня 1856 – 24 вересня 1856, 7 лютого 1857 – 26 травня 1858
19	Мессер Петро Фомич	? – 28 лютого 1864	1857(?), 30 липня 1856(?) – 7 березня 1860(?)
20	Вукотич Петро Маркович	? – 1862(?)	1857-1858
21	Кислинський Петро Іванович	? – 1880(?)	26 травня 1858 – 7 жовтня 1864, 1864 – 1873

Примітка. Тимофєєв 1-й (?) перебував на посаді з 20 липня 1830 по 1839 (?). Біографічних відомостей не виявлено.

Додаток Б.1

Пустошин Павло Васильович
флотський начальник
(1749 – 14 жовтня 1817)

Призначений на посаду флотського начальника на початку 1801 р., прийняв справи від Ф.Ф.Ушакова. Ф.В.Ліванов вказує, що цю посаду Пустошин посів ще у 1797 р. Наприкінці квітня 1807 р. Чорноморська ескадра у складі 6 кораблів, 5 фрегатів, 2 бригів, 1 брандера та 5 канонерських човнів під командуванням адмірала П.В.Пустошина висадила десант і взяла турецьку фортецю Анапу. Захвачено було трофеї, турецький гарнізон здався в полон. Зруйнувавши укріплення, ескадра Пустошина залишила Анапу й повернулася до Севастополя. У 1807 р. через хворобу пішов у відставку.

Література і джерела

1. Головачов В.Ф. История Севастополя как русского порта. – СПб., 1872. – С. 222.
2. Ливанов Ф.В. Севастополь до Крымской войны и после оной. Историческое описание. Составлено и издано для путешественников. – М.: Современные известия, 1874. – С. 16.
3. Неделин А.И. Севастополь: Исторический очерк. – Симферополь: Крымиздат, 1954. – С. 47.
4. Общий морской список. Ч. IV. – СПб., 1890. – С. 626-629.

Додаток Б.2

Алексіано Антон Павлович
віце-адмірал
(? – 21 декабря 1810)

Антон Павлович Алексіано, грек, вступив до російського флоту 4 березня 1770 р. волонтером. Кар'єра його розпочалася бурхливо: на пінку “Сатурн” він плавав з Порта-Магона до Мореї і брав участь у Наваринській битві, потім на “поляку” “Св. Єкатерина” брав участь у спаленні турецького флоту при Чесмі; у 1771-1772 рр. він командував “російським лондро” “Летучий”, крейсирував в Архіпелазі, у 1773 р. в ескадрі капітана Кожухова ходив аж до сірійських берегів і брав участь у штурмі Бейрута. В наступні роки А.Алексіано плавав на кораблі “Саратов”, фрегатах “Наталия”, “Св. Павел”, ходив з Ліворно в Кронштадт, з Ревеля в Мессіну і Архіпелаг, з Ліворно в Константинополь і Танжер. Свій перший офіцерський чин лейтенанта А.Алексіано отримав 1 січня 1780 р. В наступну морську кампанію Алексіано спіткала невдача: на кораблі “Слава России” він відправився із Кронштадта в Середземне море і біля французького берега потерпів катастрофу. В результаті втратив право на черговий чин, пансіон, ордени й таке інше. Тільки через п'ять років він отримав чин капітан-лейтенанта, та в наступному 1786 р. на кораблі “Св. Александр” він знову потрапив в аварію біля Тарханкута в Чорному морі. Після цього А.Алексіано відправили командувати судном “Полоцк”, яке перевозило вантажі між Козловим і Севастополем. Нарешті, 3 травня 1788 р. А.Алексіано присвоїли чин капітана 2-го рангу, він отримав у командування фрегат “Таганрог”, взяв участь у битві з турецьким флотом біля о. Фідонісі і був відзначений своєю першою нагородою – орденом св. Георгія 4-го класу.

У 1790 р. на цьому ж кораблі А.Алексіано брав участь у битві з турецьким флотом в Керченській затоці та біля Гаджибея, за що був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня і отримав чин капітана 1-го рангу. З 1791 р. до 1798 р. він був командиром корабля

²⁴⁶ “Григорий Великой Армении”. У 1798 р. А.Алексіано призначили командувати кораблем “Богоявление Господне”. В ескадрі віце-адмірала Ф.Ф.Ушакова він брав участь у захопленні островів Церіго і Занта, двічі брав участь у штурмі Корфу (1798 р., 1799 р.).

14 березня 1801 р. А.П.Алексіано став контр-адміралом. За даними “Общего морского списка” А.П.Алексіано з 1801 р. до 1809 р. обіймав посаду флотського начальника в Севастополі. За даними інших дослідників він перебував на цій посаді з червня 1809 р. до травня 1810 р. Так само вважає й автор посібника. 16 серпня 1805 р. він отримав чин віце-адмірала синього прапора Чорноморського корабельного флоту. Помер 21 грудня 1810 р.

Література і джерела

1. Общий морской список. Ч. III. – СПб., 1890. – С. 29-32.
2. Головачов В.Ф. История Севастополя как русского порта. – СПб., 1872. – С. 223-225.

Додаток Б.3

Саричев Олексій Андрійович **віце-адмірал, сенатор** **(? – 1827)**

25 вересня 1769 р. О.А.Саричев вступив до Морського кадетського корпусу. Гардемарином плавав на фрегаті “Легкий” в Балтійському морі, мічманом – на судні “Страшный” в ескадрі контр-адмірала Хметєвського у Північному океані.

1 травня 1780 р. одержав перший офіцерський чин лейтенанта. Служив на кораблях “Три Святителя” (1782 р.), “Всеслав” (1785 р.), “Св. Иоанн Креститель” (1788 р.). З 1781 р. О.Саричев робив переходи від Кронштадта до Архангельська, Копенгагена, Ревеля.

На кораблі “Св. Иоанн Креститель” О.Саричев на посаді прапор-офіцера при адміралі Крузе брав участь у Красногірській і Виборзькій битвах у 1790 р. 29 травня цього ж року “за безстрашність і старанну працю” О.Саричев отримав чин капітана 2-го рангу.

З 1792 р. по 1793 р. Саричев служив радником комісаріатської експедиції. У 1794 р. повернувся на флот: командував кораблями “Европа” (1794 р.), “Иона” (1795-1796 рр.), здійснив переходи з Кронштадта до Архангельська, плавав біля берегів Англії.

23 вересня 1797 р. О.Саричеву присвоїли чин капітана 1-го рангу і направили на Чорноморський флот. Прибувши в Миколаїв, він вступив до ескадри віце-адмірала Макарова на корабель “Болеслав”.

9 січня 1803 р. О.Саричев став контр-адміралом. З 1805 р. до 1806 р.²⁴⁷ був капітаном над Кронштадтським портом, а в 1807 р. його призначили начальником інтендантського відділення господарської експедиції.

5 травня 1810 р. О.Саричева призначили на посаду флотського начальника в Севастополі. У цей час він тримав свій прапор на кораблі “Ягудиил”. Одночасно Саричев командував ескадрою з 7 кораблів. З цією ескадрою він здійснював крейсерування біля берегів Анатолії. Пізніше О.Саричев на чолі ескадри з 8 кораблів і 3 фрегатів плавав біля берегів Варни і Трапезунда.

Ф.Веселаго у “Загальному морському списку” стверджує, що О.Саричев служив флотським начальником до 1814 р. Інші джерела свідчать, що вже з 11 грудня 1811 р. цю посаду обіймав Р.Р.Галл, який перебував на ній до 1816 р. А.І.Неделін на підставі інших джерел повідомляє, що О.А.Саричев пішов у відставку на початку 1811 р. Можливо, він ґрунтувався на свідченні В.Ф.Головачова, який у свою чергу стверджує, що О.Саричев був призначений у травні 1810 р., прибув у Севастополь 7 червня 1810 р., а вже 16 лютого 1811 р. у командуванні портом його замінив віце-адмірал Р.Галл.

9 квітня 1820 р. О.Саричеву присвоїли звання віце-адмірала. З 1821 р. до 1827 р. він був членом Адміралтейств-Колегії і сенатором. Помер у 1827 р.

Література і джерела

1. Общий морской список. Ч. V. – СПб., 1890. – С. 29-30.
2. Головачов В.Ф. История Севастополя как русского порта. – СПб., 1872. – С. 225.
3. Неделин А.И. Севастополь: Исторический очерк. – Симферополь: Крымиздат, 1954. – С. 50.

Додаток Б.4

Галл Роман (Роберт) Романович адмірал (1761 – 23 січня 1844)

За походженням англієць. Народився у Великобританії. В 13 років вступив на російську службу гардемариним. В ескадрі контр-адмірала С.К.Грейга, яка поверталася з Ліворно (Італія) після блискуче проведеної в Середземному морі першої Архіпелазької експедиції російського флоту, на кораблі “Св. Александр” Роберт Галл прибув до Росії. Протягом року в Морському кадетському корпусі він займався вивченням військово-морських наук, потім два роки плавав на кораблях Балтійського флоту у Фінській затоці та Балтійському морі. 27 травня 1779 р. отримав чин мічмана.

Наступні два роки на фрегаті “Симеон” в ескадрі контр-адмірала І.А.Борисова Роберт Галл захищав російські торговельні експедиції у Середземному морі від нападу американських, англійських та іспанських піратів, плавав з Кронштадта до Ліворно. З 1 січня 1872 р. – лейтенант. У 1783-1784 рр. брав участь у двох перегонах кораблів з Кронштадта навколо Європи.

З травня 1785 р. працював у Північно-Східній географічно-астрономічній експедиції. 7 травня 1786 р. Галлу надано чин капітан-лейтенанта. Він наглядав за будівництвом кораблів для географічно-астрономічної експедиції в Охотську.

19 вересня 1789 р. Галл отримав чин капітана 2-го рангу. Взимку 1790-1791 рр. в Нижнє-Камчатську Галл наглядав за будівництвом катера “Черный Орел”, ставши його першим командиром. На цьому судні Р.Галл плавав до островів Алеутської гряди, Св. Матвія, Св. Лаврентія, увійшов у Берінгову протоку. Зимував Р.Галл на о. Уналашка, де обміняв у полярного дослідника Г.А.Саричева корабель “Черный Орел” на корабель “Слава России”.

За дев’ять років географічно-астрономічна експедиція збирала величезний матеріал з географії Східного Сибіру, Камчатки, північно-східного узбережжя Росії і островів біля Аляски. У 1802 р. результати експедиції описані Г.А.Саричевим у праці “Путешествие флота капитана Сарычева по северо-восточной части Сибири, Ледовитому морю и Восточному океану...”, а також видані щоденники І.І.Білінгса і Р.Р.Галла.

Після повернення з експедиції Р.Галл служив на Балтійському флоті. Командував кораблями “Принц Карл” і “Пантелеймон”. 13 листопада 1797 р. отримав чин капітана 1-го рангу, в наступному році його нагороджено орденом св. Анни 3-го ступеня.

Невдовзі Росія у складі коаліції вступила у війну проти Франції. Російські та британські ескадри крейсерували в Північному морі, здійснювали блокаду голландського узбережжя біля о. Тексель. Р.Галл командував кораблем “Святой Петр”. У 1800 р. він повернувся до Кронштадта, отримав нагороду – орден св. Володимира 4-го ступеня. 14 березня 1801 р. Р.Галл став капітан-командором і в наступні два роки командував кораблем “Святой Иоанн Креститель” в Кронштадті. У 1802 р. за 18 шестимісячних морських кампаній Р.Галла нагороджено орденом св. Георгія 4-го ступеня. 9 січня 1803 р. він отримав чин контр-адмірала. Цим же указом Галл був призначений командуючим 3-ю дивізією Червоного прапора на Балтійському флоті. З 27 вересня 1804 р. командував флотськими командами в Роченсальмі. 12 грудня 1807 р. Р.Галл отримав чин віце-адмірала.

У 1808 р. в зв'язку з розривом відносин з Англією разом з іншими британськими підданими, що служили в Росії, Р.Галла відсторонили від служби і відправили в Москву. В Петербург він повернувся у 1810 р. після “прийняття вічного підданства Росії”.

11 лютого 1811 р. Р.Галла призначили головним командиром Чорноморського флоту та Миколаївським і Севастопольським військовим губернатором. В цей час І.І. де Траверсе вже два роки перебував у Петербурзі на посту міністра морських сил. Його обов'язки виконував віце-адмірал М.Л.Язиков. Р.Галл не поспішав покидати столицю та їхати до далекого Миколаєва, він наносив візити членам імператорської сім'ї та іншим високопоставленим особам. Справи Чорноморського флоту його не цікавили. Але становище флоту вимагало негайного прибуття головного командира на південь. Тому, не дочекавшись приїзду Р.Галла, на посаді головного командира Чорноморського флоту та військового губернатора Миколаєва і Севастополя у листопаді 1811 р. затвердили М.Л.Язикова. Р.Галла призначили флотським начальником у Севастополі.

А.І.Неделін та інші дослідники вказують на те, що Р.Галл не був популярним на Чорноморському флоті. Він не турбувався про кораблі, офіцерів та рядових. Був грубим, не вмів спілкуватися з підлеглими. Його звинувачують навіть в некомпетентності у морській справі. В Севастополі і на флоті діяльність Р.Галла викликала незадоволення. На місці, де в Севастополі вивішувались публічні оголошення, з'явилася листівка невідомого автора під назвою “Проповідь святого духу”, в якій Галла називали казнокрадом, м'ясником, крадієм матроського пайка. Він “торгує з різниками м'ясом і за водку бере з контори жалування”, “всі переваги віддає своїй кишені”, а люди “у нього замість свиней”. Р.Галлу погрожували камінням та кулями, пограбуванням м'ясних лавок і його власного будинку. А.Неделін пише, що Р.Галла невдовзі змістили з посади за бездіяльність на флоті і в місті, та за іншими джерелами він працював аж до 1816 р. Зараз важко судити, чому зовні досвідчений морський офіцер повів себе настільки недостойно, що заслужив лише неповагу та прізвисько “свині”.

У 1816 р. Р.Галла перевели на посаду командира Ризького військового порту, на якій він працював до 1826 р. Потім три роки працював інспектором Балтійських ластових екіпажів. 21 квітня 1830 р. Р.Галл отримав чин адмірала і призначення на посаду головного командира Архангельського військового порту та військового губернатора м. Архангельська. На цій посаді отримав дві нагороди: орден св. Володимира 2-го ступеня (1832 р.) та орден Білого Орла (1835 р.).

²⁵⁰
У 1836 р. Микола I відправив 75-річного адмірала у відставку, призначивши його почесним членом Адміралтейств-Ради і нагородивши орденом св. Олександра Невського.

23 січня 1844 р., віддавши 70 років російському флоту, на 83 році життя адмірал Роберт Галл помер у Петербурзі.

На згадку про нього як дослідника північної частини Тихого океану назвали два миси: на Новій землі в Карському морі (відкритий П.К.Пахтусовим у 1833 р.) та в Берінговому морі на Чукотці (відкрито у 1849 р. М.Д.Тебеньковим).

Література та джерела

1. Головачов В.Ф. История Севастополя как русского порта. – СПб., 1872. – С. 225.
2. Неделин А.И. Севастополь: Исторический очерк от основания города до начала Крымской войны 1853-1856 гг. – Симферополь: Крымиздат, 1954. – С. 50.
3. Семин Г.И. Город-герой Севастополь: Исторический очерк. – Симферополь: Крымиздат, 1958. – С. 43.
4. Російський державний архів Військово-Морського флоту, ф. 315, спр. 901, арк. 19.
5. Общий морской список. Ч. III. – СПб., 1890. – С. 341-343.

Додаток Б.5

Биченський 1-й Пилип Тимофійович адмірал (? – 3 квітня 1829)

Пилип Тимофійович Биченський почав свою морську кар'єру 9 лютого 1777 р., вступивши до Морського корпусу кадетом. Гардемарин зробив перехід з Архангельська в Кронштадт. Служив на кораблі “Св. Іаннуарій” в ескадрі віце-адмірала П.В.Чичагова, плавав від Кронштадта до Ліворно і назад. Свій перший офіцерський чин одержав 7 травня 1785 р., під час служби на Балтійському флоті. У 1788 р. на кораблі “Переможець” брав участь у Голландському бою. Після нього на транспорті “Смелый” перевозив у Кронштадт поранених і крейсерував поблизу берегів Швеції. В наступному році П.Биченський брав участь в Еландському бою і в оволодінні Березундською протокою.

У 1790 р. П.Биченський на кораблі “Победитель” брав участь у Ревельському бою. 6 липня цього ж року він одержав чин капітан-лейтенанта. Надалі П.Биченський командував різними суднами: кораблем “Ретвизан”, фрегатом “Рига”. Потім ходив між Ревелем і Кронштадтом, у складі ескадри віце-адмірала Макарова був у плаванні біля берегів Англії і в Німецькому морі біля о. Текселя.

За участь у висадженні десанту на Голландський берег у 1799²⁵¹ р. П.Биченського нагородили орденом св. Анни 3-го ступеня.

У 1802 р. його призначають помічником капітана Кронштадтського порту. На цій посаді він пробув всього один рік. Знову повернувся на флот, плавав на кораблях “Св. Елена”, “Св. Петр”, “Благодать”. Одержав звання спочатку капітана 1-го рангу (1803 р.), потім капітан-командора (1808 р.). У 1809 р. його направили в Або для командування Фінською гребною флотилією. Потім ще два роки служби в Кронштадті. І, нарешті, 19 травня 1811 р. П.Биченський одержав призначення на Чорноморський флот на посаду капітана над Херсонським портом і флотського начальника.

Через декілька років його перевели в Севастополь (1816 р.) і призначили на посаду флотського начальника. 20 січня 1816 р. йому присвоїли звання контр-адмірала. У 1818 р. Севастополь відвідав імператор, якому сподобався стан справ на флоті і у місті. Биченський одержав “монарше благословення” і орден св. Анни 1-го ступеня. У 1820 р. за вірну службу Вітчизні він був нагороджений орендою на 12 років в Гродненській губернії. Биченському дісталася староство Псицевське, з якого він одержував прибуток в 1000 руб. на рік.

М.Закревський у своїх спогадах характеризує Пилипа Тимофійовича як суворого, навіть деспотичного командира, що міг молодих офіцерів посадити на гауптвахту і навіть відправити в Сухумі під нагляд.

6 грудня 1826 р. П.Биченському присвоїли звання віце-адмірала. 3 квітня 1829 р. він помер у Севастополі.

Література і джерела

1. Общий морской список. Ч. III. – СПб., 1890. – С. 254-256.
2. Казарский А.И. Сборник документов и материалов под общей редакцией контр-адмирала С.С.Рыбака / Сост. М.В.Макареев, З.П.Богоявленская. – Севастополь: Музей Краснознаменного ЧФ, 1997. – С. 55.
3. Закревский Н. Записки врача морской службы. Севастополь, 1831 год // Морской сборник. – СПб., 1862. – № 3-4. – С. 74.
4. Головачев В.Ф. История Севастополя как русского порта. – СПб., 1872. – С. 238, 246.
5. Ливанов Ф.В. Севастополь до Крымской войны и после оной. Историческое описание. Составлено и издано для путешественников. – М.: Современные известия, 1874. – С. 20.
6. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 84, арк. 1-3 (Листування П.Т.Биченського з О.С.Грейгом про обмеження прав іноземців в м. Севастополі).
7. Державний архів Миколаївської області, ф. 230, оп. 1, спр. 31, арк. 13 (Рапорт П.Т.Биченського О.С.Грейгу про підрахунок жителів м. Севастополя).

Сальті Костянтин Дмитрович
контр-адмірал
(? – ?)

Костянтин Сальті у 1780 р. почав свою службу в корпусі чужоземних одновірців. 4 серпня 1788 р. йому присвоїли чин підпоручика армії і направили в морські батальони. З 1789 р. по 1793 р. Сальті служив на кораблях Балтійського флоту “Вячеслав”, “Князь Владимир”, “Глеб”, плавав між Кронштадтом і Архангельськом.

11 березня 1793 р. йому присвоїли чин лейтенанта і перевели на Чорноморський флот. В наступні роки К.Д.Сальті служив на фрегаті “Навархия” в ескадрі контр-адмірала Ф.Ф.Ушакова, брав участь у штурмі фортець Уериго, Занте і Санта-Мавра. Весь 1799 р. він перебував на посаді коменданта фортеці Санта-Мавра.

З 1800 р. по 1805 р. К.Д.Сальті послідовно командував кораблями “Богоявление”, “Св. Парасковья”, бригантиной “Иларион”, фрегатом “Навархия” в Чорному, Середземному і Адріатичному морях.

1 грудня 1805 р. він отримав чин капітан-лейтенанта, а в наступному році за 18 морських кампаній його нагородили орденом св. Георгія 4-го ступеня. У 1808 р. Сальті вперше отримав під своє начало загін з 8-ми суден, з цим загоном він виконував різні завдання у Венеції і Трієсті. У 1810 р. К.Сальті здав кораблі представникам французького уряду в Трієсті, а сам повернувся до Миколаєва. Після повернення його призначили командиром фрегата “Воин”. За допомогу при штурмі фортеці Суджук-Кале К.Сальті нагородили орденом св. Володимира 4-го ступеня. Досить довгий час (з 1811 р. до 1820 р.) Сальті командував фрегатом “Назарет” та кораблем “Бриен”, крейсерував в Чорному морі біля Варни. 22 лютого 1812 р. йому присвоїли чин капітана 2-го рангу, 16 квітня 1820 р. він став капітаном 1-го рангу.

З 1820 р. по 1831 р. К.Сальті жив у Севастополі. Спочатку командував 39-м флотським екіпажем, потім 2-ю Чорноморською флотською бригадою. 6 грудня 1827 р. йому присвоїли чин контр-адмірала. 2 квітня 1829 р. К.Д.Сальті призначили командиром Севастопольського порту. В “Общем морском списке” не вказано, що Сальті обіймав посаду флотського начальника. Проте про цей факт пишуть у своїх роботах дослідники А.Асланбегов та А.Полканов. 19 вересня 1831 р. К.Д.Сальті звільнився зі служби. Можливо, що його відставка була пов’язана з севастопольським повстанням 1830 р.

Література і джерела

1. Общий морской список. Ч. V. – СПб., 1890. – С. 20-22.
2. Асланбегов А. Адмирал Алексей Самуилович Грейд // Морской сборник. – СПб., 1873. – № 3. – С. 94-95.
3. Полканов А. Севастопольское восстание 1830 г. – Симферополь: Государственное издательство Крымской АССР, 1936. – С. 111-112.
4. Картотека дореволюційного відділу музею героїчної оборони та звільнення Севастополя.

Додаток Б.7**Патаніоті Костянтин Юрійович
віце-адмірал
(? – 6 червня 1840)**

За походженням грек, почав свою кар'єру в корпусі чужоземних одновірців, куди вступив кадетом 25 червня 1778 р. З 1778 р. по 1788 р. гардемарином старших курсів практикувався на суднах Балтійського флоту, потім був мічманом. У 1788 р. К.Патаніоті перевели на Чорноморський флот, і в цьому ж році на фрегаті “Кинбурн” він брав участь у битві з турками біля о. Фідонісі, а наприкінці року одержав чин лейтенанта. Свою службу Патаніоті продовжив на кораблі “Иосиф”. Брав участь у морських боях з турецьким флотом в Керченській протоці, Гаджибеї, Каліакрії. За хоробрість 1 січня 1791 р. одержав орден св. Володимира 4-го ступеня і черговий чин капітан-лейтенанта. У цьому ж році К.Патаніоті відбув у розпорядження командуючого армією в Молдавії генерал-аншефа Каховського. На Дунаї він займався озброєнням козацьких човнів і переведенням їх у Дніпровський лиман. У 1793 р. К.Ю.Патаніоті перебував у свиті надзвичайного і повноважного посла при Оттоманській Порті генерал-поручика Голенищева-Кутузова із секретною місією. К.Патаніоті здійснював проміри глибин Константинопольської протоки, примітку берегів і з'ясував стан турецького флоту. Виконавши свою місію, він на купецькому судні повернувся до Севастополя. За успішне виконання цього доручення Патаніоті був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня.

З 1795 р. Патаніоті командував бригантиною № 1 і плавав біля берегів Феодосії, Євпаторії, між Козловим і Тендрою. У 1798 р. займався озброєнням новопобудованих кораблів “Симон и Анна” і “Св. Михаил”. У наступному році саме К.Ю.Патаніоті було доручено відправитись в Неаполь із секретним дорученням до Ф.Ф.Ушакова. З 1801 р. він плавав на фрегаті “Крепкий” біля берегів Херсона, Очакова, Севастополя, фортеці Корфу. На тому ж фрегаті плавав від Корфу

254
в Бока-ді-Катаро, Трієст, Неаполь, брав участь у взятті фортеці Анапа, у блокаді Трапезунда. У 1807 р. за 18 морських кампаній Патаніоті нагородили орденом св. Георгія 4-го ступеня і представили до звання капітана 1-го рангу.

З 1808 р. К.Патаніоті служив у Севастополі, командував кораблями “Анапа”, “Полтава”, “12 апостолов”, “Імператор Франц”. 1 березня 1810 р. він одержав чин капітан-командора, а 30 серпня 1824 р. – контр-адмірала. З 1824 р. командував 2-ю флотською бригадою в Севастополі, з 1827 року – 1-ю флотською бригадою.

У 1829 р. К.Ю.Патаніоті призначили начальником Дунайської флотилії. У цьому ж році він брав участь у блокаді і взятті фортеці Сілістрія. 7 серпня одержав чин віце-адмірала.

З 1830 р. по 1832 р. К.Патаніоті обіймав посаду флотського начальника і тимчасового військового губернатора у Севастополі, був командуючим Чорноморським флотом.

Спогади про К.Ю.Патаніоті залишив Н.Закревський: “70-літній старець із задишкою в грудях щодня по кілька годин вправлявся у верховій їзді на кобилі, парадуючи перед батальйонами, виведеними на „Куликове поле”.

Патаніоті вважався хлібосольним і мав для цього достатньо коштів, але його хлібосольство в очах росіян було занадто офіційним. Для значних осіб, що відвідували Севастополь, він завжди давав обіди. Такі ж обіди він влаштовував в урочисті дні і на великі свята. На них були присутні чиновники й інші почесні особи, а молоді офіцери туди не допускалися.

На посаді флотського начальника і військового губернатора Севастополя К.Ю.Патаніоті одержав у 1831 р. орден св. Анни 1-го ступеня. 11 жовтня 1833 р. його призначили членом Адміралтейств-Ради. У 1834 р. імператор повелів К.Ю.Патаніоті “мати перебування в чорноморських портах”. Останньою нагородою, яку одержав Патаніоті, був орден св. Володимира 2-го ступеня. Помер 6 червня 1840 р.

Література і джерела

1. Общий морской список. Ч. IV. – СПб., 1890. – С. 533-537.
2. Общий список флотских линейных чинов. – СПб., 1828. – С. 10.
3. Записки ученого комитета Морского Министерства. – СПб., 1842. – Ч. XVI. – С. 405-410.
4. Закревский Н. Севастополь, 1832 год // Морской сборник. – СПб., 1863. – № 3. – С. 11-32.
5. Закревский Н. Севастополь, 1831 год. Записки врача морской службы // Морской сборник. – СПб., 1862. – № 3-4. – С. 82.
6. Закревский Н. Севастополь, 1831 год // Морской сборник. – СПб., 1861. – № 10. – С. 201-202.

7. Белов М.П. Патаниоти: Энциклопедия военных и морских наук / Сост. Г.А.Леер. – СПб.: Тип. В.Безобразова, 1883. – Т. 5. – С. 576-577.
8. Ливанов Ф.В. Севастополь до Крымской войны и после оной. Историческое описание. Составлено и издано для путешественников. – М.: Современные известия, 1874. – С. 22.

Додаток Б.8

Кумані Михайло Миколайович **адмірал** **(1773-1865)**

Михайло Кумані був сином відомого на Чорноморському флоті контр-адмірала М.П.Кумані, який разом з іншими греками ступив на російську землю, щоб знайти тут своє щастя. Михайло пішов шляхом свого батька і у 1789 р. теж поступив у російський флот. Гардемарином крейсував на фрегаті “Покров Богородиці” в Чорному морі. У 1790 р. на кораблі “Св. Йоан Богослов”, яким командував його батько, М.Кумані брав участь у битві з турецьким флотом в Керченській затоці і при Гаджибеї. У 1791 р. в чині мічмана М.Кумані брав участь в битві біля мису Каліакрія. З 1792 р. по 1805 р. М.М.Кумані плавав по Чорному морю, командував спочатку дрібними суднами, у 1795 р. став лейтенантом, у 1802 р. отримав під своє командування крейсер “Св Николай”. М.Кумані брав участь у блокаді Превези (1807 р.), захисті о. Санта Мавра від французьких військ, перевозив війська з Корфу до Анкони. Потім знов плавав на різних кораблях в Чорному морі.

З 1817 р. до 1821 р. служив у Чорноморському адміралтейському департаменті в Миколаєві, де завідував гідрографічною службою. У 1821 р. М.Кумані отримав під своє командування корабель “Максим Исповедник”, одночасно він командував 29-м флотським екіпажем у Миколаєві. У 1823 р. М.Кумані присвоїли чин капітана 1-го рангу. Цього ж року він став командиром корабля “Пимен”, на якому служив до 1828 р., брав участь у штурмі Анапи, осаді Варни. За відвагу М.Кумані нагородили золотою шаблею і присвоїли чин контр-адмірала. З 1829 р. він очолював ескадру, яка під його командуванням взяла фортецю Сизополь і заснувала там оперативну базу Чорноморського флоту. З 1830 р. М.Кумані знов ходив на різних суднах між портами Чорного моря. Одночасно він обіймав посаду флотського начальника в Севастополі. У 1835 р. М.Кумані призначили командуючим 2-ю практичною ескадрою. У 1843 р. його призначили членом загального присутствія Чорноморського інтендантства, яке знаходилось у Миколаєві. Невдовзі він отримав чин віце-адмірала.

²⁵⁶
У віці 82 років М.Кумані призначили членом Адміралтейств-Ради і присвоїли чин повного адмірала. Він поїхав з Миколаєва до Петербурга. У 1859 р. імператор подарував М.Кумані в потомствене володіння казенний будинок у Миколаєві. Наприкінці свого життя М.Кумані написав історичний нарис про Миколаїв, в якому висвітлив роки заснування й будівництва міста, змалював портрети його перших поселенців. Помер М.Кумані у 1865 р.

Література і джерела

1. Общий морской список. Ч IV. – СПб., 1890. – С 184-185.
2. Кумани М. Николаев // Морской сборник. – СПб., 1861. – № 9.
3. Головачов В.Ф. История Севастополя как русского порта. – СПб.: Издание Севастопольского отдела на политехнической выставке, 1872. – С. 247.
4. Крючков Ю.С. Кумани Михаил Николаевич // Николаевцы: Энциклопедический словарь. – Николаев: Возможности Киммерии, 1999. – С. 191-192.

Додаток Б.9

Столипін Микола Аркадійович генерал-лейтенант (1781-1830)

Відомостей про життя і діяльність М.А.Столипіна не так багато. Відомо, що він був вихідцем зі знаменитого російського аристократичного роду Столипіних. Мав брата Олексія Аркадійовича і племінника, великого російського поета М.Ю.Лермонтова. Якщо відносини Олексія з Лермонтовим були дружні, то у випадку Миколи їх такими не назвеш. М.А.Столипін брав участь у Вітчизняній війні 1812 р.

Багато авторів писали про поведження Столипіна під час чумного бунту в Севастополі у 1830 р. Священик Сафроній Гаврилов згадував, що губернатор намагався змусити жителів вийти в карантинні табори для окурювання. Ще пристрасті не встигли розгорітися, він уже наказав приготувати гармати для втихомирення севастопольців.

М.Закревський описує жакливий випадок. 11 березня родина матроса не хотіла залишати свій будинок і йти в табір. Після останнього попередження мати зі старшою дочкою все ж пішли в чумне відділення. Залишилися батько з маленькою дочкою. Матрос зарядив рушницю і став в оборонну позу. Столипін віддав наказ стріляти в них, а через два дні повелів відібрати всі рушниці у мешканців міста.

Як голова держадміністрації міста він не сприяв вирішенню питань, поставлених городянами під час повстання, за що і поплатився. Доведені до відчаю, повсталі витягли Столипіна з будинку і забили ціпками до смерті.

Література і джерела

1. Вяземский Павел. Письма и записки Оммер де Гелль. – М.: Худ. лит-ра, 1990. – С. 280.
2. Гаврилов Софроний. О чумном возмущении в Севастополе в 1830 г. // Русский архив. – М., 1867. – Столбец 1375-1383.
3. Закревский Н. На берегу в Севастополе, 1830 год // Морской сборник. – СПб., 1861. – № 4. – С. 302.
4. История города-героя Севастополя (1783-1917) / Под ред. д-ра ист. наук С.Ф.Найда. – К.: Изд-во АН УССР, 1960. – С. 78-80.

Додаток Б.10

Стожевський Йосип Іванович
віце-адмірал
(? – 13 листопада 1837)

Йосип Стожевський 1 травня 1786 р. вступив до Морського кадетського корпусу і зв'язав своє життя з морем і флотом. Ще гардемаринном брав участь у Еландському бою зі шведами біля о. Борнгольм, потім у Красногірській і Виборзькій битвах зі шведським флотом. Стожевський служив на Балтійському флоті з 1786 р. до 1792 р., плавав на кораблях “Святослав”, “Не тронь меня”, “Константин”.

У 1793 р. Й.Стожевський був переведений на Чорноморський флот, де його служба проходила на судах гребного флоту. 1 жовтня 1795 р. йому присвоїли чин лейтенанта. З 1798 по 1802 р. служив в ескадрі адмірала Ф.Ф.Ушакова, плавав в Адриатичному і Середземному морях, брав участь у штурмах фортець Відо, Корфу, блокаді Анкони, взятті Фано і Синегалії. В наступні роки Стожевський командував різними кораблями: “Азия”, габарою “Валеріан”, бригами “Диана” і “Алексей”, брав участь у взятті Анапи, за що був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня (1807 р.).

У 1808 р. за 18 морських кампаній Й.Стожевського нагородили орденом св. Георгія 4-го класу, а 8 січня 1809 р. присвоїли чин капітан-лейтенанта. У 1809-1811 р. Й.Стожевський продовжував службу на Чорноморському флоті, командував кораблями “Ратный” і “Ягудил”.

З 1811 р. Й.Стожевський обіймав посаду ескадр-майора при флотському начальнику в Севастополі і одночасно командував 67-м корабельним екіпажем. У 1815 р. він повернувся на кораблі: командував спочатку кораблем “Париж”, потім фрегатом “Везул” і кораблем “Максим Исповедник”.

Впродовж сімох років він був беззмінним командиром корабля “Норд-Адлер” (призначений у 1821 р.), на ньому він пройшов шлях від капітана 1-го рангу (9 серпня 1823 р.) до контр-адмірала (25 лис-

258
топада 1828 р.). На цьому кораблі він брав участь в штурмі Анапи. За хоробрість, виявлену при штурмі, Й.Стожевський був нагороджений золотою шаблею. З 1829 р. Й.Стожевський командував загоном із двох кораблів в ескадрі контр-адмірала Кумані, брав участь у взятті Сизополя, за що був нагороджений орденом св. Володимира 3-го ступеня. В наступному році його призначили командуючим 1-ю бригадою 4-ї флотської дивізії. Командуючи загоном з 3-х кораблів і 2-х бомбардирських суден в ескадрі адмірала М.П.Лазарєва, Стожевський в 1833 р. перевозив десантні війська з Одеси в Константинопольську протоку. За виконання цього завдання він був нагороджений “орендою” на 12 років по 1 тисячі руб. сріблом, а від турецького султана одержав золоту медаль, прикрашену діамантами. Наступні два роки Стожевський командував практичною ескадрою на Севастопольському рейді.

Й.Стожевського у 1835 р. призначили командиром Севастопольського порту, а 6 грудня 1836 р. присвоїли чин віце-адмірала. У 1837 р. його нагородили орденом св. Анни. У цьому ж році 13 листопада віце-адмірал Й.Стожевський раптово помер.

Література і джерела

1. Стожевский Иосиф Иванович // Общий морской список. Ч. V. – СПб., 1890. – С. 130-131.
2. М.Т.Б. Стожевский Иосиф Иванович // Энциклопедия военных и морских наук / Сост. Г.А.Леер. – СПб.: Тип. В.Безобразова, 1895. – Т. VII. – С. 300.
3. Лазарев М.П. Документы. Т. III. – М., 1961. – С. 540.
4. Головачев В.Ф. История Севастополя как русского порта. – СПб., 1872. – С. 255-256.
5. Ливанов Ф.В. Севастополь до Крымской войны и после оной. Историческое описание. Составлено и издано для путешественников. – М.: Современные известия, 1874. – С. 35.

Додаток Б.11

Авінов Олександр Павлович
адмірал
(1776-1854)

Авінов Олександр Павлович походив з потомствених дворян Рязанської губернії. У 1786 р. у віці 10 років він вступив до Морського кадетського корпусу, а у 1801 р. Авінов вже гардемарин старшого курсу. Разом з М.П.Лазарєвим та іншими кращими вихованцями корпусу Авінов був відряджений на 3 роки в Англію для практичного вивчення

морської справи в плаваннях на судах англійського флоту. Був зарохований волонтером в ескадру Нельсона і брав участь у Трафаргальській битві (1805 р.); у 1814 р. вже у чині лейтенанта бився з французами під Фліссингеном. Протягом 1819-1822 рр. Авінов перебував у кругосвітньому плаванні на шлюпі “Открытие”, під час якого зробив опис північних берегів Америки. Один з відкритих ним мисів отримав назву “Мис Авінова”. 8 жовтня 1827 р. капітан 2-го рангу О.Авінов, командуючи кораблем “Гангут”, брав участь у Наваринській битві з турецько-єгипетським флотом. Олександр Павлович відрізнявся небаченою хоробрістю. Вдало направляючи артилерійський вогонь, Авінов потопив пущений на нього турецький брандер. Вночі на “Гангут” навалився палаючий єгипетський фрегат. Авінов скомандував обрубати канати і вийти з лінії, щоб врятувати інші кораблі. Потім, прорубавши дно власного фрегата, Авінов і його команда втопили його. За цей бій Авінову присвоїли чин капітана 1-го рангу і нагородили орденом св. Володимира 3-го ступеня. Він одержав нагороди від французького, англійського і грецького королів.

З призначенням М.П.Лазарева головнокомандуючим Чорноморським флотом О.Авінов у 1834 р. почав обіймати посаду начальника штабу Чорноморського флоту. Його характеризують як діяльного і незамінного співробітника М.П.Лазарева.

У 1837 р. О.П.Авінов був призначений командиром Севастопольського порту, в цьому ж році йому присвоїли чин віце-адмірала. Працюючи в адміністративній галузі, він багато зусиль вклав у створення нового першокласного порту. Під час його служби в Севастополі почалося будівництво адміралтейства, для чого довелося зрівняти цілу гору, щоб побудувати доки. Авінов, однак, не дочекався в Севастополі закінчення цих робіт. У 1849 р. в зв'язку з хворобою він змушений був просити про призначення на посаду, на якій йому б дозволило працювати його слабке здоров'я. 3 квітня 1849 р. його призначили членом Адміралтейств-Ради, а в 1852 р. присвоїли чин адмірала. У 1854 р., незабаром після святкування 50-річчя перебування в офіцерських чинах, О.П.Авінов помер у Петербурзі.

Література і джерела

1. Авинов Александр Павлович // Военная энциклопедия / Под ред. В.Ф.Новицкого. – СПб.: Т-во И.Д.Сытина, 1911. – С. 49-50.
2. Авинов А.П. // Энциклопедия военных и морских наук / Под гл. ред. генерал-лейтенанта Г.А.Леера. – СПб.: Тип. В.Безобразова, 1883. – Т. 1. – С. 11-12.
3. Морской кадетский корпус. Краткий исторический очерк с иллюстрациями / Сост. Генерал-майор А.Кротков. – СПб.: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1901. – С. 112,129.
4. Головачов В.Ф. История Севастополя как русского порта. – СПб., 1872. – С. 255, 256.

- 260
5. Ливанов Ф.В. Севастополь до Крымской войны и после оной. Историческое описание. Составлено и издано для путешественников. – М.: Современные известия, 1874. – С. 25.

Додаток Б.12

Хрущов Степан Петрович
адмірал
(? – 25 жовтня 1865)

Степан Хрущов 2 березня 1800 р. вступив до Морського корпусу кадетом. У 1806 р. став гардемариним, у 1809 р. – мічманом. Гардемарин Хрущов 1806 р. відправився на фрегаті “Легкий” з Кронштадта в Корфу, потім крейсирував в Адріатичному морі, перейшов на Трієстський рейд і у 1810 р. після довгих мандрів повернувся до Петербурга. Хрущов продовжив свою службу на кораблі “Храбрый” в ескадрі адмірала Тета, плавав біля берегів Англії, Голландії і Франції. Він брав участь у десантах на Голландський берег, за що від англійського уряду отримав письмову подяку.

29 квітня 1813 р. Степан Хрущов одержав перший офіцерський чин – лейтенанта. У 1815-1817 рр. він командував зафрахтованим судном і перевозив порох із Кронштадта в Ревель. У 1817 р. його відрядили в Устюжну за рекрутами. Після виконання цього доручення Хрущов проводив тендер “Зефир” від Петербурга до Кронштадта. До 1821 р. служив у Петербурзі в порту, в цьому ж році з’явилась можливість здійснити кругосвітнє плавання на Камчатку разом з капітаном 1-го рангу Тулуб’євим. Подорож тривала більше трьох років. Під час цього плавання Хрущов з 1822 р. сам командував шлюпом “Аполлон”. 30 серпня 1824 р. Хрущову присвоїли чин капітан-лейтенанта. 12 грудня цього ж року за кругосвітню подорож йому достроково присвоїли чин капітана 2-го рангу, нагородили подвійним жалуванням і подвійною кампанією.

З 1826 р. Степан Хрущов командував фрегатом “Константин” в ескадрі контр-адмірала графа Гейдена, на ньому ж брав участь в Наваринській битві (1827 р.) За хоробрість, виявлену в битві, його нагородили орденами св. Анни 2-го ступеня, французьким – св. Людовика і англійським – Бані.

На кораблі “Азов” С.Хрущов брав участь у блокаді Дарданелл, з 1832 р. він вже служив на кораблі “Память Азова” і здійснював переходи з Архангельська до Кронштадта. 1 січня 1829 р. Степану Хрущову присвоїли чин капітана 1-го рангу, а 16 січня 1834 р. – контр-адмірала. Контр-адмірал С.Хрущов мав свій прапор на фрегаті “Беллона” і командував загonom з 8 фрегатів. У такому складі він супроводжував нідерландського принца від Кронштадта до Дагерорда. З 1835 р.

С.Хрущов командував кораблями “Лейпциг” і “Полтава” та крейсерував в Балтійському морі.

У 1838 р. його призначили начальником штабу Чорноморського флоту. Перебуваючи на цій посаді, він плавав між Чорноморськими портами, брав участь в десанті на східний берег Чорного моря на кораблі “Силистрия”. У 1842 р. Хрущов тимчасово виконував обов’язки головного командира Чорноморського флоту і портів. 6 грудня 1843 р. він став віце-адміралом. З 1843 р. до 1848 р. Хрущов послідовно командував фрегатами “Флора”, “Кагул”, кораблем “Дванадцять Апостолов”.

3 квітня 1849 р. Степана Хрущова призначили командиром Севастопольського порту і виконуючим обов’язки військового губернатора міста. Цю посаду він обіймав до 30 березня 1852 р., коли його призначили членом Адміралтейств-Ради. З 1854 р. Хрущов продовжив свою службу на посаді головного командира Архангельського порту і військового губернатора міста. 27 березня 1855 р. він став повним адміралом. За віддану службу Вітчизні й імператору С.Хрущова нагородили табакеркою з портретом царя. Невдовзі Хрущов серйозно захворів. 21 жовтня 1857 р. йому довелось звільнитися з посади, але він залишався членом Адміралтейств-Ради. У 1858 р. С.П.Хрущов отримав вищу нагороду Російської імперії – орден св. Олександра Невського.

Література і джерела

1. 1. Общий морской список. Ч. VIII. – СПб., 1894. – С. 410-413.
2. 2. Ливанов Ф.В. Севастополь до Крымской войны и после оной. Историческое описание. Составлено и издано для путешественников. – М., 1874. – С. 25.
3. 3. Головачов В.Ф. История Севастополя как русского порта. – СПб.: Издание Севастопольского отдела на политехнической выставке, 1872. – С. 255-256.
4. 4. Кротков А. Морской кадетский корпус. – СПб., 1901. – С. 129.
5. 5. Скаловский Н. История Новороссийского края. Ч. II. – Одесса, 1838. – С. 432.
6. 6. Русский архив. – 1902. – № 3. – С. 442.

Додаток Б.13

Розен Федір Федорович

генерал-лейтенант

(? – ?)

Про Ф.Ф.Розена відомості практично відсутні. Лише “Новороссийский календарь” сповіщає, що він був тимчасовим військовим губернатором і комендантом Севастополя в 1840 (1839 ?) – 1842 рр.

Література і джерела

1. Новороссийский календарь на 1840 год. – Одесса, 1839. – С. 105.
2. Новороссийский календарь на 1841 год. – Одесса, 1840. – С. 211-212.
3. Новороссийский календарь на 1842 год. – Одесса, 1841. – С. 231.

Станюкович Михайло Миколайович
адмірал
(? – 29 грудня 1869)

М.М.Станюкович ще хлопчиком вирішив пов'язати своє життя з морем. 12 травня 1797 р. він вступив у Морський кадетський корпус. Гардемарином ходив на фрегатах “Венус” і “Счастливый” від Кронштадта до Карлсони і Копенгагена. У 1803 р. він був відраджений до Англії, де служив на флоті волонтером. На суднах англійського флоту крейсував у Середземному й Адріатичному морях, Атлантичному океані.

1 березня 1810 р. йому присвоїли чин лейтенанта. Незабаром він повертається до Петербурга і розпочинає свою службу на Балтійському флоті. Командував спочатку тендером “Мураха” (1811 р.), потім канонерськими човнами (1812 р.), бригом “Соболь” (1813-1815 рр.), фрегатом “Архипелаг” (1815 р.). У 1813 р. брав участь у Троекратному бою під Вексельмюнде, за що був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня з бантом.

У 1816 р. за 18 морських кампаній М.Станюкович був нагороджений орденом св. Георгія 4-го класу. З 1817 р. він служить на Чорноморському флоті, де з 1817 р. по 1826 р. командує бригом “Мингрелия” і шлюпом “Диана”. 19 травня 1818 р. йому присвоїли черговий чин капітан-лейтенанта.

М.Станюкович у 1826-1829 рр. здійснив кругосвітню подорож з Кронштадта до берегів Камчатки. В наступні роки він командував кораблями: транспортом “Двина” (1831 р.), на якому у 1835 р. зробив перехід з Архангельська до Кронштадта; кораблем “Великий князь Михайл” крейсував у Дагерорда (1836 р.); на кораблі “Екатерина ІІ” і фрегаті “Бургас” (1837 р.) крейсував біля абхазьких берегів, на цих же кораблях мав свій прапор.

У 1836 р. М.Станюкович був нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ступеня. 1 січня 1837 р. він одержав звання контр-адмірала і був призначений командиром 2-ї бригади 4-ї флотської дивізії. Весь наступний рік М.Станюкович перевозив війська із фортеці Шапсухо до гирла р. Целіс, а потім крейсував у Керченській протоці і біля берегів Севастополя.

1 січня 1839 р. він був призначений командиром 5-ї флотської дивізії. На кораблях “Султан-Махмуд” і “Силистрия” ходив біля кавказьких берегів, де вів бойові дії проти горців. 25 травня 1839 р. він був

нагороджений орденом св. Володимира 3-го ступеня за відвагу у бойових діях проти горців при зайнятті Субагії.

З 1840 р. по 1852 р. М.Станюкович щорічно крейсирував по Чорному морю біля берегів Абхазії. Мав свій прапор на кораблях “Три ієрарха”, фрегаті “Агатопол”, “Султан-Махмуд”, “Три Святителя”, корветі “Ифигения”.

У 1840 р. одержав орден св. Станіслава 1-го ступеня, у 1845 р. – орден св. Анни 1-го ступеня, у 1850 р. – орден св. Володимира 2-го ступеня.

30 серпня 1848 р. М.Станюковича призначили начальником дивізії і присвоїли звання віце-адмірала. А 30 березня 1852 р. він був призначений командиром Севастопольського порту і виконуючим обов’язки військового губернатора в Севастополі. У цей час М.Станюкович не розстається з морем, має свій прапор на кораблі “Париж” і крейсирує біля берегів Севастополя.

У 1853 р. М.Станюковича нагородили орденом Білого Орла, а на наступний рік йому була подарована діамантова табакерка з портретом імператора. 27 березня 1855 р. М.Станюкович залишив свою посаду в Севастополі і став членом Адміралтейств-Ради, а 26 серпня 1856 р. йому присвоїли звання повного адмірала.

У 1862 р. М.Станюкович був нагороджений однією з вищих нагород Російської імперії – орденом св. Олександра Невського. Заслужив він і фінансову винагороду: оренду по 1500 руб. на рік, якою адмірал користувався з 1855 р. до самої смерті. М.Станюкович помер 29 грудня 1869 р. Ім’я цього адмірала найчастіше згадують поруч з ім’ям його сина Костянтина, який залишив морську службу ще молодим і згодом став знаменитим російським письменником. Його твори, в основному, присвячені морю і морякам.

Література і джерела

1. Общий морской список. Ч. VIII. – СПб., 1894. – С. 245-247.
2. Морской кадетский корпус. Краткий исторический очерк с иллюстрациями / Сост. Ген.-майор А.Кротков. – СПб., 1901. – С. 129.
3. Головачев В.Ф. История Севастополя как русского порта. – СПб., 1872. – С. 256.
4. Ливанов Ф.В. Севастополь до Крымской войны и после оной. Историческое описание. Составлено и издано для путешественников. – М.: Современные известия, 1874. – С. 35.
5. Список чинам морского ведомства на 1855 г. – СПб., 1855. – С. 19.
6. Список чинам морского ведомства на 1856 г. – СПб., 1856. – С. 16.
7. Новороссийский календарь на 1855 год. – Одесса, 1854. – С. 292.
8. Русский архив. – 1902. – № 3. – С. 442.
9. Лазарев М.П. Документы. Т. II. – М., 1955. – С. 633.
10. Памятная книжка Морского ведомства на 1861 год. – СПб., 1861. – С. 174.
11. Рерберг П.Ф. Альбом „Севастопольцы”. Вып. 2. – СПб., 1904. – Л. 1-1.
12. Вильчинский В.Г. К.М.Станюкович. – М.; Л., 1963. – С. 9.
13. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1260, арк. 7.

Нахімов Павло Степанович
адмірал
(1802 – 30 червня 1855)

Павло Степанович Нахімов народився в сім'ї Степана Михайловича і Феодосії Іванівни Нахімових у 1802 р. Батько, дворянин с. Городка Вяземського повіту Смоленської губернії, після 1812 р. був предводителем дворянства. Всі п'ятеро дітей, що вижили, а було їх в сім'ї одинадцять, виховувались в Морському кадетському корпусі. Нахімов вступив до нього 3 травня 1815 р.

У 1815-1817 рр., в період свого перебування в корпусі, він здійснював практичні плавання по Балтійському морю на бригах "Симеон и Анна" і "Феникс". 9 лютого 1818 р. Нахімова випустили з корпусу в чині мічмана. Два роки він провів в Петербурзькому порту. У 1820 р. плавав на тендері "Янус" в Балтійському морі під командуванням Ахлестишова. У 1821 р. Нахімов суходелом відправився до Архангельська, але невдовзі йому довелося повернутися до Петербурга. Його призначили на фрегат "Крейсер", який у складі загону кораблів мав доставити вантаж на Камчатку і в колонії Російсько-Американської компанії. Подорожжю керували Михайло Петрович та Андрій Петрович Лазареви. 17 серпня 1822 р. кораблі вийшли із Кронштадта. По дорозі російські моряки завітали в Копенгаген, Портсмут, Санта-Крус, Ріо-де-Жанейро, обігнули миси Горн, Доброї Надії і Австралію. 18 квітня 1823 р. через канал д'Антрекасто кораблі увійшли на Гобарт-Таунський рейд, де екіпажі відпочивали до 9 липня. Через місяць місія прибула до о. Таїті, звідки фрегат "Крейсер", на якому мандрував П.Нахімов, відправився до Новоархангельська. Там фрегат поступив у розпорядження головного управителя колоній. Взимку 1823 р. П.Нахімов на "Крейсері" відвідав Сан-Франциско, а на зворотному шляху російські кораблі зробили зупинку в Бразилії. У 1823 р. Нахімову присвоїли чин лейтенанта, а за виконання місії нагородили орденом св. Володимира 4-го ступеня. Кораблі повернулися в Кронштадт 5 серпня 1825 р., та Нахімов і не думав відпочивати. Він відправився в Архангельськ.

У 1826 р. П.Нахімов поступив на корабель "Азов" під командування М.П.Лазарева. "Азов" разом з іншими російськими кораблями

8 жовтня 1827 р. взяв участь у Наваринській битві. Вони билися проти супротивника, вп'ятеро сильнішого, і за чотири години розгромили більше шістдесяти турецьких і єгипетських суден. “Азов” потопив два великих фрегати і корвет, спалив 80-гарматний корабель і двопалубний фрегат, на якому знаходився головнокомандуючий турецьким флотом. На відзнаку за участь у Наваринській битві П.С.Нахімов отримав орден св. Гергія 4-го класу і чин капітан-лейтенанта.

У 1828 р. П.С.Нахімов на “Азові” плавав біля Архіпелага, а у 1829 р. його призначили командиром 16-гарматного корвета “Наварин”. 1830-1831 рр. Нахімов крейсерував по Балтійському морю. Цілий рік (1832 р.) він працював членом комітету, заснованого з метою запобігання поширенню холери в Петербурзі. Потім Нахімов наглядав за будівництвом фрегата “Паллада” на Охтенській верфі. У 1834 р. він вже крейсерував на цьому фрегаті в Балтійському морі.

Невдовзі його переводять на Чорноморський флот і призначають командиром корабля “Силистрия”. У 1834 р. його підвищують в капітани 2-го рангу. Нахімов усі свої зусилля спрямовував на виконання службових обов'язків, зневажаючи на своє здоров'я. Хвороба розвинулась до такої міри, що у 1838 р. йому довелося залишити службу і поїхати лікуватися в Берлін. Повернувся він на флот тільки через два роки. У 1840 р. на “Силистрию” перевозив сухопутні війська і брав участь в десанті на р. Туапсе і Псезуапє.

У 1841-1845 рр. він крейсерував в Чорному морі, допомагав російській армії у воєнних діях проти горців, за що його нагородили орденом св. Володимира 3-го ступеня. Наприкінці 1845 р. Нахімов став контр-адміралом і командиром 1-ї бригади 4-ї флотської дивізії. У 1846-1852 рр. він командував майже десятма загонами суден. Як відмічають біографи Нахімова, саме в цей період він досконало вивчив “примхливе Чорне море”. Протягом 38 років П.С.Нахімов здійснив 32 морські кампанії, побував майже на всіх морях планети, пройшов всі види морської служби від практичного крейсерства до великих битв, що вирішували долю народів. Але доля цим тільки готувала його до головних героїчних вчинків.

У вересні 1852 р. Нахімов отримав чин віце-адмірала і наказ охороняти південні кордони імперії, крейсеруючи між Кримом і Анатолією. У 1853 р. російські кораблі під командуванням Нахімова здійснили безпрецедентний десант: повну піхотну дивізію в 16000 чоловік з двома батареями і повним артилерійським парком висадили без найменших втрат в Сухум-Кале і Анакрії. За цю операцію Нахімова нагородили орденом св. Володимира 2-го ступеня. Довгі місяці кораблі Нахімова охороняли кордони імперії, відшукували турецький флот в

266.
неспокійному осінньому Чорному морі. 16 листопада ескадра Нахімова знайшла загін турецьких кораблів, розташований на Синопському рейді. Дочекавшись ескадру Новосільського, Нахімов 18 листопада 1853 р. наказав вступити в бій з турецьким флотом. До п'ятої вечора весь турецький флот було знищено: спалено 13 суден і вбито 3000 турок. В полон взяли командуючого турецькою ескадрою адмірала Осман-пашу і двох командирів турецьких фрегатів. З російської сторони загинуло 38 моряків і 236 було поранено. За синопську перемогу П.С.Нахімова нагородили орденом св. Георгія 2-го ступеня.

У 1854-1855 р. П.С.Нахімов обороняв Севастополь: спочатку очолював захисників на південній стороні, а потім очолив всю оборону і був військовим губернатором міста. 13 січня 1855 р. за заслуги під час оборони Севастополя імператор нагородив Нахімова орденом Білого Орла, а 27 березня пожалував хороброго моряка в адмірала. 28 червня на Корнілівському бастіоні П.С.Нахімов був поранений штуцерною пулею в голову, а через два дні помер. Нахімова поховали в Севастополі поряд з його товаришами і колегами М.П.Лазарєвим та В.О.Корніловим.

Література і джерела

1. Общий морской список. Ч. VII. – СПб., 1893. – С. 587-590.
2. Материалы для истории Крымской войны и обороны Севастополя. Вып. 1. – СПб., 1871. – С. 19-33.
3. Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград: Книжное изд-во, 1990. – С. 155-164.

Додаток Б.16

Новосільський Федір Михайлович адмірал (1808 – 8 листопада 1892)

Ф.М.Новосільський народився у Твері в стародавній дворянській родині. У 1818 р. слідом за старшим братом, згодом відомим мандрівником, вступив до Морського кадетського корпусу. Закінчив його з відзнакою у 1823 р. і був випущений у чині мічмана для продовження служби в екіпажі Балтійського флоту. Протягом п'яти років плавав на різних кораблях, на практиці освоюючи морську науку. У 1828 р. удостоївся звання лейтенанта, а з початком російсько-турецької війни був переведений на Чорноморський флот. Тут його призначили на 18-гарматний бриг “Меркурий”, яким командував капітан-лейтенант А.І.Казарський. У травні 1829 р. Новосільський брав

участь у героїчному бою з двома турецькими лінійними кораблями. Командуючи артилерією „Меркурия”, Федір Михайлович організував успішні дії канонірів бригаи, які привели до перемоги над супротивником, що мав десятикратну перевагу. За безприкладну хоробрість Новосільському присвоїли звання капітан-лейтенанта, нагородили орденом св. Володимира 4-го ступеня з бантом. По велінню Миколи I у фамільний герб відважного моряка було „внесене зображення пістолета, яким вирішено було підірвати бриг у випадку неможливості піти від ворога”. У тому ж році Федір Михайлович на фрегаті “Поспешный” крейсерував у Босфорі, потім на фрегаті “Флора” брав участь у боях під фортецями Агаполь і Інада. Будучи старшим офіцером на лінійному кораблі “Императрица Екатерина II”, у 1833 р. у складі флотилії знаходився в Константинопольській протоці “для допомоги Оттоманській Порті проти египетського паши”, за що одержав орден св. Анни 3-го ступеня і золоту турецьку медаль.

У 1834 р. Новосільський очолив екіпаж прославленого бригаи “Меркурий”. На ньому він брав участь у бойових діях біля східних берегів Чорного моря, придушуючи опір горців. У січні 1838 р. йому присвоїли чин капітана 2-го рангу. З 1839 р. до 1848 р. служба Новосільського була пов’язана з лінійним кораблем “Три Святителя”. Командуючи екіпажем, він швидко вивів свій корабель в число кращих у дивізії по бойовій підготовці і дисципліні. Будучи людиною високогуманною, Федір Михайлович став єдиним командиром на флоті, що скасував тілесні покарання нижніх чинів. За це він здобув популярність у всьому російському флоті і користувався глибокою повагою у підлеглих. У 1840 р. йому присвоїли чин капітана 1-го рангу, у 1849 р. – контр-адмірала. За „вислугу 25 років в офіцерських чинах” Новосільського нагородили орденом св. Георгія 2-го класу. Незабаром його призначили командиром однієї з бригад 5-ї флотської дивізії. Наступні три роки, маючи свій прапор на фрегаті “Флора”, він щорічно проводив крейсерство кораблів у Чорному морі. За успішні плавання удостоївся ордена св. Володимира 3-го ступеня, а в червні 1853 р. одержав призначення командиром 4-ї флотської дивізії. Після перенесення прапора на знайомий йому корабель “Три Святителя” Федір Михайлович у тому ж році висадив десант військ в Анакрії, після чого плавав у Чорному морі для пошуку ворожих суден.

18 листопада 1853 р., очолюючи ескадру в складі трьох 120-гарматних лінійних кораблів і фрегата, Новосільський разом з ескадрою віце-адмірала П.С.Нахімова розгромили турецький флот у Синопській битві. За свій подвиг він удостоївся звання віце-адмірала і ордена св. Георгія 3-го класу.

Під час оборони Севастополя Федір Михайлович спочатку командував загonom кораблів по захисту рейду від нападів англо-французької ескадри, а потім “був начальником 2-го відділення оборонної лінії”. Після загибелі П.С.Нахімова його призначили Севастопольським військовим губернатором. За успіхи в бойових діях Новосільського нагородили орденом св. Володимира 1-го ступеня. Кримську війну він закінчив начальником військ гарнізону міста Миколаєва. У жовтні 1855 р. його відкликали в Петербург, і незабаром він став головним командиром Кронштадтського порту і військовим губернатором Балтійської цитаделі.

Командуючи новим флотом, Новосільський брав саму активну участь у модернізації, будівництві і випробуваннях перших броненосних кораблів. Завдяки зусиллям досвідченого моряка в Кронштадті виникли сучасні військово-морські навчальні заклади, де матроси оволодівали новою технікою, устаткуванням, оснащенням. За “зразкове піклування й успіхи” імператор Олександр II нагородив Федора Михайловича табакеркою зі своїм портретом, а також землями в Самарській губернії. На прохання Новосільського в травні 1862 р. його направляють за кордон, де він знайомиться з кораблебудуванням на європейських верфях. Повернувшись на рідну землю, він представляє морському відомству детальну доповідь, у якій робить аналіз побаченого за кордоном.

У 1863 р. Федора Михайловича призначають генерал-ад’ютантом імператорського двору і присвоюють звання адмірала. Через три роки він стає членом Державної ради, його груди прикрасили хрест “За Кавказ” (1864 р.), датський орден Данеброга 1-го ступеня (1867 р.), ордени св. Олександра Невського “з діамантами” (1870 р.), св. апостола Андрія Первозванного (1873 р.). Проживши довге життя, тісно пов’язане з військовим флотом, адмірал Новосільський помер 8 листопада 1892 р. у Петербурзі.

Література і джерела

1. Кротков А. Морской кадетский корпус. – С. 129.
2. Федор Михайлович Новосільський // Морской сборник. – М.: Красная звезда, 1994. – № 5. – С. 32.
3. Казарский А.И. Сборник документов и материалов под общей редакцией контр-адмирала С.С.Рыбака / Сост. М.В.Макаревич, З.П.Богоявленская. – Севастополь: Музей Краснознаменного Черноморского флота, 1997. – С. 56.
4. Материалы для истории Крымской войны и обороны Севастополя. Вып. 3. – СПб., 1872. – С. 23-28.

Юхарін Павло Матвійович
адмірал
(1797 – 3 січня 1876)

У 1811 р. П.М.Юхарін вступив кадетом в Морський корпус. 18 лютого 1816 р. він став мічманом. Служив на бризі “Феникс”, кораблях “Мироносець”, “Принц Густав”, “Берлін” на Балтійському флоті. 22 квітня 1821 р. одержав перший офіцерський чин лейтенанта. В наступні роки на фрегатах “Тектор”, “Вестовой”, “Ольга”, кораблях “Иезекиил”, “Кульм” здійснював переходи з Архангельська в Кронштадт, крейсирував в Балтійському морі. 23 червня 1831 р. він став капітан-лейтенантом. Наступні три роки П.Юхарін командував люгером “Стрельна” у Фінській затоці.

У 1836 р. Юхаріна перевели з Балтійського флоту в Чорноморський. Тут він командував корветом “Ифигения”. У 1837-1838 рр. на ньому брав участь в абхазській експедиції. За хоробрість, виявлену під час висадки десанта на р. Шапсухо, Юхаріна було нагороджено орденом св. Володимира 4-го ступеня з бантом. Наступні два роки разом з “Ифигенией” та її командою П.Юхарін знаходився в розпорядженні грецької місії в Архіпелазі.

18 січня 1839 р. Юхаріна представили до капітана 2-го рангу, а 11 квітня 1843 р. – до капітана 1-го рангу. В ці роки він командував фрегатами “Агатопол”, “Флора”. На “Флорі” у 1848 р. під флагом віце-адмірала Літке Юхарін плавав разом з генерал-адміралом Костянтином Миколайовичем, який оцінив хоробрість і талант морського офіцера. Юхаріна нагородили орденом св. Анни 2-го ступеня та діамантовим перстнем з вензелевим зображенням великого князя.

У 1846-1851 рр. Юхарін командував кораблем “Силистрия”. 6 грудня 1851 р. його представили до контр-адмірала і призначили командиром 1-ї бригади 5-ї флотської дивізії. В наступні роки він мав свій прапор на фрегаті “Кагул”, кораблях “Три Ієрарха” та “Святослав”.

Обидва брати Юхаріни, Павло Матвійович та Яків Матвійович, брали участь в Кримській війні. Яків Матвійович командував загоном кораблів, які захищали Миколаїв, і першою батареєю, влаштованою для захисту міста, з 1855 р. керував морськими батальйонами, сформованими з рекрутів запасних рот, і перев’язочними пунктами. Павло Матвійович захищав Севастополь. “Хоробрістю і витримкою... слугував прикладом під

270
час бомбардування Севастополя англо-французькими військами і флотом”. 6 грудня 1854 р. Павла Юхаріна нагородили орденом св. Анни 1-го ступеня за участь у захисті Севастополя.

Жоден з друкованих джерел не має відомостей про діяльність П.М.Юхаріна на посаді Севастопольського військового губернатора. Підтвердження цього факту існує лише в документах держархівів м. Севастополя та Миколаївської області. 24 червня 1856 р. Юхарін вступив у відправлення посад командира Севастопольського порту і військового губернатора міста. Він передавав управління Ф.Д.Бартеневу, а потім знов заступив на цю посаду.

За даними “Общего морского списка” після війни П.Юхарін був командиром 1-ї, а потім 3-ї бригади 4-ї флотської дивізії (призначений, відповідно, 27 липня 1855 р. і 1 жовтня 1855 р.), а 20 грудня 1856 р. після ліквідації бригад призначений “перебувати” при дивізіях Чорноморських флотських екіпажів. Це ж джерело повідомляє, що Павло Матвійович займався підняттям затоплених кораблів в Севастополі, за що був нагороджений діамантовим перснем. 28 грудня 1859 р. йому присвоїли чин віце-адмірала. З невідомих причин П.Юхарін у 1859 р. пішов у відставку, але 5 жовтня 1870 р. він знову поступив в Чорноморську гребну флотилію. 28 березня 1871 р. він став повним адміралом. Помер Павло Матвійович 3 січня 1876 р., похований на старому міському цвинтарі в Миколаєві.

Джерела і література

1. Общий морской список. Ч. VIII. – СПб., 1894. – С. 564-566.
2. Митковская Т.С. Юхарин Павел Матвеевич // Николаевцы: Энциклопедический словарь. – Николаев, 1999. – С. 368.
3. Фещенко Е.И. Юхарин Яков Матвеевич // Николаевцы: Энциклопедический словарь. – Николаев, 1999. – С. 368-369.
4. Левченко Л.Л. Вплив Кримської війни (1853-1856 рр.) на розвиток Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства // IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. – Миколаїв: Атол, 2002. – С. 77.
5. Державний архів м. Севастополя, МкФ № 978 (Документи про призначення П.М.Юхаріна на посаду виконуючого обов’язки військового губернатора м. Севастополя), 979 (Листування П.М.Юхаріна і О.І.Панфілова), кадри 160-166.
6. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2359, арк. 1-3.
7. Вице-адмирал Корнилов. Документы. – М., 1947. – С. 324.

Бартенєв Феодосій Дмитрович
контр-адмірал
(? – ?)

Морській справі Ф.Д.Бартенєв, як і інші російські моряки, навчався в Морському кадетському корпусі в Петербурзі. Гардемарином плавав в Балтійському морі. 30 грудня 1826 р. йому присвоєно чин лейтенанта. 8 жовтня 1827 р. у складі ескадри адмірала Гейдена він брав участь у Наваринській битві. За хоробрість був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня з бантом.

У 1829 р. Ф.Д.Бартенєва перевели на Чорноморський флот. Він служив в Одесі при Новоросійському генерал-губернаторі графі М.С.Воронцові. Командував зафрахтованими купецькими кораблями, перевозив провіант в Румелію, потім на кораблі “Пимен” крейсирував біля румелійських берегів і перевозив десантні війська з Румелії до чорноморських портів Болгарії. У 1831 р. на фрегаті “Архипелаг” Бартенєв ходив між Очаковом і Севастополем. З 1833 р. до 1836 р. на кораблі “Пимен” знову перевозив десантні війська і крейсирував в Чорному морі, потім командував люгером “Поти”, крейсирував біля берегів Абхазії та займав брандвахтовий пост біля Феодосії.

13 квітня 1837 р. Ф.Д.Бартенєв одержав чин капітан-лейтенанта, 7 квітня 1846 р. – капітана 2-го рангу, 3 квітня 1849 р. – капітана 1-го рангу. За цей період він командував фрегатами “Бургас” і “Мессемврия”, кораблями “Чесма” і “Храбрый”, бригом “Паламед”. Щорічно він плавав у Чорному морі і виконував різні завдання. 7 квітня 1846 р. за 18 морських кампаній Бартенєв був нагороджений орденом св. Георгія 4-го класу.

Бартенєв брав участь у Кримській війні. 11 грудня 1854 р. він виявив небувалу хоробрість під час бомбардування Севастополя французькими військами, за що був нагороджений орденом св. Володимира 3-го ступеня з мечами. 15 червня 1855 р. Бартенєву присвоїли чин контр-адмірала, в цей же день його призначили командиром 2-ї бригади 4-ї флотської дивізії. Через рік (30 липня 1856 р.) його призначили севастопольським комендантом і виконуючим обов'язки військового губернатора. 26 травня 1858 р. Бартенєв звільнився зі служби.

Література і джерела

1. Общий морской список. Ч. VI. – СПб., 1892. – С. 372-374.

**Мессер Петро Фомич
віце-адмірал
(? – 28 лютого 1864)**

П.Ф.Мессер розпочинав свою морську кар'єру на англійському флоті і на російську службу потрапив вже мічманом у травні 1821 р. Плавав на різних суднах, виконував різні доручення, навіть їздив в Чернігівську губернію за рекрутами. 6 грудня 1827 р. Петро Мессер отримав чин капітан-лейтенанта. В наступному році як флаг-офіцер на кораблі “Император Франц” брав участь у штурмі Анапи і Варни. За хоробрість, виявлену при захопленні Варни, П.Мессера нагородили золотою шаблею. Весь 1828 р. і наступний 1829 р. він командував бригам “Пегас”, потім кораблем “Императрица Мария”. На останньому брав участь у захопленні Інади і Мідії. У 1833 р. на кораблі “Чесма” П.Мессер перевозив десантні війська у Феодосію, крейсував в Чорному морі. У 1834-1836 рр. він командував корветом “Сизополь” і одночасно сухумським загоном транспортних суден. З 28 березня 1836 р. П.Мессер – капітан 2-го рангу, з 26 березня 1839 р. – капітан 1-го рангу. У 1837-1841 рр. він командував фрегатом “Тенедос” і кораблем “Память Евстафия” і виконував доручення в абхазькому районі. П.Мессер отримав численні нагороди за хоробрість, виявлену в боротьбі з горцями, в тому числі діамантову каблучку, орден св. Анни 2-го ступеня. З 1842 р. до 1844 р. П.Мессер командував 36-м флотським екіпажем в Севастополі, з 1846 р. по 1848 р. – кораблем “Ростислав”. 6 лютого 1848 р. Мессер отримав чин контр-адмірала. 6 грудня 1849 р. його призначили командиром 3-ї і 4-ї флотських дивізій. З 1850 р. він знову командував кораблем “Ростислав” і майже весь час проводив в Чорному морі.

З 1 червня 1853 р. Мессер обіймав посаду командира дунайських портів і Дунайської флотилії. В цьому ж році він бився з турецьким флотом під Ісакчею. 15 вересня 1855 р. П.Мессер отримав чин віце-адмірала, тримав свій прапор на шхуні “Скучная” і весь час проводив на ізмаїльському рейді.

30 липня 1856 р. Мессера призначили командиром Севастопольського порту. 7 березня 1860 р. його звільнили з посади і зарахували до резерву. 28 лютого 1864 р. П.Ф.Мессер помер.

Література і джерела

1. Общий морской список. Ч. VII. – СПб., 1893. – С. 520-521.

Вукотич Петро Маркович
віще-адмірал
(? – 1862(?))

Петро Вукотич вступив в Морський кадетський корпус 23 грудня 1810 р. У 1816 р. мічмана Вукотича направили на службу в Чорноморський флот, і він крейсирував на фрегаті “Спешный” біля мінгрельських берегів. З 1817 р. до 1822 р. Вукотич служив на фрегаті “Або”, потім командував транспортом “Кит”, плавав в Чорному і Азовському морях. 22 квітня 1821 р. йому присвоїли чин лейтенанта. З 1823 р. до 1828 р. Вукотич служив на фрегаті “Евстафий”, охті “Утеха”, транспорті “Змея”, командував катером “Сокол”. На цих кораблях він крейсирував в Чорному морі, конвоював транспортні флотилії від Миколаєва до Сухум-Кале. У 1828 р. Вукотич на “Соколе” зіткнувся з турецькими кораблями біля Анапи. Команди вступили в бій. Російські моряки під командуванням Вукотича розбили одне турецьке судно, а друге взяли в полон. За це П.Вукотича нагородили орденом св. Георгія 4-го класу. В цьому ж році на кораблі “Париж” в чині флаг-офіцера при адміралі О.С.Греїгі П.Вукотич плавав з флотом до Варни. 30 вересня 1828 р. П.Вукотичу присвоїли чин капітан-лейтенанта, а в наступному році йому доручили важливе завдання: їхати кур’єром з Миколаєва до Петербурга, демонструвати перед імператором моделі суден. За виконання цього завдання він отримав діамантовий перстень.

З 1829 р. до 1837 р. П.Вукотич командував фрегатами “Эривань”, “Анна”, “Энос”, бригом “Полукс”, корветом “Сизополь”. За перевезення десанта в Феодосію Вукотича нагородили орденом св. Володимира 4-го ступеня, а від турецького султана – золотою шаблею. У 1837-1838 рр. на фрегаті “Энос” він брав участь у битвах з горцями на річках Соча, Туапсе, Шапсухо. Наступні три роки Вукотич командував кораблем “Три Иерарха” в ескадрі контр-адмірала Станюковича, перевозив десантні війська з Феодосії до східних берегів, брав участь у штурмі Туапсе і Псезуапє. До 1849 р. П.Вукотич командував кораблем “Ростислав” і плавав в Чорному морі. 6 грудня 1849 р. Вукотичу надали чин контр-адмірала і в той же день його призначили капітаном над Севастопольським портом. 29 червня 1852 р. він отримав нове призначення при 4-й флотській дивізії. За хоробрість в діях флоту біля східних берегів Чорного моря 10 лютого 1854 р. його нагородили орденом св. Володимира 3-го ступеня. 29 травня того ж року П.Вукотича призначили в свиту головного командира Чорноморського флоту, а 9 червня 1855 р. перевели на аналогічну посаду до головного командира Кронштадтсь-

274
кого порту. 30 серпня 1855 р. він отримав чин віце-адмірала. Чотири роки Вукотич служив начальником Чорноморських флотських екіпажів (1856-1860 рр.). За службу на цій посаді 13 травня 1858 р. його нагородили орденом св. Станіслава 1-го ступеня. Вищенаведені дані вилучені з “Общего морского списка”. Документи держархіву Миколаївської області свідчать, що Вукотич перебував на посаді флотського начальника в Севастополі і військового губернатора приблизно в 1857-1858 рр. Доказом цього факту служить листування Вукотича та Г.І.Бутакова про особовий склад канцелярії військового губернатора в Севастополі за березень 1857 р. 25 червня 1862 р. Петро Маркович Вукотич виключений зі списків як померлий.

Література та джерела

1. Общий морской список. Ч. VI. – СПб., 1892. – С. 577-579.
2. Вице-адмирал Корнилов. Документы. – М., 1947. – С. 312.
3. Картотека дореволюційного відділу музею героїчної оборони і звільнення Севастополя.
4. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2579, арк. 5-6 (Листування Вукотича та Г.І.Бутакова про особовий склад канцелярії військового губернатора в Севастополі за березень 1857 р.).

Додаток Б.21

Кислинський Петро Іванович адмірал (? – 1880(?))

П.І.Кислинський почав свою службу на флоті гардемарином Морського корпусу, куди він вступив 5 червня 1820 р. З 1823 р. Петро Іванович служив на Чорноморському флоті. 22 лютого 1828 р. він одержав чин лейтенанта. Потім ходив на транспорті “Утка”, бризі “Ганимед”, канонерському човні “Барсук” біля берегів Варни. П.Кислинський брав участь у морській битві під Варною, за що одержав свою першу нагороду – орден св. Анни 3-го ступеня “з бантом”. У 1829 р. він плавав на

кораблі “Пантелеймон”, брав участь у взятті Сизополя, розгромі ворожих кораблів у Фароській затоці, за що був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня “з бантом”.

У 1831-1832 рр. перейшов на фрегат “Эривань”, брав участь у взятті фортеці Геленджик, потім на бригу “Кастор” крейсерував біля абхазських берегів. Наступні два роки П.Кислинський провів на люгері

“Широкий” у Чорному і Мармуровому морях та в Архіпелазі. За хоробрість у бойових діях проти горців на річках Джуба і Пилада П.Кислинського нагородили золотою шаблею. Це була не єдина нагорода, яку П.Кислинський заслужив у боях з горцями.

Свою службу він продовжив на кораблі “Память Евстафия”. На ньому хоробрий офіцер брав участь у бою проти горців біля містечка Шапсухо. 18 січня 1839 р. П.Кислинський одержав звання капітан-лейтенанта. До 1842 р. він продовжував службу в Абхазії. У 1842 р. за 18 морських кампаній його нагородили орденом св. Георгія 4-го класу.

У 1844-1846 р. П.Кислинський командував корветом “Оливуца” в ескадрі віце-адмірала Літке, пізніше плавав з великим князем Костянтином Миколайовичем в Середземному морі. У 1846 р. Кислинський був нагороджений орденами св. Анни 2-го ступеня і неаполітанським св. Фердинанда.

У 1848 р. П.Кислинський повернувся на Чорноморський флот. Командував фрегатом “Кулевичи”, кораблем “Ягудиил”. 6 грудня 1849 р. одержав чин капітана 1-го рангу. Під час оборони Севастополя П.Кислинський був у чині капітана 1-го рангу. Він командував лінійним кораблем “Ягудиил”, а потім батареями на Пересипі. 6 грудня 1854 р. П.Кислинський нагороджений орденом св. Володимира 3-го ступеня за заслуги при обороні Севастополя. 20 липня 1855 р. він одержав звання контр-адмірала і фінансову винагороду в сумі 800 руб. у рік на 12 років. Два роки Кислинський командував 5-ю бригадою Чорноморської флотської дивізії.

Севастопольським комендантом і виконуючим обов’язки військового губернатора в Севастополі Петро Кислинський був призначений 26 травня 1858 р. Він оселився в Севастополі зі своєю дружиною А.І.Кислинською. Вона керувала благодійним театром зі шляхетних дівиць, флотських офіцерів і старих ветеранів. Вони давали вистави на імпровізованій сцені старого будинку, де раніше розташовувався севастопольський флотський начальник і військовий губернатор. На користь бідних А.І.Кислинська влаштувала лотереї дамських прикрас і різних виробів.

7 жовтня 1864 р. у Севастополі ліквідували посаду військового губернатора. Віце-адмірала П.Кислинського (це звання він одержав 1 січня 1864 р.) перевели на посаду севастопольського коменданта. На цій посаді він служив до 1873 р.

16 травня 1873 р. Севастопольські міські дума й управа за службу на користь міста і в зв’язку з 50-літнім ювілеєм нагородили П.Кислинського званням “Почесний громадянин м. Севастополя”.

276

Крім цієї воістину почесної нагороди, в цей період Кислинський був нагороджений орденами св. Станіслава 1-го ступеня “з мечами” (1862 р.), св. Анни 1-го ступеня “з мечами”(1866 р.), Білого Орла (1877 р.). 1 січня 1874 р. він одержав звання повного адмірала.

Дата смерті П.Кислинського невідома, 12 липня 1880 р. він виключений із списків чинів морського відомства як померлий.

Література і джерела

1. Общий морской список. Ч. VII. – СПб., 1893. – С. 245-247.
2. Государственный архив при Совете Министров Автономной Республики Крым, ф. 26, оп. 1, д. 25982, л. 2-3.
3. Закревский Н. Севастополь // Морской сборник. – СПб., 1863. – № 6. – С. 34.
4. Алтабаева Е. Коваленко В. Потомству в пример. – Симферополь: Таврида, 1999. – С. 190.
5. Рерберг П.Ф. Альбом “Севастопольцы”. Вып. 2. – СПб., 1904. – Л. 1-1.
6. Вильчинский В.Г. К.М.Станюкович. – М.; Л., 1963. – С. 9.

Додаток В

**Фрагмент листа адмірала М.А.Аркаса генерал-ад'ютанту
С.С.Лісовському.**

Італія, м. Сан-Ремо, січень 1879 р.*

“...Почти восемь лет, проведенных мною в звании Главного командира и военного губернатора г. Николаева, дают мне полное право сказать, что соединение этих обязанностей нисколько не обременительно, а ввиду общей пользы для морской части порта, для военной и для города, нужно даже желать, чтобы все управление и на будущее время было в одних руках...

Из числа восьми лет, два года, до введения нового городского положения, составляли непосредственное заведывание мое городом и его хозяйством, а два года, по случаю военного времени, город Николаев находился на военном положении, что требовало несравненно более трудов и спешных распоряжений; но, несмотря и на это, я подтверждаю свое убеждение, что губернаторские занятия нисколько не мешали специальным моим занятиям по морской части.

Мне весьма часто приходилось даже убеждаться на опыте, как много содействовало мне как Главному командиру, при хозяйственных действиях и заготовлениях порта, при найме необходимых мастеров, при случавшихся стачках между ними и при многих других случаях, имеющих отношение к городскому населению или необходимости полицейских распоряжений то, что я соединяю в себе власть и права, определенные военному губернатору, и как было бы тяжело и неприятно, если бы приходилось, не имея этого звания, прибегать каждый раз к городскому голове или к военному губернатору, полиции, коменданту и проч.

Следует также принять в соображение и то обстоятельство, что в Николаеве морское ведомство имеет в большом размере земельную собственность, здания, в большом числе разбросанные по всему городу, громадный порт, имеющий постоянные сношения с городом и жителями, большое преобладающее число морских команд и вообще служащих, размещенных по казармам и живущих в частных домах, адмиралтейских мастеровых, причиняющих всегда порту много тревог, в особенности в праздничные дни; разные воспитательные учреждения морского ведомства и проч. и проч. Все это, частью соприкасаясь к городскому управлению и хозяйству, и к губернаторскому надзору, несомненно велось бы всегда к неприятным столкновениям, не говоря уже о неизбежном, но вредящем делу соперни-

* Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас: Биографический очерк / Сост. А.И.Денисов. – Севастополь: Печ. в типографии Д.О.Харченко, 1887. – С. 261-267.

278
честву властей, что, конечно, отозвалось бы весьма дурно на интересах морского ведомства и на службе вообще...

Что же касается военной части, то только совмещение должностей дало мне возможность в минувшую войну очень много помочь скорой постройке Очаковских батарей, их вооружению, равно Николаевских, а также полным содействием ускорить производство минного заграждения, охранения его, равно делать разные устройства для защиты Николаева и иметь многое наготове для спасения Николаева в случае прорыва неприятельских судов у Очакова...

Соединение обязанностей главного командира и военного губернатора дало мне также возможность много помочь эвакуации и устроить размещение в городе и около города громадного числа больных, привозимых с театра войны, поделиться без вреда для морского ведомства имеемыми средствами и помещениями и своевременно изолировать и отстранить совершенно распространение заразительных болезней, а тем спасти город и с ним морские команды от страшной эпидемии, которой в то же время подверглись в значительной степени и другие города.

Не находя нужным вдаваться еще в большие подробности того, что было мною сделано полезного в минувшую войну через счастливое соединение обязанностей Главного командира и военного губернатора, я считаю не лишним упомянуть, что военный министр много раз выражал мне свою благодарность за успешное содействие, которое, еще раз повторяю, я мог оказывать только потому, что имел соединенные права.

Предместники мои, адмиралы Грейг, Лазарев и другие, имевшие в своем управлении, кроме громадного флота, и военное губернаторство городов Николаева и Севастополя, нисколько не стеснялись этим делом, несмотря на то, что им приходилось управлять непосредственно всем хозяйством обоих городов на прежнем основании; теперь городское самоуправление, действующее самостоятельно и отошедшее в прошлом году к Херсонской губернии на основании нового положения о самоуправлении посадов, принадлежащих прежде Черноморскому управлению, много вообще облегчило занятия Николаевского военного губернатора, и я положительно подтверждаю, что Главный командир может без всякого для себя труда, сосредоточив свою деятельность и внимание на управлении морской частью и флотом, который к тому же так невелик, иметь еще достаточно времени на занятия, с большой пользой, как военный губернатор города.

Что касается упоминаемой в записке неловкости подчинения Главного командира военному министру и министру внутренних дел, то

мне кажется, что подобное мелочное самолюбие не должно ²⁷⁹иметь места в службе Его Величества, если только Главный командир имеет целью быть ей полезным.

Определение, чтобы через каждые три года переменять Главных командиров, я нахожу также неправильным и даже весьма вредным делу...

...Я полагал бы в отношении Главного командира Черноморского флота не только не уменьшать его настоящей деятельности и прав, но, напротив, в случае военного времени следует подчинить ему район окрестностей Николаева по реке Бугу и Днепровскому лиману с батареями, включив заведывание и защиту Очакова и поручив ему отдельное самостоятельное командование на правах начальника отдельного корпуса войсками, назначенными для защиты этих мест и расположенными в Николаеве, Очакове и окрестностях...

Аркас”

Додаток Д

Таблиця 1

**Вартість експорту й імпорту товарів через Миколаївський порт
з 1862 р. до 1870 р. та кількість кораблів,
які здійснювали перевезення
[272, арк. 24-28]**

Роки	Експорт		Імпорт	
	Вартість вивезених товарів (в крб.)	Кількість кораблів, що відбули	Вартість ввезених товарів (в крб.)	Кількість кораблів, що прибули
1862	135723	10	4275	9
1863	264007	20	8610	20
1864	1733742	85	85820	86
1865	4304627	222	129777	214
1866	5805480	195	80475	190
1867	10831933	271	26992	268
1868	3524679	134	42956	135
1869	3571470	113	118403	111
1870	4685867	170	21196	165

Таблиця 2

**Зріст вантажообігу Миколаївського порту
по закордонному плаванню з 1877 до 1900 рр.
[408, с. 40, 80-85; 447, с. 2; 448, с. 2; 450, с. 37; 451, с. 8; 423, с. 96-97]**

Роки	Експорт (пудів)	Імпорт (пудів)	Весь вантажообіг (пудів)	Роки	Експорт (пудів)	Імпорт (пудів)	Весь вантажообіг (пудів)
1877	5889000	98000	5987000	1889	34668000	715000	35383000
1878	3355800	1142000	34700000	1890	37839000	336000	38175000
1879	33478000	1405000	34883000	1891	31250000	765000	32015000
1880	16500000	863000	17363000	1892	16524000	497000	17026000

Роки	Експорт (пудів)	Імпорт (пудів)	Весь вантажообіг (пудів)	Роки	Експорт (пудів)	Імпорт (пудів)	Весь вантажообіг (пудів)
1881	16924000	660000	17584000	1893	48569000	1406000	49975000
1882	13789000	251000	14040000	1894	87729000	1034483	88763693
1883	15620000	328000	15948000	1895	77860182	1338157	79198338
1884	17980000	521000	18501000	1896	69013140	2155082	71168222
1885	16876000	372000	17248000	1897	72926837	2554904	75481841
1886	14732000	560000	15292000	1898	59076425	1884257	60960686
1887	32668000	573000	33241000	1899	32894571	2521327	35415898
1888	48625000	877000	49502000	1900	30038023	814554	30852477

Таблиця 3

**Благодійні товариства Миколаївського військового
губернаторства на кінець XIX ст.***

№	Назва установи	Рік заснування	Примітки
1	Місьцеве управління Російсько-го товариства Червоного Хреста	1873	
2	Церковно-приходське попечительство при цвинтарній церкві	1885	
3	Церковно-приходське попечительство при скорботній церкві	1889	Утримувало богадільню.
4	Церковно-приходське попечительство при Олександрівській церкві	1890	

* ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 327, арк. 2-а – 3; ф. 230, оп. 1, спр. 972, арк. 2; спр. 11591, арк. 4, 9-10; спр. 11886, арк. 4; спр. 13130, арк. 20, 22, 39, 44; Обзор Николаевского военного губернатора за 1899 год. – С. 31-32; Соболев З.Г., Чистов В.П. Общество по устройству ночлежных домов и дешевых столовых // Матеріали ІІ Миколаївської обласної краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. Т. ІІ. – Миколаїв, 1997. – С. 113-114.

Продовження таблиці 3

№	Назва установи	Рік заснування	Примітки
5	Церковно-приходське попечительство при єдиновірській Різдва Богородиці церкві	1891	Утримувало приют і богадільню.
6	Попечительство при Грецькій Свято-Миколаївській церкві	?	
7	Миколаївське благодійне товариство	1845	Товариство засновано в Миколаєві з ініціативи дружини Миколаївського і Севастопольського військового губернатора М.П.Лазарева як Миколаївське жіноче благодійне товариство. Довгий час його головою була дружина Б.О. фон Глазенапа Емілія Антонівна, потім Софія Петрівна Аркас та Варвара Веніамінівна Пешурова. Утримувало приют для сиріт і людей похилого віку, видавало допомогу грошима і речами першої необхідності. У 1899 р. кількість опікуваних дорівнювала 390 чол. обох статей. Товариство утримувалося на грошові внески своїх членів, добровільні пожертвування, збори з благодійних акцій, допомогу Миколаївського міського управління. Загальна цінність нерухомості і майна товариства складала за звітом 1899 р. 111775 руб.
8	Товариство допомоги недостатнім особам, які прагнуть освіти	1874	Товариство засновано з метою надавати безкоштовну допомогу учням і студентам миколаївських навчальних закладів. Проводило благодійні концерти і вечірки. Почесними членами були представники родини Аркасів, Рено, Лукашевичів, Копитових.
9	Товариство по влаштуванню нічліжних будинків	1885	Перший нічліжний будинок відкритий в Миколаєві з ініціативи військового губернатора М.А.Аркаса у 1875 р., пізніше було відкрито ще два будинки. Загальна вмістимість 300 осіб. 30 грудня 1885 р. було затверджено Статут товариства. Товариство надавало безкоштовні і платні послуги. За 3-4 коп. надавався нічліг на нарах, за 6 коп. – борщ, каша, хліб. Товариство очолювали капітан над Миколаївським комерційним портом А.П.Перелешин, потім Е.П.Францов, М.І.Колесников, А.Н.Леонтєв, А.Н.Лазарєв та інші. До складу правління, крім голови, входили заступник, казначей і секретар. Бродяги приходили на нічліг увечері і о 8-й годині ранку звільняли нічліжки. Найбільша кількість бажаних скористатися послугами будинків припадала на зиму та весну, але деякі жили в таких будинках постійно. Джерелом існування товариства були внески членів, кухольний збір, субсидії, а також отримані від платних послуг кошти.

№	Назва установи	Рік заснування	Примітки
10	Комісія по роздачі допомоги бідним євреям	1892	
11	Товариство взаємної допомоги прикажчикам християнам “Забезпечення”	1894	Організації товариства сприяв М.В.Копитов. Статут товариства затверджено 30 вересня 1893 р., а розпочало воно свою діяльність з 16 січня 1894 р. Мета товариства – видача позик незаможним членам і їх родинам, допомога по працевлаштуванню осіб, які втратили роботу не з своєї вини. Спочатку товариство мало 57 членів. Капітал складався з внесків членів, пожертвувань, коштів, зібраних з благодійних акцій, збору за користування позиками, відсотків з капіталу товариства. До правління входило 8 членів.
12	Людинолюбне товариство при римсько-католицькій церкві	1896	Утримувало школу.
13	Товариство попечительства про тюрми	1851	Мета товариства – допомогти колишнім злочинцям повернутися до праведного життя. До складу правління входили економ і лікар тюремного закладу, аптекар, фельдшер, казначей, контролер, бухгалтер, діловод, канцеляристи. У тюрмі товариство утримувало медичний пункт і бібліотеку.
14	Попечительство про недостатніх учнів технічного залізнично-дорожнього училища	1897	Утримувало гуртожиток.
15	Особливий комітет попечительства про народну тверезість	1896	Утримувало дві чайно-їдальні, безкоштовну бібліотеку.
16	Денний приют для дітей робітників при відділі російського товариства охорони народного здоров'я	1896	За даними “Огляду Миколаївського військового губернаторства за 1899 рік”, за 266 днів приют відвідали 213 дітей. Їх безкоштовно годували, навчали рукоділлю і грамоті.
17	Миколаївська єврейська лікарня	1883	У 1889 р. перебудована, відкрито окремо чоловічий та жіночий павільйони, амбулаторія. Утримувалась на кошти коробочного збору. У 1899 р. цей збір склав 14843 руб. 50 коп.
18	Миколаївська єврейська дешева їдальня	1886	У 1895 р. переведена в нове приміщення. Річний бюджет складав 6200 руб. З суми коробочного збору отримувала 1700 руб.

Продовження таблиці 3

№	Назва установи	Рік заснування	Примітки
19	Миколаївська єврейська громадська лазня (Міква)	1820	Перебудована у 1886 р. Мала два колодязі з джерельною водою.
20	Миколаївське єврейське ортодоксальне похоронне товариство	1888	Утримувало єврейське кладовище, у 1893 р. перейшло у ведення спеціального комітету. У 1894 р. був побудований спеціальний кладовищенський будинок.
21	Миколаївська єврейська богадільня	1895	Побудована і утримувалась на приватні пожертвування та суми комісії по роздачі допомоги бідним євреям. Заснована в пам'ять одруження імператорських осіб. В кінці XIX ст. в богадільні утримувалось 28 осіб обох статей. Річний бюджет на 1899 р. складав 3000 руб.
22	Товариство збереження і придбання	1872	Пізніше змінило свою назву на Миколаївське товариство споживачів. Проект нового статуту затверджено у 1887 р.
23	Миколаївське товариство взаємного від вогню страхування	1862	Займалося страхуванням нерухомості від вогню. Капітал товариства на 1 січня 1884 р. становив 30 тис. руб. До 1884 р. населенню Миколаєва було виплачено 1054 руб. 17 коп. На утримання управління щорічно йшло 3200 руб. Незмінним головою довгий час був І.Федорович.

Таблиця 4

Структура та штатний розклад органів міського самоуправління м. Миколаєва періоду до 1870 р. [82, арк. 24-25]

Посада	Кількість штатних одиниць	Посада	Кількість штатних одиниць
І. Миколаївська міська дума			
<i>Присутствіє</i>		<i>Канцелярія</i>	
Міський голова	1	Секретар	1
Гласний	6	Бухгалтер	1
		Писар	10
		Сторож	3
		Маклер	1

Посада	Кількість штатних одиниць	Посада	Кількість штатних одиниць
		Нотариус	1
<i>Примітки:</i> Секретаря призначав на посаду військовий губернатор, інших працівників канцелярії наймала сама дума.			
II. Миколаївський міський магістрат			
<i>Присутствіє</i>		<i>Канцелярія</i>	
Бургомістр	2	Секретар	1
Ратман	4	Протоколіст	1
		Столоначальник	2
		Реєстратор-журналіст	1
		Архіваріус	1
		Писар	10
		Сторож	2
<i>Примітки:</i> Крім писарів і сторожів, всіх працівників канцелярії призначав військовий губернатор.			
III. Сирітський суд при Миколаївському магістраті			
<i>Присутствіє</i>		<i>Канцелярія</i>	
Ратман	1	Секретар	1
Городовий староста	1	Писар	1
<i>Примітки:</i> Працівників канцелярії призначав на посади військовий губернатор.			
IV. Совісний суд при Миколаївському магістраті			
Совісний суддя	1	Писар	1
<i>Примітки:</i> Писаря на посаду призначав військовий губернатор.			
V. Громадське станове управління			
<i>Мищанський стан</i>		<i>Ремісничий стан</i>	
Податний міщанський староста	1	Ремісничий голова	1

Продовження таблиці 4

Посада	Кількість штатних одиниць	Посада	Кількість штатних одиниць
Помічник старости	5	Цеховий старшина	2
Громадський писар	1 (по найму)	Товариші голови	2
<i>Примітки:</i> Кількість цехових старшин змінювалась у залежності від кількості ремісничих цехів.			

Пояснення до таблиці 4. В Миколаївській міській думі обов'язки гласних були розподілені таким чином: 1-й завідував діловодством і збирав податок з торгових місць на базарних площах; 2-й завідував звітністю, рахівництвом і казначейською частиною; 3-й збирав міські податки, слідував за своєчасним внесенням платні за відкупне утримання міського майна і наглядав за станом міських будівель; 4-й наглядав за станом мосту через р. Південний Буг; 5-й завідував міською лікарнею і притулком, наглядав за клієнтами цих закладів; 6-й продавав квитки на право отримання води із Спаського басейну, збирав податки за візництво, за навантаження та розвантаження суден на комерційній пристані, наглядав за станом пристані у Поповій балці та шосейних шляхів, організував їх ремонт, контролював видобуття каменю на міській землі [90, арк. 1].

Таблиця 5

**Загальний перелік посад Миколаївського міського управління
за “Городовим положенням” 1870 р.
(на червень 1880 р.) [226, арк. 6-13]**

Назва посади	Кількість осіб	Ким обирався
Міський голова	1	Міською громадою
Заступник міського голови	1	Міською громадою
Члени міської управи	4	Міською громадою
Виконуючий обов'язки члена міської управи	1	Міською громадою
Міський секретар і архітектор	1	Міською громадою
Санітарний наглядач	1	Міською громадою
Присяжні оцінювачі нерухомості	4	Міською громадою
Член торгової депутації	4	Міською громадою
Член комісії для визначення оціночного збору з нерухомості	10	Міською громадою
Директор Миколаївського міського громадського банку	1	Міською громадою

Назва посади	Кількість осіб	Ким обирався
Товариші директора Миколаївського міського громадського банку	2	Міською громадою
Секретар міської управи	1	За призначенням Миколаївського військового губернатора
Міський інженер-технік	1	За призначенням Миколаївського військового губернатора
Міський архіваріус	1	За призначенням Миколаївського військового губернатора
Міський ветеринарний лікар	1	За призначенням Миколаївського військового губернатора
Діловод розпорядчого відділення міської управи	1	За пропозицією Херсонських дворянських депутатських зборів

Таблиця 6

Кількість жителів м. Миколаєва, які могли за законодавством брати участь у виборах, і тих, що реалізували свої виборчі права [96, арк. 26, 41-42, 44, 47]

Рік проведення виборів	Кількість осіб, які мали право брати участь у виборах	Кількість осіб, які фактично взяли участь у виборах
1872	1767	148
1876	6240	199
1880	4641	165
1884	6267	238

Таблиця 7

Розподіл гласних Миколаївської міської думи за станами [96, арк. 26, 41-42, 44, 47]

Строк повноважень (рр.)	Кількість гласних дворянського і духовного звання	Кількість гласних від купців і почесних громадян	Кількість гласних від міщан, ремісників і селян
1872-1876	26	38	8
1876-1880	37	27	8
1880-1884	23	33	16
1884-1888	29	33	10

Таблиця 8

Кількість землі в передмістях Миколаєва на 1874 р. [205, арк. 35]

Назва поселення	Землі під садибами		Польової землі		Разом	
	десятин	кв. саж.	десятин	кв. саж.	десятин	кв. саж.
Богоявленськ	1441		8089		9530	
Покровськ	2205		3894		6099	
Воскресенськ	1710	½	7408		9118	½
Калинівка	1487		5732		7219	
Березнегувате	70	1976	11801	1039	11878	2125
Висунськ	9	174	10875	1351	10884	1525

Таблиця 9

Орендна вартість землі в передмістях Миколаєва на 1872 р. [270, арк. 3, 12, 26]

Назва поселення	Орендна вартість однієї десятини землі (в руб.)					
	Пахотної чи орної		Під сіноко-сом	Для випасу худоби	Під городи	Під баштани
	Найвища	Найнижча				
Богоявленськ	6	5	2	2	6	7
Покровськ	5	3	1,5	2	6	6,5
Воскресенськ	1,4	4	Не віддається в оренду		-	
Калинівка						
Березнегувате	3,5	2,5	3	1,5	-	-
Висунськ	3,5	2,5	3	1,5	-	-

**Урожайність в хуторах Миколаївського військового
губернаторства наприкінці XIX ст.
[448, с. 2, 14; 449, с. 2; 450, с. 2; 451, с. 2, 35]**

Назва культури	1891 рік		1893 рік		1894 рік		1895 рік		1898 рік		1899 рік	
	Посіяно	Знято	Посіяно	Знято	Посіяно	Знято	Посіяно	Знято	Посіяно	Знято	Посіяно	Знято
Озима пшениця	850	1700	840	5880	990	9800	1000	10000	4000	24000	4160	1700
Ярова пшениця	1250	3750	1190	10701	1290	10960	1100	9000	49500	798000	50000	5000
Жито	1000	2000	1010	5565	1400	112450	1200	11500	250	3000	225	300
Овес	25	50	30	210	40	290	35	250	525	3750	450	300
Ячмінь	900	2700	945	11340	1020	11100	1000	11100	10800	126000	10000	1500
Інші зернові	40	60	40	320	50	400	45	400	40	3000	50	2800
Картопля	120	360	165	660	200	1000	210	900	1500	6000	300	3500

**Таблиця 11
Розподіл населення Миколаївського військового губернаторства
за національною ознакою [465, с. 310-311]**

Національність	Кількість	Національність	Кількість
Росіяни	61023	Вірмени	108
Українці	7780	Перси	6
Білоруси	191	Осетини	5
Поляки	2612	Цигани	18
Чехи	32	Євреї	17949
Серби	25	Грузини	3
Болгари	87	Черкеси	2
Литовці	9	Фіни	6
Жмуди	2	Чудська народність	1

Продовження таблиці 11

Національність	Кількість	Національність	Кількість
Латиші	92	Естонці	28
Румуни (молдавани)	82	Зиряни	1
Французи	93	Мордва	17
Італійці	60	Угорці	2
Іспанці	1	Татари	595
Німці	813	Башкири	1
Шведи	10	Чуваші	7
Норвежці (датчани)	1	Турки	34
Голландці	1	Самоїди	2
Англійці	93	Албанці	3
Греки	214	Не вказали мови	3

Таблиця 12

Розподіл населення Миколаївського військового губернаторства
за віросповіданням [465, с. 310-311]

Конфесія	Кількість чоловік	Кількість жінок	Разом
Православні та єдиновірці	36028	31213	67241
Старообрядці та інші, що ухиляються від православ'я	76	52	128
Вірмено-григоріани	64	40	104
Вірмено-католики	21	3	24
Римо-католики	2320	1011	3331
Лютерани	576	329	905
Реформатори	13	13	26
Баптисти	5	9	9
Меноніти	5	9	9
Англікани	5	1	6

Конфесія	Кількість чоловік	Кількість жінок	Разом
Інші християнські віросповідання	1	-	1
Караїми	253	301	554
Іудеї	9983	9572	19555
Магометани	91	28	119

Таблиця 13
Розподіл іноземних підданих, які проживали в Миколаївському
військовому губернаторстві, за країнами [465, с. 48-49]

Назва країни	Кількість підданих		Разом	Назва країни	Кількість підданих		Разом
	чол.	жін.	Разом		чол.	жін.	Разом
Австро-Угорщина	77	62	139	Румунія	3	2	5
Баварія	1	-	1	Саксонія	7	1	8
Бельгія	19	5	24	Сербія	3	-	3
Болгарія	10	2	12	Туреччина	127	20	147
Великобританія	67	9	76	Франція	7	18	25
Німеччина	32	26	58	Чорногорія	4	-	4
Голландія	3	1	4	Швейцарія	5	27	32
Греція	86	24	110	Швеція	5	1	6
Іспанія	1	-	1	Персія	8	1	9
Італія	36	5	41	Японія	1	1	2
Норвегія	1	-	1	Єгипет	1	1	2
Прусія	22	35	57	США	-	1	1

Додаток Е

План № 1

План м. Севастополя, 1806 р.

План м. Севастополя, складений комісією для з'ясування прав приватних власників*

Благодійницької, цвинтарної, мисливської, південної, фінансової, морської, червоно-панельної, чехад, горади Бабінінської

Згідно вказування на підставі плану Сиверського, який укладено 1806 року, місто Севастополь було розділено на 10 кварталів, що зберегли свої назви, а саме: Цвинтарний, Південний, Благодійницький, Фінансовий, Морський, Червоно-панельний, Чехадський, Горський, Бабінінський та Мисливський.

Згідно з указом про вилучення земельної ділянки під будівництво в місті Севастополі, відданому на розпорядження військкомандування, від 27 лютого 1808 року, всі земельні ділянки в місті Севастополі були вилучені з приватного користування та передані в державне користування.

Згідно з указом про вилучення земельної ділянки під будівництво в місті Севастополі, відданому на розпорядження військкомандування, від 27 лютого 1808 року, всі земельні ділянки в місті Севастополі були вилучені з приватного користування та передані в державне користування.

Великий Катеринославський мисливський

А. С. ...
 Б. С. ...
 В. С. ...
 Г. С. ...
 Д. С. ...
 Е. С. ...
 Ж. С. ...
 З. С. ...
 И. С. ...
 К. С. ...

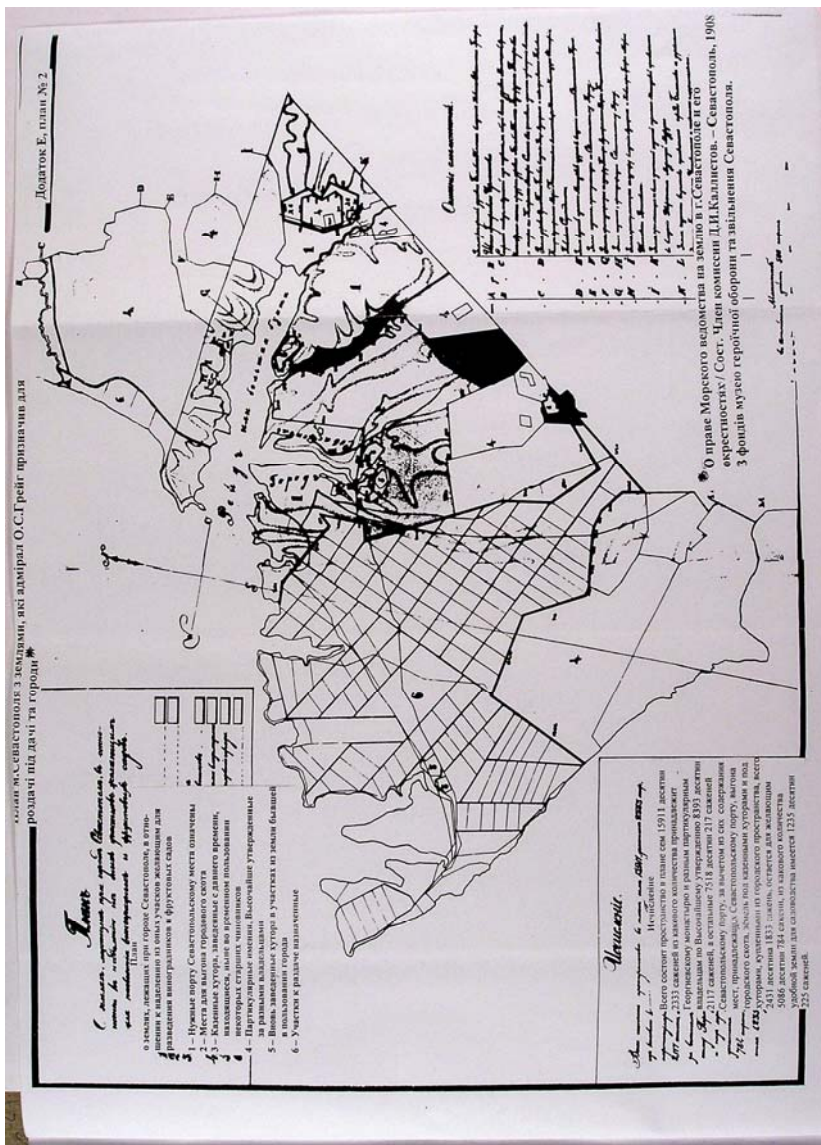
Кратка описання міста і балу

№ 1 Город Севастополь с південною стороною
 № 2 Хутір с землі контр-адмирала Маріи Александрівни Кітчинської в місті Севастополі, у долині
 № 4 Балачийський Єврейський квартал
 № 5 Хутір адмірала і капітана Паша Васильевича Путятинна с № 8 в місті Севастополі, сажі в долині, південно-західній і північно-західній частині міста Севастопольського порту

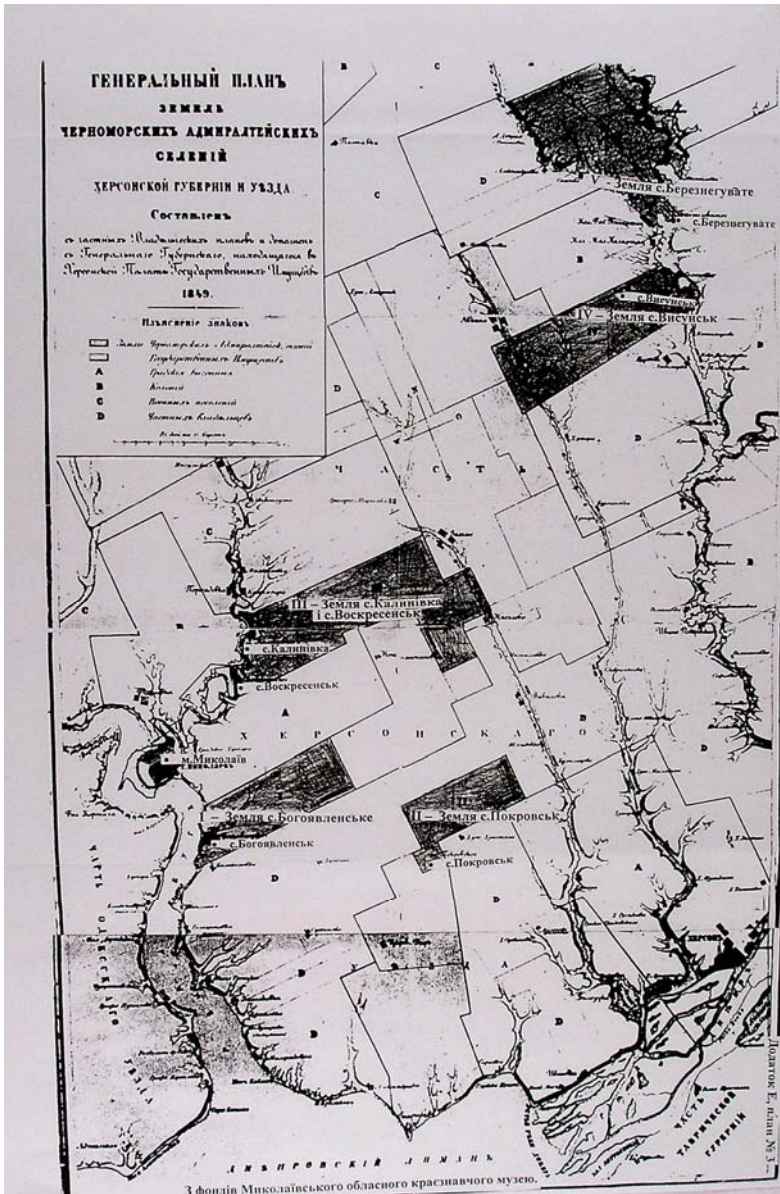
*) Ім'я Морського ведомства на землі в г. Севастополі і його окрестностях / Сост. член комісії Д.И. Калитов. – Севастополь, 1908.

З фондів музею героїчної оборони та завоювання Севастополя.

План м. Севастополя, 1828 р.

Генеральный план черноморских адмиралтейских поселень, 1849 р.

Додаток Ж

Карта Херсонської губернії, 1903 р.

